

**Veza Brazil - Hrvatska:
Zbirka tekstova Brazilskih dana u Puli**

**Conexão Brasil - Croácia:
coletânea de textos dos Dias brasileiros em Pula**

Gradska knjižnica
i čitaonica Pula

Republika
Hrvatska
Ministarstvo
kulture

GRAD
PULA
CITTÀ
DI POLA

VEZA BRAZIL - HRVATSKA: ZBIRKA TEKSTOVA BRAZILSKIH DANA U PULI

Uvodna riječ

Za drugačiji način približavanja naroda - primjer Brazilskih dana u Puli

Valdir Heitor Barzotto i Milan Puh

Eseji kao životne priče

Prepoznati ono važno i ostaviti trag(ove): jezici i kulture

Valdir Heitor Barzotto

Kad put dobije smisao: Brazil i Hrvatska povezani jezicima i dobrom obrazovnom praksom

Milan Puh

Braziliska kultura kroz film: izvan konteksta karnevala i nogometa

Katia Gavranich Camargo

Manifest-pokus za manje mediokritetno obrazovanje

Rafael Siqueira de Guimarães (Rafa SG)

K otkrivanju ljepote u nastavi: obrazovanje kao rukotvorina

Marinalva Vieira Barbosa

Profesorski rad: kako dobro primiti druge i surađivati

Angelina Carone Batista Fregonesi

Borba za književnu kulturu brazilskog srednjeg istoka

Ricardo Marques Macedo

Obrazovanje profesora-istraživača kroz igru (onu slobodnu)

Émerson de Pietri

Obrazovanje i istraživanje suvremene književnosti urezano u brazilsku kulturu

Milena Magalhães

Pogled u brazilsku povijest glazbe kao put u introspekciju

Jobi Espasiani

Demokracija, pravda i teškoća komuniciranja: dijalog države Minas i Brazila

Renato Francischini

Književnost na razmeđu dvaju svjetova / Literatura nos entremeios dos dois mundos

Jedinstvenost skrivenih uvida / Pródigos Vislumbres

Gregório Bačić

Ritmia - ritam života / Ritimia - o ritmo da vida

Lucas Limberti

Kanat od mora / Canto do mar

Elis Lovrić

UVODNA RIJEČ

Tekstovi koji se nalaze u ovoj knjizi prvi put su predstavljani na Brazilskim danima u Puli koji su održani u Gradskoj knjižnici i čitaonici Pula, a čije je prvo izdanje održano u 2013. Oni predstavljaju pet godina akademske i kulturne suradnje Gradske knjižnice i čitaonice Pula, Pedagoškog fakulteta Sveučilišta u Sao Paulo, Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli i Gimnazije Pula. Doprinos i dosljednost našeg rada je također i rezultat sudjelovanja stručnjaka iz drugih brazilskih sveučilišta - kao što su Sveučilište savezne države Paraná - UNICENTRO, Savezno sveučilište Rio Grande do Norte - UFRN, Federalno Sveučilište Triângulo Mineiro savezne države Minas - UFTM, Sveučilište Savezne države Mato Grosso - UNEMAT, Federalno sveučilište Rondônia, Federalno sveučilište južne Bahije, kao i očuvanje ustanova koje rade na njegovanju hrvatske kulture u Sao Paulu, kao što su Croatia Sacra Paulistana i Društvo prijatelja Dalmacije.

Manifestacija je započeta u pulskoj knjižnici te zahvaljujući radu ravnateljice Nele Načinović i njezinih suradnika koji su uporno i aktivno djelovali da bi se potrebni kontakti proširili na Sveučilište u Puli i Gimnaziju Pula.

Predani rad pojedinaca, kao i samih institucija rezultirao je intenzivnom razmjenom stručnjaka iz Brazila, prije svega Sao Paula i područja u kojem djeluje UNICENTRO u kojem postoji Centar za slavenske studije, i grada Pule.

Od prvog izdanja ove manifestacije nekoliko skupina putovalo je u oba smjera, a u posljednjoj skupini koja je doputovala iz Pule, između ostalih, bile su ravnateljica knjižnice Nela Načinović i Sanja Cinkopan-Korotaj, direktorica pulske Turističke zajednice.

Aktivnosti koje se provode u Puli uključuju aktivnosti od učenja portugalskog jezika do predstavljanja različitih aspekata brazilske kulture, kao što su kulturna događanja, trgovina, metalurgija, kao što se može vidjeti u tekstovima u ovom zborniku.

Zbog količine rada ostvarenog u ovih sedam godina, nije moguće uključiti sve aktivnosti u ovu publikaciju. U ovom zborniku donosimo izbor eseja i književnih radova koji će pomoći boljem razumijevanju ove razmjene te dodatnom ojačavanju 7. izdanja koje je posvećeno hrvatskoj prisutnosti u Brazilu, kroz priče i iskustva ljudi koji su napustili Hrvatsku da bi tražili obećanu zemlju, koju ćemo prikazati također kroz glazbu i vizualni izričaj.

Osim sjećanja i same povijesti ove razmjene, ovim izdanjem željeli bismo zabilježiti nekoliko ideja vezanih za ovo partnerstvo. Nadamo se da ćemo u skoroj budućnosti objaviti tiskano izdanje koja će predstavljati Hrvatsku Brazilu iz perspektive Hrvata čije viđenje vlastite zemlje nadilazi alegorijske vizije.

Namjera nam je nastaviti suradnju ne bi li se oformio i institucionalizirao centar za brazilske studije u Hrvatskoj, sa sjedištem u Puli, gdje bi se Knjižnica, Sveučilište, Gimnazija, ali i druge nacionalne i međunarodne institucije mogle ujediniti s ciljem što boljeg poznavanja i razumijevanja Brazila od strane hrvatske publike te ostalih zainteresiranih građana svijeta.

Nadamo se da će ovi tekstovi i njihovo iščitavanje motivirati čitatelje da podrže ovaj projekt.

Organizatori

CONEXÃO BRASIL - CROÁCIA: COLETÂNEA DE TEXTOS DOS DIAS BRASILEIROS EM PULA

Prefácio

Por outra concepção de aproximação entre povos: o exemplo dos Dias brasileiros em Pula
Valdir Barzotto e Milan Puh

Ensaio como histórias de vida

Reconhecer e produzir os caminhos: línguas e culturas
Valdir Heitor Barzotto

Um caminho com proposta: Brasil e Croácia ligados por línguas e educação
Milan Puh

Manifesto-experimento por uma educação menos ordinária
Rafael Siqueira de Guimarães

Cultura brasileira através do cinema: caminho para além do carnaval e do futebol
Katia Gavranich Camargo

Em direção à beleza do descobrimento do ensino: educação feita à mão
Marinalva Vieira Barbosa

Aspectos da cultura literária do centro-oeste brasileiro
Ricardo Marques Macedo

A formação do professor pesquisador desde o lugar em que se pode brincar (livremente)
Êmerson de Pietri

Ensino e pesquisa de literatura contemporânea com entalhes da cultura brasileira
Milena Magalhães

A pesquisa da canção histórica brasileira como trilha para a introspecção
Jobi Espasiani

Democracia, justiça e dificuldades em comunicação: um diálogo de Minas rumo ao Brasil
Renato Franceschini

Professores, entes queridos e o aconchego das parcerias
Angelina Carone Batista Fregonesi

PREFÁCIO

Os textos que oferecemos para leitura nesse livro foram primeiramente apresentados nos Dias Brasileiros em Pula, realizados na Biblioteca Municipal de Pula, cuja primeira edição aconteceu em 2013. Eles ilustram cinco anos de cooperação acadêmico-cultural que têm à frente a Biblioteca Municipal de Pula, a Faculdade de Educação da Universidade de São Paulo, a Universidade de Pula e o Liceu Municipal “Gimnazija Pula”. Esse trabalho perdura e ganha consistência com a colaboração e a participação de profissionais ligados a outras universidades brasileiras - como a Universidade Estadual do Centro-Oeste do Paraná-UNIOESTE, Universidade Federal do Rio Grande do Norte-UFRN, Universidade Federal do Triângulo Mineiro-UFTM, Universidade do Estado do Mato Grosso-UNEMAT, Universidade Federal de Rondônia-UNIR, entre outras, assim como as entidades de preservação e cultivo da cultura croata em São Paulo, como o Croatia Sacra Paulistana e a Sociedade Amigos da Dalmácia.

O evento começou na Biblioteca Municipal e graças à atuação de sua diretora, a Nela Načinović e sua equipe, que atuou de modo muito assertivo e ativo para que os contatos necessários fossem feitos, expandiu-se para a Universidade de Pula-UNIPU e para o Liceu municipal de Pula.

O empenho pessoal e das entidades envolvidas resultou em uma intensa circulação de profissionais entre o Brasil, mais marcadamente São Paulo e a região de atuação da UNIOESTE, que conta com o Núcleo de Estudos Eslavos-NEES, e a cidade de Pula.

Desde a primeira edição do evento, várias equipes viajaram nas duas direções, sendo que a última equipe vinda de Pula, era integrada pela diretora da biblioteca e uma equipe vinculada ao turismo e à cultura do município.

As atividades realizadas na cidade de Pula vão desde o ensino da língua portuguesa até a apresentação de diferentes facetas da cultura brasileira, como as manifestações culturais, o comércio, a metalurgia, entre outras, conforme se poderá ver nos textos desta coletânea.

Pela quantidade de trabalhos feitos ao longo destes cinco anos não seria possível incluir a totalidade das atividades nesta publicação. O que apresentamos é uma seleção de ensaios e produções literárias que ajudarão a transmitir um pouco desse intercâmbio que se vê fortalecido mais ainda com a 5ª edição dedicada inteiramente à presença croata no Brasil, com as histórias e experiências das pessoas que partiram da Croácia rumo às terras brasileiras.

Além de consistir em uma memória deste movimento, esperamos com esse livro registrar ainda alguns anseios relacionados a essa parceria. Esperamos num futuro próximo que se possa publicar um livro de apresentação da Croácia para brasileiros, também pela visão de croatas que se coloquem fora das visões alegóricas.

Buscamos o fortalecimento deste encontro por meio da criação e institucionalização de um Centro de Estudos Brasileiros na Croácia, com sede em Pula, onde a Biblioteca, a Universidade, o Liceu municipal, mas também outras instituições nacionais e internacionais pudessem unir seus esforços para permitir um conhecimento maior do Brasil a croatas e outros europeus interessados.

A participação brasileira em Pula se deu de modo contínuo ao longo dos últimos cinco anos com expansão das atividades da Biblioteca Municipal de Pula para a Universidade de Pula e suas duas unidades: a Faculdade de Economia e a Faculdade de Filosofia integrou-se na cooperação com oficinas e palestras que trataram assuntos atuais do Brasil e mostraram conhecimentos específicos que poderiam ser discutidos no contexto croata.

Esperamos que a leitura dos textos a seguir motivem os leitores a dar sustentação a este projeto.

Os organizadores

ZA DRUGAČIJI NAČIN PRIBLIŽAVANJA NARODA - PRIMJER BRAZILSKIH DANA U PULI

*Valdir Heitor Barzotto
Milan Puh*

Cilj aktivnosti u sklopu Brazilskih dana u Puli je predstaviti Brazil na manje alegoričan način. To znači da ne želimo pribjeći korištenju ustaljenih tema koje se koriste pri opisivanju ove zemlje, niti namjeravamo upotrebljavati egzotičnost povezanu uz ljude, nacionalnu kulturu i društveno-ekonomske karakteristike kao ključ razumijevanja.

Kroz proteklih sedam izdanja željeli smo na različite načine analizirati, uz pomoć stručnjaka s raznih strana Brazila, kako se može razumjeti nacionalna bit, s time da su viđenja ponekad bila radikalno drugačija od uobičajenih. Radilo se i na istraživanju nove mogućnosti prezentacija koje se udaljavaju od knjiškog ili strogo akademskog načina prenošenja znanja koji se koriste u sveučilišnom obrazovanju brazilskih studenata. Mi ne nijećemo važnost proučavanja značajnih autora poput Gilberta Freyrea, Sergia Buarque de Holande, Darcy Ribeira, Paula Freirea, Lilie Schwartz, Clarisse Lispector, Cecilie Meireles. No, ono što smatramo bitnim je da je potrebno doći u dodir s viđenjem ljudi koji su živjeli različite stvarnosti u svojim krajevima i vidjeti kako su gradili to viđenje prema svojim iskustvima.

Zato prezentacije s Brazilskih dana u Puli istodobno prate osobne priče onih koji su uključeni u ovu razmjenu, satkane od autobiografskih elementa kao dijela akademskog i radnog obrazovanja, cilj im je stvoriti, uz sve svoje istraživačke napore, specifična znanja koja proizlaze iz stvarnosti njihovog doživljaja najveće zemlje u Latinskoj Americi. Ovime želimo istaknuti, kroz ravnopravnost i uzajamnost, razmjenu ideja, viđenja, osjećaja i najrazličitijih brazilskih praksi. Želimo, također, omogućiti javnosti da uđe u svijet koji nije viđen u medijima ili kulturnim događajima za koje se smatra da dobro predstavljaju zemlju u inozemstvu, vjerojatno niti u književnim klasicima koji se koriste u studijama diljem Brazila. Ono što su autori predstavili u sklopu naših Dana su reprezentativni dijelovi zemlje koju je svatko od njih pomogao izgraditi, uzimajući kao polazišnu točku zemljopisne, povijesne i kulturne utiske koje su proživjeli tijekom svojeg puta brazilskim prostorom i vremenom.

Dakle, tko je sudjelovao ili će sudjelovati u danima Brazila u Puli, imat će priliku razumjeti tu zemlju, kroz književnost, obrazovanje, jezik, komunikologiju, glazbu, poeziju i prozu raznolike interese određenog broja Brazilaca te rješenja koja su osmislili tijekom svog radnog i osobnog proputovanja svijetom, stvarajući predodžbe o sebi i svojoj zemlji. Osobe zainteresirane za izučavanje Brazila, ili one koje ga jednostavno žele upoznati na svoj način, naći će ovdje dovoljno informacija da započnu vlastito istraživanje te će ih se uputiti na različita viđenja koja kruže o zemlji kako bi sami bolje iščitali Brazil. Time se želi stvoriti stavove i razumijevanja koja manje pribjegavaju stereotipnim pretpostavkama koje stvaraju mediji ili pak akademska istraživanja.

Smatramo da za zblizavanje naroda kroz diskurs, koji je manje stereotipan ili s manje predrasuda, treba izbjegavati zamrznute slike njihovih identiteta, kao i akademske koncepte razvijene od onoga što živi većina ljudi. Također, vjerujemo da je potrebno predstaviti životni put običnih ljudi koji su strastveni u vezi svog posla kako ne bismo zapali u ono što bi zdrav razum nazvao akademizmom, budući da se radi o stvarnim iskustvima koja su nanovo kontekstualizirana da bi se zadovoljili zahtjevi publike koju zanimaju nova i različita lica Brazila.

U nedostatku materijala koji bi pomogao ojačati veze ovih dvaju država (ili kolektivnog sjećanja koje bi istaknulo veze stvorene u prošlosti), ova manifestacija je prilika za otvaranje novih prilika za suradnju, ne samo akademsku u različitim područjima (turizam, književnost, jezik, glazba, povijest, ekonomija, međunarodni odnosi...), nego i kontakata pojedinaca i skupina zainteresiranih za dublje razumijevanje određene teme. Akademska suradnja koju predlažemo Danima, kroz vrlo jasnu viziju onoga što bi trebalo biti istraživanje koje uključuje kulturu, jest humanost kao oblik osjećanja vlastite kulture, ali i one drugih, s time da oboje treba shvaćati kao legitimne dijelove znanstvenosti.

Iz tog razloga, ova manifestacija je osmišljena ne kao niz predavljanja hladnih rezultata znanstvenog rada, nego kao predavljanja sebe svakog gosta te njihove percepcije vlastitog načina suočavanja s onim što im je privatni i profesionalni život donio unutar vremena i prostora koje se bilježi kao Brazil.

Svako izdanje naših Dana obrađivalo je pitanja važna za određivanje brazilske kulturne raznolikosti te je predstavljalo pozitivna iskustva i/ili intelektualne doprinose koji uistinu pripadaju toj zemlji.

Prvo izdanje, ono iz 2013. godine, bilo je posvećeno temi multikulturalizma koja je prikazana kroz svjedočanstva manjinskih useljeničkih te autohtonih zajednica koje su izričito obilježile svojom prisutnošću nacionalnu scenu sa svim teškoćama i nadilaženjima, očuvanjem i transformacijom uvjeta na koje su naišli. Posebno se istaknula višejezičnost zemlje s namjerom da je se približi jezičnom pluralizmu Istre, stvarajući podlogu za dijalog i suradnju. Capoeira je također bila prisutna kao oblik višejezičnosti sa svojim glasovnim i tjelesnim izričajem, a u izvedbi Hrvata koji su se predali jednom od brazilskih kulturnih izričaja. I još jedna demonstracija da je dijalog moguć bila je pjesma Viniciusa de Moraes Kuća koja je otpjevana na talijanskom jeziku.

Rezultat prvih Brazilskih dana u Puli bili su posjeti akademske i kulturne prirode Brazilu koje su započeli profesori Mauro Dujmović i Aljoša Vitasović sa studija Kultura i turizam Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli, sa sudjelovanjem na 9. radionici istraživačke i debatne grupe Pismo stvaralaštvo i psihoanaliza koja je održana 2013. godine na Sveučilištu u Sao Paulu te posjetom Istraživačkom centru za slavistiku Sveučilišta Savezne Države Paraná (UNICENTRO).

U 2014., prilikom drugog izdanja, publika je upoznala glazbene ritmove i plesove Brazila koji su manje poznati u svijetu, no jednako važni za formiranje brazilske kulturne scene, kao što su coco, xote, forro, fandango, carimbó i lundu. Također, predstavljeno je književno stvaralaštvo brazilskog sjeveroistoka i srednjeg zapada s njegovim inovativnim značajkama te gotovo intimnim odnosom s obrazovanjem, uz kritičku analizu brazilskih medija i njihovog mjesta u stvaranju demokratskijeg i pravednijeg društva.

Od 2014. aktivnosti su proširene i u Gimnaziju Pula: održane su radionice i prezentacije za učenike i nastavnike kojima se željelo stvoriti kritičnije čitatelje i pojedince svjesnije lokalne stvarnosti grada, kao i pitanja globalne prirode koje mogu naći i u Brazilu, propitujući determinizme za koje se smatra da su sama stvarnost. Sve to započelo je plesnom radionicom kojom je kroz pokret i glazbu Brazil prenesen nastavnicima i učenicima.

Zahvaljujući višegodišnjoj suradnji razini profesora s različitim brazilskih sveučilišta i Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli, realizirana su dva tečaja portugalskog jezika i brazilske kulture na UNIPU-u u siječnju 2014. i 2015. koja su svim zainteresiranima, ne samo studentima i predavačima na Sveučilištu, nudila nastavu čija je glavna ideja bila podučavati jezik u sklopu kulturnog stvaralaštva u zemlji.

Sudjelovanje Brazilaca na Danima u Puli odvija se kontinuirano tijekom posljednjih pet godina uz proširenje djelatnosti iz Gradske knjižnice i na Sveučilište i njegove sastavnice: Fakultet ekonomije i turizma te Filozofski fakultet. Time je sjedinjena međunarodna suradnja s radionicama i predavanjima koja su se doticala aktualnih problema u Brazilu i njihovog rješavanja u obliku specifičnih znanja koja bi se mogla raspraviti i u hrvatskom kontekstu.

Treće izdanje, održano 2015. godine, imalo je kao glavno usmjerenje nove metode i mogućnosti djelovanja na području obrazovanja, gospodarstva i metalurgije, uvijek u potrazi za specifičnostima kojima bi se Brazil mogao približiti gradu Puli i njegovom funkcioniranju.

Uz radionice o novim modelima podučavanja književnosti i vrednovanja pismenog izražavanja koje su održane na Filozofskom fakultetu, Brazilski dani su bili su dio manifestacije Noć knjige: predstavljeni su pjesništvo Lucasa Limbertija te estetske i povijesne sličnosti brazilskog i hrvatskog modernizma.

U 2015. godini suvoditeljica Dana, ravnateljica Gradske knjižnice i čitaonice Pula Nela Načinović, s još tri predstavnika iz Pule (direktoricom pulske Turističke zajednice Sanjom Cinkopan Korotaj, kuharom Frankom Mockom i kantautoricom Elis Lovrić) sudjelovala u Hrvatskom tjednu u organizaciji Hrvatskog doma Croatia Sacra Paulistana. Prilikom ovog posjeta Brazilu dio je programa održan na Pedagoškom fakultetu Sveučilišta u Sao Paulu, i to glazbeni nastup Elis Lovrić te predavanje Nele Načinović o očuvanju lokalnog književnog stvaralaštva u sklopu redovne djelatnosti Gradske knjižnice i čitaonice Pula.

U četvrtom izdanju, održanom 2016., manifestacija je nastavljena novim prijedlozima i idejama pa je tako predstavljena pisana riječ o Brazilu hrvatske putopjesnikinje Maje Klarić, kao i filmska vizija poznatog brazilskog redatelja i pisca hrvatskih korijena Gregorija Bačića. Raspravljalo se i o izbjegličkoj situaciji u Brazilu, tadašnjem gorućem pitanju u Hrvatskoj, i o načinima uključivanja sveučilišta u rješavanje te problematike. U Gimnaziji Pula predstavljeni su raznoliki školski sustavi u Brazilu (javni i privatni) kroz radionicu u sklopu koje su prikazani kratki filmovi. Događaj je zaključen dvojezičnim koncertom pjevačice Elis Lovrić, spajajući brazilске i istarske zvukove u prvom ostvaraju ovakve vrste.

U 2017. godini Brazilski dani bili su posvećeni predstavljanju projekata koji su iz njih proizašli, kao što je prijevod albuma Merika glazbenice Elis Lovrić. Kanat od mora postaje O canto do mar gdje se sva ljepota istarskog izražaja prevodi na brazilsku inačicu portugalskog jezika. Osim toga, otvorena je izložba Hrvatska u Brazilu - iseljenici u dijalogu s domovinom koju čini 16 fotografija nastalih u sklopu Hrvatskog tjedna koji se svake godine održava u Brazilu. Radi se o rezultatu rada s iseljenicima tijekom Tjedna, a u kojem su fotografijom prikazali dio Brazila koji ih podsjeća na Hrvatsku i njene posebnosti.

Šesto izdanje Dana, u 2018. godini, bilo je posebno, budući da se rad na tematici iseljeničtva nastavio, ali sada i sa službenim posjetom hrvatske zajednice iz Brazila pa je tako 15 Brazilaca hrvatskog porijekla, na svom proputovanju Hrvatskom, posjetilo Pulu kako bi se predstavilo publici željno novih saznanja o iseljenicima u udaljenom kontinentu i državi. Održana su predavanja u Knjižnici, ali i u Gimnaziji Pula na temu migracija, njihove povijesti i suvremenosti. Također, predstavljena su tri izdanja projekta Povijest Hrvata i hrvatskog iseljeničtva u Brazilu koje od 2015. godine vodi prof. Milan Puh.

I napokon, u sedmom izdanju, 2019. godine, nastavljamo s predstavljanjem doprinosa Hrvata u Brazilu kroz lik i djelo Silvija Pletikosa, istarskog umjetnika, slikara koji je postigao izniman uspjeh i dobio razna priznanja u Brazilu, zemlji kojoj je pomogao u stvaranju modernih institucija posvećenih umjetnosti. Također, predstaviti će se Brazil kroz kulinarstvo radionicom kojom će se kroz hranu i načine njezine pripreme prenijeti dio afro-brazilске kulture te prezentacijama u kojima će se moći saznati nešto više o turističkim atrakcijama koje ne uključuju standardni Rio de Janeiro, Amazoniju i slapove Iguaçu.

Ova manifestacija se i dalje nastavlja, uvijek u cilju boljeg razumijevanja tematika sadašnjice i povezivanja ovih dvaju zemalja, stvaranju novih projekata i mogućnosti rada te suradnje.

ESEJI KAO ŽIVOTNE PŘÍČE

PREPOZNATI ONO VAŽNO I OSTAVITI TRAG(OVE): JEZICI I KULTURE

Valdir Heitor Barzotto

Rođen sam 1. listopada 1965. godine, najmlađi od šestero djece u obitelji koja je talijanskog podrijetla, jedini koji je rođen u bolnici, koju su, pak, gradili ljudi njemačkog podrijetla, u mjestu Mamborê u državi Paraná, a gdje su se nalazile ukrajinska crkva i škola, a također i ona poljska...

Ono čega se sjećam iz djetinjstva jest život na selu, dvadesetak kilometara udaljenom od središta grada. Smatram da sam do devete godine tamo dobio većinu svojih smjernica u životu. Od sjećanja iz djetinjstva koje su ostale iz tog razdoblja, ističem da sam hodao bos, kisnuo na jakoj kiši, išao u ribolov, kupao se u rijeci, naučio koristiti pračku i jesti neoprano voće, upravo ubranog, kada bi bilo podosta zrelo. Isto tako sam jahao konja i vozio se na konjskoj zaprezi i, rjeđe, volovskim kolima.

Velik dio sjećanja veže se uz puno posla koji uključivao sve članove obitelji. Gotovo sve što smo konzumirali tamo se i proizvodilo, bez pesticida. Radilo se puno i jelo se dobro, obilno. Budući da nije bilo struje, televizije, nitko nije od voditelja TV emisija učio da treba jesti voće jer je to dobro za zdravlje: voće se jelo (ovaj oblik pisanja, koristeći sintaktično slaganje u pisanju gdje je subjekt uvijek na prvom mjestu, naučio sam kasnije u školi). Na materinjem jeziku se češće čulo: *As pessoa come fruta; As pessoa conta causo*¹. (Ljudi voće jidu; ljudi priče govorišu).

Priče su ljudi prepričavali jednostavno. Oni su bili svjedoci onog što su kazivali, bilo zato što su bili akteri događaja, bilo zbog toga što je to netko njima ispričao i oni bi se, svojim načinom pričanja, predstavljali kao svjedoci događaja iz priče, što se uzimalo kao istina. Strateški su ostavljali otvorenim, uobličavajući, ono što nisu mogli potvrditi: *Ach qu'era o coisa ruim. (Mi se para da je niko loše čudo tajsto).*

Mnogo kasnije saznao sam za tečajeve na kojima se obrazuju pripovjedači, tj. kazivači priča. Ne postoje više ljudi u zajednici koji imaju priznati legitimitet kazivanja na svom materinjem jeziku. Uče se priče na specijaliziranim tečajevima, kroz čitanje pisanih tekstova, s tehnikama ispravnog korištenja glasa, itd.

U ono vrijeme je bilo i pjesama, plesova i molitvi; dijelom su se odnosili na kulturu europskih useljenika, dijelom na one koje se zvalo Brazilcima.

Iz kontrasta između mog iskustva iz seoskog krajolika i načina na koje sam ponovo došao u kontakt s ovim elementima kasnije nastale su moje rasprave u učionici, ali i tekstovi koje pišem i radove koje mentoriram, u kojima kritiziram eksproprijaciju narodne kulture, koncentraciju prava na znanje u rukama nekolicine.

Iako su moje uspomene čvrsto vezane za selo, živjeli smo i u gradu, gdje je do 1971. moja majka ostala s nama djecom kako bismo mogli pohađati nastavu tijekom školske godine. Moja braća i sestre su pohađali školu ukrajinskih časnih sestara, što je obilježilo moju percepciju škole - iz izvješća o zabavama, sukobima s kolegama i strogosti sestara.

Moj je otac živio između sela i grada. Žrtvu koju je ta udaljenost iziskivala iscrpila ga je. U tim okolnostima, dovesti petoro djece do završetka osnovne škole činilo se zadovoljavajućim za obitelj poljoprivrednika talijanskog podrijetla s jakom povezanošću sa zemljom.

Optando então por permanecer no sítio, meu pai funda uma escola onde a professora, com quinze anos, seria a mais velha das duas filhas, que já tinha concluído o quinto ano na cidade. A outra filha ainda permaneceria mais um ano na cidade para iniciar o ginásio.

Izabравši da ostane na selu, moj otac je osnovao školu čija je učiteljica, stara petnaest godina, starija od dvije njegove kćeri, bila završila petu godinu škole u gradu. Druga kći je još provela godinu dana u gradu kako bi započela pohađati gimnaziju. Tako sam 1972. godine, u dobi od šest godina, počeo poha-

¹ Riječ je o izrazima specifičnima za ruralni način govora na jugu Brazila koji je nemoguće prevesti pa smo se odlučili za korištenje izraza seoskog tj. neknjiževnog načina izražavanja u Istri kako bismo ostvarili isti učinak (čuđenja) na čitatelja.

dati školu u dvorištu kuće koju je moj otac sagradio na selu, u starom drvenom skladištu koje je dugo vremena koristio za skladištenje žetve. Napravio je stolove i duge klupe da bi učenici imali gdje sjediti dok grad nije poslao školski namještaj. Tako sam proveo prve tri godine školovanja, kao sestrin učenik, u seoskoj područnoj školi, gdje je više razreda bilo u jednoj učionici; školi, koju je osnovao moj otac, poznatu pod imenom Escola Municipal Isolada Barzotto (Gradska škola Isolada Barzotto) i koja je otvorena 1972. godine. Moja majka je spremala marendu. To me navelo da pomislim da mi je otac poklonio školu. Nikad je više nisam napustio.

U Brazilu je vrlo često korištena fraza, uglavnom među ljudima s manjom kupovnom moći: Najbolja stvar koja se može ostaviti djeci je obrazovanje. Kad god to čujem, razmišljam o tome na svoj način, i to s ponosom: otac mi je dao obrazovanje, školu i upravo u njoj želim ispoštovati njegovo ime. Valja napomenuti da se obiteljska odluka za odlazak na selo podudarala točno s 1972. godinom i službenim vladinim projektom koji je slijedio sljedeću misao: prijenos zemlje s malih na velike poljoprivrednike. Kako je moje vrijeme u školi prolazilo, shvatio sam da je moja godina rođenja, 1965., bila zanimljiva točka u vremenu. Tada je već oko godinu dana u Brazilu postojala takozvana vojna vlada, a zapravo hunta. Puno sam vremena posvetio proučavanju tog razdoblja ne bih li shvatio mentalitet u zemlji koja me je oblikovala.

U to su vrijeme doseljenici još uvijek vjerovali u poljoprivredu i proizvodnja im se temeljila na njoj. Odnosim se ovdje na znanje kroz praksu, kao dio stvaranja znanja koje nastaje u svakodnevnom životu, ali se slabo vrednuje u okolini koja je željela stvoriti moderan Brazil.

Moj je otac živio od vlastite proizvodnje i živio je dobro, iako je imperativ mehanizacije zahtijevao prihvaćanje određenog načina poljoprivrednog rada. S napretkom plana za mehanizaciju, koji je bio u suprotnosti s aktivnim sudjelovanjem poljoprivrednika, došlo je, posljedično, do povećanja ruralnog egzodusa 1970-ih u državi Parana, a škola koju je osnovao moj otac ubrzano gubi svoje učenike i do kraja 1974. postojala je mogućnost da se zatvori. Najmlađem djetetu moralo je biti zajamčeno barem isto obrazovanje kao i starijima pa su me poslali u kuću kumova jedne od mojih sestara da završim četvrti razred. Dok sam učio u Mamboreu, u školi João XXIII, 1975. godine moj se otac, kao i veliki broj malih poljoprivrednika u regiji, našao pred tri odluke: popuštanje i prihvaćanje poljoprivredne mehanizacije, odupiranje ili preseljenje u područja koja su tek bila u procesu naseljavanja.

Tijekom 1975. godine, dok sam prvi put živio daleko od kuće kako bih učio, kad sam imao 9 godina, moji roditelji su počeli razmišljati o mogućnosti seljenja. Kad sam se vratio kući, vodili su se razgovori o ponovnom seljenju, koje je uključivalo autobus, kamionet ili kamion za seljenje. Države Mato Grosso i Rondônia bile su vjerojatna odredišta u njihovim razgovorima. Kad danas idem u te države, to je kao da sam se opet preselio na mjesto na koje sam mogao otići, a gdje me je često vodila obitelj.

No, krajem 1975. godine, moj je otac zamijenio naše staro za novo seosko imanje u obližnjoj općini. Škola nije mogla ostati tamo gdje je dotad bila. Međutim, kao dobar potomak imigranata, migriram, nestajem s jednog mjesta, pojavljujem se na drugom, no ne odustajem. Budući da je već bila registrirana, nije se mogla ugasiti pa je tako prenesena na gradsko područje općine. Zatim je prestala nositi ime Isolada i pod imenom Općinska škola Barzotto još uvijek djeluje i danas u sjedištu općine Mamborê.

I dandanas me zadivljuje politika onog vremena, kada se nudio kredit bez odgovarajuće pripreme za one koji se, kada ugovore zaduženje, izgube u planovima, koji mi se danas čine dobro orkestriranim preustrojem brazilskog sela.

Preseljenje u drugi grad navelo me je da uspostavim kontakt i počnem razumijevati brazilske probleme, budući da sam suživio s više ljudi, s obzirom na to da smo tada živjeli u zajednici od oko tri tisuće stanovnika.

Za razliku od, ili slično s, njemačkim, poljskim, talijanskim i ukrajinskim doseljenicima kojima je prilično bliska referenca o rodnom gradu i koji su još održavali više ili manje stabilnu ideju da je njihova zemlja još uvijek bila tamo - materijalizirala se u izrazima poput mi Talijani, kojeg ste porijekla? - sada sam suživio s onima koji su također donosili svoju pripadnost drugim mjestima, u ovom slučaju drugim dijelovima Brazila. Uzgoj metvice zahtijevao je mnogo radne snage pa je tako privukao Brazilce sa svih strana. Tamo sam počeo živjeti s ljudima iz država Ceara, Pernambuco, Santa Catarina... koji su me svojim načinom odnošenja spram svijeta natjerali da se shvatim što sam bio: sin gaučosa, majke iz Santa Catari-

ne, rođene u Parani, koji je također bio označen kao migrant. Počeo sam shvaćati svoje mane i pronalaziti stupove otpora. Morao sam promijeniti naglasak, osobito vibrantni tj. treptajni izgovor glasa r².

U malom gradu koji je već imao malu gimnaziju, mogao sam krenuti u peti razred u jedinoj smjeni u kojoj je ponuđena ta razina obrazovanja - noću i među mnogo starijim kolegama.

Za potomke Talijana, Italija se tamo uvijek nanovo stvarala. Moj otac, gaučo i Talijan, druge generacije rođena u Brazilu, nikad nije napustio chimarrão³ ili izraze poput: Ovo je pravi talijanski sir, iako se do tada vjerojatno nitko u obitelji nije vratio u Italiju. Možda nije morao jer se službeno stvarala brazilska Italija.

Dok su za brazilske potomke Europljana njihove zemlje nanovo stvarane upravo tamo, za Brazilce iz drugih dijelova Brazila njihovo mjesto nije bilo tamo, a jedan izraz se neprestano ponavljao: Ne umiren bez da se tornam u svoj kraj. Što se mene tiče, poprimao sam obilježja migrantskog duha: moj zavičaj, iako je mogao biti udaljen kao bilo koji dio Europe, mogu prenijeti na mjesto gdje živim, ali ako je dio Brazila, možda zato što je najlakše, on ostaje i dalje tamo, daleko, nagovještavajući uvijek moguć povratak. Vjerujem da je on bio bila ta Italija u srcu Brazila gdje sam odrastao, zbog čega sam se jako osjećao kao kod kuće u Puli, jer ona također ima svoju Italiju.

Među problemima s kojima sam se susreo u većem gradu u kojem smo tada živjeli, bili su česti slučajevi trovanja koji su se dogodili svake sezone s pesticidima koji su se koristili u uzgoju pamuka. Kontrast s ekstenzivnom zemljoradnjom koju je prakticirao moj otac, apsolutno prirodnom, bio je velik. To je ostavilo traga na meni. Počeo sam se poistovjećivati s eko pokretom očuvanja okoliša.

Kada sam završio sedmi razred, 1978. godine, ruralni egzodus vratio me u školu. Broj učenika koji su završili ovaj razred sa mnom nije bio dovoljan da bi se formirao osmi razred. Važno je reći da nije bilo aktivne politike da se učenik zadrži u školi ili da ga se nađe u nekom drugom području bez dovoljno škola gdje bi mogao učiti. Godine 1979. otišao sam živjeti s mojom prvom učiteljicom, mojom sestrom koja je bila udana i živjela u prvom gradu, podučavajući u područnoj školi Barzotto.

U to sam vrijeme počeo izravno iskazivati svoj interes da budem profesor shvaćajući kontrast između poučavanja koje se temelji na gramatici i onoga što sam prije imao, a koje je uključivalo čitanje i pisanje s velikim naglaskom. Osim toga, u mojoj je obitelji uvijek bilo prisutno čitanje.

Moje talijansko nasljedstvo i seoski odgoj nije mi dopustilo da se prepustim evidentnom i da u potpunosti napustim poljoprivredu. Na kraju osmog razreda odlučio sam se za Poljoprivrednu tehničku školu Campo Mourão. Kroz sudjelovanje u studentskom pokretu, postala mi je malo jasnija problematika seoskog života i obrazovanja te sam upisao Filološki fakultet.

Kad sam diplomirao, ne gubeći sve veze s podrijetlom, zabrinut za ekologiju i pod utjecajem iskustva učenika poljoprivredne škole te posebno zabrinut zbog slučajeva intoksikacije o kojima sam slušao, tijekom magistarskog studija sam proučio i izradio analizu reklama pesticida objavljenih u časopisima namijenjenima seoskim područjima. Pokušao sam shvatiti kako su tekstovi artikulirani da bi nagovorili poljoprivrednike da koriste pesticide. Također sam primijetio da je ideologija modernizacije konfigurirana na stranicama tih časopisa.

U svom doktoratu sam, pak, istraživao časopis koji je kružio tijekom razdoblja vojne hunte, od 1966. do 1976., kako bih shvatio kako je mentalitet koji se smatra prikladnim za brazilsku populaciju stvoren i plasiran čitatelju.

Sredinom magisterija postao sam sveučilišni profesor, posvećujući se uglavnom čitanju i pisanju i njihovom podučavanju, nastojeći pružiti obrazovanje nastavnicima koji bi, pak, mogli naučiti svoje učenike da budu čitatelji s boljom sposobnošću shvaćanja diskurzivne igre kroz koju se nastoji oblikovati svjetonazor čitavih skupina i generacija. Na prilično povezan način, posvećujem pažnju tome da eksplicitno objasnim ovu igru i manipulacije u sklopu našeg jezika, tj. jezika koji je predstavljen kao najprikladniji za naše korištenje i sudjelovanje u društvu.

² U Brazilu je izgovor glasa r jedan od glavnih načina prepoznavanja naglaska, budući da postoje razni načini njegova izgovora: uvularno (kao u francuskom), retrofleksno (kao u engleskom) i nadzubno treptajno (kao u hrvatskom), a što ovisi o regiji, podrijetlu osobe i njezinoj dobi.

³ Piće naslijeđeno od Indijanaca Pampi koje se ispija slično čaju iz manje posude kroz metalnu slamku sa stalnim nadolijevanjem tople vode.

U tom smislu puno toga možemo naučiti iz primjera Pule, te šire Hrvatske, gdje postoji nekoliko službenih jezika i zbirki stvaralaštva napisanih na lokalnim narječjima. Da nam Brazilski dani u Puli i Hrvatski tjedan u Brazilu budu plodni i da dugo još traju.

KAD PUT DOBIJE SMISAO: BRAZIL I HRVATSKA POVEZANI JEZICIMA I DOBROM OBRAZOVNOM PRAKSOM

Milan Puh

Govoriti o putu dugom devet tisuća i devetsto devedeset kilometara, čini se kao pričati jednu od onih priča o prelasku sedam mora i sedam gora tako dobro poznatih u tradicionalnim slavenskim pričama. Riječ je o gotovo deset tisuća kilometara koje činim najmanje dva puta godišnje u mojim putovanjima između Hrvatske i Brazila, ukupno oko četrdeset tisuća kilometara, a ovdje ne brojim one kilometre na zemlji - autobus, auto, a ponekad i vlak. Sedam godina prelaženja sedam mora koje završava brojkom od dvjesto i osamdeset tisuća kilometara, što je pak više od polovice udaljenosti Zemlje i Mjeseca. U svakom slučaju, radi se o pretjeranim brojevima i razdaljinama. Do ovakve spoznaje došao sam pripremajući ovaj tekst, što me pomalo i plaši, no ne iz očitih razloga koji proistječu iz statističkih podataka, budući da mi se ove udaljenosti uopće ne čine stvarnima. Nakon toliko vremena u tranzitu, osjećam da se sve više smanjuju jer mi je Brazil svakim korakom dostupniji, a tako onda počinjem primjećivati poveznice, susrete i bliskost koji su postojali, koji se stvaraju te kojih će još biti iza sedam planina. Zato sam se plašio ovog navodnog nedostatka osjećaja udaljenosti s kojim sam naučio suživjeti i na kojem inzistiram u svom radu. Doista vjerujem u ovo smanjivanje kilometraže između dvaju zemalja, no priznajem da se u ovom vrlo osobnom iskazu nisam toliko posvetio preciznosti svih teorijskih i konceptualnih definicija koje se traži od jednog akademskog građanina.

Odlučio sam se, dakle, navesti, iz blizine, sve događaje i trenutke mog hrvatsko-brazilskog putovanja, prolazeći malo kroz osobnu povijest, koristeći jezični izražaj koji nazivam obiteljskim zdravim razumom. Drugim riječima, iskoristit ću priliku da objasnim svoje približavanje Brazilu kroz znanje i viđenje svijeta koje sam naslijedio od svoje obitelji prije nego što sam se uključio akademski svijet (a kasnije i u onaj brazilski). Iza sedam planina i jednog oceana moje je akademsko i osobno obrazovanje pronašlo svoj nastavak puta i to me dovodi ovog značajnog trenutka dvostrukog promišljanja (i siguran sam da će imati više od toga).

Rođen sam u Puli, gradu rimskog porijekla koja trenutno ima oko 100.000 stanovnika (sa svim općinama koje gravitiraju prema njoj), a nalazi se na sjevernoj obali Hrvatske. Ovaj grad se odlikuje vrlo snažnom multikulturalnom tradicijom, uz prisutnost različitih etničkih skupina (Hrvata, Talijana, Mađara, Srba, Bošnjaka, Roma, Austrijanaca itd.), a povijest stvaranja mog jezičnog identiteta je izravna posljedica povijesnih, društvenih i jezičnih mijena u posljednjih dvjesto godina (ubrzo ćemo shvatiti zašto). Moj život, počevši od djetinjstva, proces je razvijanja svijesti o multikulturalnim, multietničkim i multilingvističkim značajkama moje obitelji i okoline kojoj pripadam. Moja namjera nije predstaviti ovdje autobiografiju, nego uspostaviti mrežu odnosa određenih događaja u mom, osobnom životu i kasnije akademskih odluka koji su me doveli do ove ideje o približavanju Brazila i Hrvatske, ukratko rečeno do mog hrvatsko-brazilskog projekta.

Obitelj mog oca potječe od obitelji kovača iz južne Austrije koji su, zajedno s Napoleonovim osvajanjima, stigli početkom 19. stoljeća na hrvatsku obalu, koja i danas održava jaku vezu s Italijom (ovisi o povijesnom trenutku i zemlji). Ta je regija tada postala granica latinskog i slavenskog svijeta, ostavljajući tako snažan utjecaj na lokalni identitet. Stoga, uz prisutnost Slavena i Talijana, razne druge kulture su došle u intenzivan kontakt kod predaka mog oca. I ne samo kulture, nego posebno jezici, koji su uvijek bili prisutni u mom životu: službeni talijanski jezik (TV, škola i udžbenici), hrvatski jezik s primjesama talijanskog kao materinjeg jezika i istarskog naglasaka hrvatskog jezika u komunikaciji s drugim južnim Slavenima. Moja majka, kći dvoje vječnih migranata iz Slavonije, čitavo je djetinjstvo mijenjala gradove zbog zanimanja mog djeda, koji je služio u vojsci, dok nije došla živjeti u Pulu, u dobi od 15 godina.

Zbog okolnosti nakon Drugog svjetskog rata i pripojenja većine talijanske Istre Jugoslaviji, moj otac je napustio selo mojih djeda i bake i otišao studirati i raditi u Pulu, koja je i tada bila gospodarski i politički centar Istre. Tamo su se moji roditelji upoznali, vjenčali i dobili dvoje djece, mog starijeg brata Ivana i

mene. On i ja odrasli smo kao djeca roditelja čiji se spoj za vrijeme socijalizma zvao miješani brak, istovremeno upoznavajući dvije različite kulture, njihove glavne jezike i regionalne suptilne razlike. Razgovori u kojima mijenjamo naglaske, dijalekte i čak jezike nisu neuobičajeni jer se, s obzirom na dugotrajni multikulturalni kontakt to prebacivanje događalo prirodno. Na taj način, u obiteljskom okruženju koristili smo različite vrste dijalekata (dobar lingvist bi rekao jezika): na talijansko-hrvatskom s didom Remićom i babom Marijom, na standardnom talijanskom s drugim osobama, koje su uglavnom bile iz Italije, na istarskom dijalektu iz Svetvinčenta s ocem Slavkom, na tzv. srpskohrvatskom s djedom Milanom (koji je u svom govoru nosio riječi gotovo svih krajeva kroz koje je prošao), na podosta književnom hrvatskom s bakom Zlatom koja je bila učiteljica, na hrvatskom jeziku s pulskim naglaskom s majkom Maricom i na standardiziranijem hrvatskom u školi i u svakodnevnoj komunikaciji.

Ovaj višestruki suživot ukazivao je na potrebu da se zna kako komunicirati u najrazličitijim mogućim situacijama. Kao rezultat stalnog propitivanja o korijenima (jezika, kultura, itd.), potraga za razumijevanjem uzroka i posljedica različitih službenih i neslužbenih politika vezanih uz jezik uvijek je bila, na ovaj ili onaj način, moj interes.

Nakon završene srednje škole u Puli odlučio sam nastaviti školovanje u Zagrebu, u glavnom gradu Hrvatske, te na studiju Antropologije i Lingvistike koji je integrirao različita humanistička i jezična područja. Također, još kao srednjoškolac, osim službeno nužnog učenja engleskog i talijanskog u školi, počeo sam učiti druge jezike, kao što su portugalski i ruski.

Na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu upisao sam 2005. godine preddiplomski studij Antropologije i Portugalskog jezika i književnosti, kombinirajući jezične i kulturne kolegije, a potom sam i započeo treći studij - Lingvistiku. Pozitivna strana hrvatskog školskog sustava je širina teorija i općih znanja s kojima je student u kontaktu, a to mu omogućava nastavak školovanja u različitim usmjerenjima i zanimanjima. Sveukupno, tijekom petogodišnjeg akademskog obrazovanja prošao sam kroz gotovo 50 različitih kolegija koji su pružili dobar pregled akademskog znanja, ali to mi se čini danas pretjeranim brojem, ako pogledamo kvalitetu onoga što učimo.

Tijekom preddiplomskog studija pohađao sam kolegije koji su nudili metode za analizu kulturnih i jezičnih pojava, kao što je analiza diskursa kojoj sam imao priliku posvetiti se za vrijeme magistarskog studija u Brazilu, na koji sam krenuo 2010. godine kada sam se preselio u ovu zemlju, za koju sam znao da je bila dom jednoj teti koja se vratila u Hrvatsku (nikad mi nije bilo jasno kako i zašto se vratila).

Pohađao sam magistarski studij između 2010. i 2012. godine na Fakultetu za filozofiju, filologiju i humanističke znanosti na programu Filologije i portugalskog jezika. Rad je bio o Preoblikovanju koncepata o ekonomskoj krizi od 2007. do 2010. u hrvatskim i brazilskim novinama, gdje sam raspravljao o različitim aspektima i konceptima diskurzivne analize u novinarskom diskursu časopisa *Veja* i *Época* (u Brazilu) i *Globus* i *Nacional* (u Hrvatskoj). Moj interes za ekonomsku krizu, u to vrijeme još uvijek malo raspravljenu, započeo je iskustvom življenja u dvjema zemljama koje su u to vrijeme bile u vrlo različitim ekonomskim i političkim situacijama. Tako sam mogao bolje razumjeti veliku neusklađenost službenog položaja političkih elita, predstavljanja krize u medijima i službene ekonomske statistike. Odlučio sam upisati magistarski studij da bih produbio svoje znanje portugalskog jezika, počeo svoju izobrazbu kao profesor portugalskog jezika, a kasnije i akademsku karijeru na sveučilištu.

Kao sin i unuk profesora - majka te djed i baka po mami bili su profesori - uvijek sam iznimno cijenio ovo zanimanje, uglavnom zbog predanosti moje obitelji da garantira inkluzivniju nastavu koja poštuje različite načine izražavanja i učenja učenika. Pogotovo i zato što su oni, profesori, uvijek bili uključeni u odgojne aktivnosti koje su se provodile u zajednici i s njenim članovima. Ovo uvjerenje o potrebi stalnog djelovanja kako u formalnom okruženju - u školama i na sveučilištima - tako i u neformalnom, kao što je slučaj dječjeg kazališta s odraslim glumcima amaterima, uz pomoć bake Zlate, prošao sam veliku većinu obrazovne jedinice općine Pula, utjecalo je na to da se približim ovom zvanju i da poželim biti profesor. S druge strane, moj djed koji, nakon što je bio mesar i vojnik, postao je profesor na Pedagoškom fakultetu u Puli, podučavajući političku teoriju studentima Filologije te Pedagogije, a ono što nije nedostajalo u dugim raspravama s njim bile su rasprave o političkim procesima koji utječu na naše živote i nužnost da ih znamo.

Kada razmišljam o svojoj znanstvenoj i osobnoj putanji, lingvistička politika kao područje u kojem djelujem i koje proučavam čini mi se značajnom i važnom jer objedinjuje kulturne, povijesne, sociološke, političke i lingvističke teorije za analizu individualnih i kolektivnih fenomena. Međutim, iako je postojalo poistovjećivanje na više razina, moram navesti ovdje osobnu, koja prihvaća postojanje i nužnost postojanja različitih "izričaja", kultura, jezika, itd. u jednom društvu, i akademsku, budući da područje kombinira analizu lingvističkih mehanizama strukturiranja diskursa, definiranih kulturom, poviješću, ekonomijom, religijom, itd., osjećao sam potrebu za drugačijom vrstom iščitavanja. Tako sam odlučio pozabaviti se načinima kojima je jednostavnije i koji jasnije objašnjavaju članovima jezične zajednice koji ne pripadaju dominantnom jezičnom tijelu sam način kako ona sebe može shvatiti. Takav pristup je u velikoj mjeri rezultat intenzivnog kontakta s razmišljanjima i stavovima prisutnima u manjinskim zajednicama, kojima sam se odlučio posvetiti, što pak ću kratko i predstaviti.

Nakon što sam magistrirao 2012. te nakon tri godine boravka u Brazilu, shvatio sam da me moj akademski i osobni put ne upućuje samo na jezična pitanja portugalskog jezika i lingvistiku kao takvu, nego i na obrazovanje, tj. podučavanje jezika. Na kraju mog magistarskog studija, dobio sam poziv da počnem predavati u Croatiji Sacri Paulistani - jednom od dvaju hrvatskih domova u Sao Paulu, što se pokazalo kao još jedan važan element u mojoj profesorskoj naobrazbi. Iako sam započeo ovu karijeru dok sam još bio u Hrvatskoj, rad u Domu pružio mi je priliku ne samo da se vidim kao profesor, već i da počnem raditi na različitim projektima koji uključuju širenje i očuvanje hrvatskog jezika i kulture u Brazilu (kao još jedne strane mog brazilsko-hrvatskog rada).

S vremenom se moje sudjelovanje povećalo i imenovan sam voditeljem Odjela za kulturu i obrazovanje, zadužen za organiziranje događanja posvećenih pitanjima vezanim za Hrvatsku, radeći izravno s članovima zajednice, što je pak dovelo do nastanka znanstvenog projekta Povijest Hrvatske i Hrvata u Brazilu. Tako sam između 2015. i 2019. godine bio voditelj tog projekta u sklopu kojeg su nastale četiri knjige u kojima smo na 1.752 stranice detaljno obradili tematiku hrvatskog iseljništva u Brazilu, jedne gotovo nevidljive tematike. Istodobno, tijekom pet godina u Brazilu putovao sam u nekoliko država, pokušavajući bolje razumjeti zemlju u kojoj živim i radim. Tijekom tih putovanja, posjetio sam državu Paran, regiju koju obilježava useljništvo europskog porijekla. Sudjelovao sam na nekoliko događaja na Sveučilištu Srednjeg-zapada države Paran (Unicentro), a zatim sam došao u kontakt sa slavenskim zajednicama u ruralnom kontekstu, raspoređenima u malim gradovima i tzv. iseljeničkim kolonijama, s meni vrlo zanimljivom vitalnošću. Ta vitalnost zajednica, posebno ukrajinskih, privukla je moju pažnju i tamo sam se češće vraćao prve tri godine. Jednostavnost djelovanja tj. rada i uvjerenje mnogih ljudi koje sam upoznao u tom kraju naveli su me da također usmjerim pogled, kao istraživač, na ovo još uvijek slabo istraženo područje, posebno ako pogledamo izvan konteksta Juga Brazila.

Nakon što sam upoznao mnoge zanimljive osobe u Parani i drugim državama Brazila, bio sam ohrabren da se i općenitije posvetim pitanjima migracija, obrazovanja i jezika, a posebno u zemlji u kojoj se ponekad prečesto napominje da se govori malo jezika osim portugalskog. Kako je moj interes bio velik, pokušao sam razumjeti tu raznolikost što se oslikavala preda mnom. No, mogao sam ostati na jednom individualističkom načinu učenja, no nakon što sam napustio Hrvatsku 2010. godine, osjetio sam volju i potrebu da krenem prenositi sve to znanje i kontakte koje sam imao s kulturnim djelatnicima i znanstvenicima zaljubljenima u Brazil natrag u domovinu. Bila je to ista strast koju sam osjećao prema Brazilu, no odlučio sam je pretvoriti u nešto drugo, stvoriti jednu drugu priču i prenijeti nove poglede i shvaćanja u moj rodni kraj u kojem nisam nikad nalazio zadovoljavajuće informacije o ovoj najvećoj latinoameričkoj zemlji.

Ovi susreti s kolegama i prijateljima koje sam upoznao u proteklih sedam godina imaju mi puno smisla jer se tako mogu vratiti u moju Puli, možda ne zauvijek, već povremeno, prelazeći sva mora i sve gore kako bih uzeo ponešto iz Brazila te pokazao i, možda, poučio, naše ljude. Zahvalan sam na prijemu i otvorenosti za nove oblike rada i suradnje koji su se dogodili na navedenim mjestima, a zapravo je sve to nekako krenulo iz Knjižnice s kojom i dalje pokušavam pružiti neku vrstu zajedničkog doprinosa svima koji su zainteresirani za prolazak novim stazama i pokušaj smanjenja raznih udaljenosti. Omogućiti da Brazil dođe do Hrvatske na gotovo bezbroj načina na koje ja to osjećam, a pritom i omogućiti da se raste i radi zajedno, čini mi se kao hvalevrijedan trud jer kod dobrih događaja i iskrenih prijateljstava nisu važni kilometri, uvijek postoje način i volja se nešto kaže.

BRAZILSKA KULTURA KROZ FILM: PUTOVANJE IZVAN KONTEKSTA KARNEVALA I NOGOMETA

Katia Gavranich Camargo

Brazil je velika zemlja kontinentalnih razmjera. Ujedno je i najveća zemlja u Latinskoj Americi koju sačinjava 26 saveznih država, jedan federalni okrug i 5.570 općina raspoređenih u pet makro područja: Sjever, Sjeveroistok, Jugoistok, Srednji zapad i Jug. Od regije do regije postoje upečatljive kulturne, socijalne i ekonomske razlike.

Regija Sjever je mjesto gdje se nalaze Amazonska prašuma, rijeka Amazonija i većina autohtonog stanovništva zemlje. U njoj se nalazi golem i raznolik biljni i životinjski svijet, a ujedno je i vrlo bogata vodom i mineralnim resursima. Ona obuhvaća države Amazonas, Parã, Amapã, Roraima, Rondônia, Acre i Tocantins.

Regija Sjeveroistok je područje najveće kulturne raznolikosti u zemlji. Riječ je o sintezi utjecaja autohtonih naroda, Afrikanca i Europljana, osobito Portugalaca. Njezina topografija i klima su vrlo raznoliki. Na obali imamo tropsku klimu sa šumama i područjima pogodnima za poljoprivredu, posebno za šećernu trsku. Kako se krećemo prema zapadu, klima postaje sve suša, dok ne dođemo do pustinske klime u kojoj ponekad može godinama ne pasti kiša. Zbog reljefa i razlika u klimi te naravno povijesti, postoji velika socijalna nejednakost. Obala je bogatija, a u sušnom zaleđu se nalazi većina siromašnih. Države koje čine Sjeveroistok su Maranhão, Piauí, Ceará, Rio Grande do Norte, Paraíba, Pernambuco, Alagoas, Sergipe i Bahia.

Regija Srednji zapad je jedina regija koja graniči sa svim ostalima, ali i istovremeno ima najviše karakteristika unutrašnjosti, jedina je bez morske obale. Međutim, ima ravnice i visoravni s glavnim riječnim tokovima, stvarajući ono što nazivamo Pantanal, važan biom koji se uglavnom sastoji od područja koja ostaju potopljena veći dio godine, slično kao Kopački rit. To je područje ravnica i visoravni gdje su glavne ekonomske aktivnosti stočarstvo i poljoprivreda. Države u ovoj regiji su Mato Grosso, Mato Grosso do Sul i Goiás, a u potonjoj se nalazi federalni okrug u kojem je glavni grad Brazila Brazilija koju je projektirao arhitekt Oscar Niemeyer.

U regiji Jugoistok se nalaze: Minas Gerais, Espírito Santo, Rio de Janeiro i São Paulo, a ova je regija najbogatija u zemlji, financijsko i industrijsko srce zemlje. Njezine glavne djelatnosti su industrija, trgovina i usluge. Zbog ove značajke, u njoj se ističu vanjska i unutarnja migracija kao stup društva. U državi Sao Paulo prisutan je najveći broj useljeničkih zajednica iz cijelog svijeta, od Azije do Europe. Postoje dvije zajednice hrvatskih iseljenika u glavnom gradu Sao Paulo: Društvo prijatelja Dalmacije (doseljenici iz 1924. - 1925. godine) i Croatia Sacra Paulistana (useljenici pristigli nakon 1945.). Danas, glavni grad prihvaća najveći broj useljenika iz Haitija i afričkih zemalja, kao i sirijskih izbjeglica. Rio de Janeiro, najpoznatiji brazilski grad u inozemstvu, poznat je po svojim prekrasnim plažama, reljefu (Šećerna glava), nogometu (ovdje se nalazi stadion Maracana) i karnevala. Nije ni čudo što je glavna razglednica Brazila.

Jug je druga najbogatija regija, uglavnom sastavljena od stanovnika europskog podrijetla. Čak i danas postoje velike zajednice Nijemaca, Talijana, Poljaka i Ukrajinaca, koji čuvaju svoje tradicije i korijene. Njihove su glavne djelatnosti poljoprivreda, stočarstvo, industrija i trgovina. Sastoji se od samo tri savezne države: Paraná, Santa Catarina i Rio Grande do Sul.

Kada govorimo o brazilskom kulturnom identitetu, moramo imati na umu, dakle, da govorimo o sintezi utjecaja raznih naroda koji nastanjuju tu državu. Zato možemo reći da ne postoji homogena brazilska kultura, nego mozaik različitih kulturnih niti koje zajedno čine kulturu Brazila. Najprimjetniji utjecaj je onaj Portugalaca pa tako luzitansko kulturno naslijeđe predstavlja ujedinjujući faktor Brazila: gotovo svi govore istim jezikom (portugalski) u Brazilu te mnoge druge, uglavnom autohtone indijanske jezike, a većina stanovnika su kršćani, uglavnom katolici. Ova jezična i vjerska jednodolnost je rijedak fenomen u zemlji velikoj kao što je Brazil koji je teritorijalno mnogo veći nego europske zemlje.

Indijanski i afrički utjecaji su ostavili svoj trag poglavito u kontekstu glazbe, kuhinje, folklor, obrta, emocionalnosti i narodnih zabava u Brazilu, kao i stotine posuđenica portugalskom jeziku. Jasno je da su neke regije primile veći doprinos tih naroda: države regije Sjever imaju jak utjecaj autohtonih kultura, dok neki dijelovi Sjeveroistoka imaju vrlo afrikaniziranu kulturu, dok u unutrašnjosti postoji intenzivno i dugotrajno miješanje indijanskih i luzitanskih utjecaja s nešto manje afričkog posjedovanja.

Na jugu utjecaji talijanskih i njemačkih doseljenika vidljivi su u jeziku, kuhinji, glazbi i drugim aspektima. Ostale etničke skupine, kao što su Arapi, Španjolci, Poljaci i Japanci također su pridonijeli kulturi Brazila, no na ograničenom prostoru, poglavito u saveznoj državi Sao Paulo. Filmski festival Mostra Paulista de Cinema Nordesteo primjer je uvažavanja različitih kulturnih identiteta koji čine Brazil. On je održan 2006. godine na periferiji Sao Paula, gradu koji je dom najvećeg kontingenta stanovnika Sjeveroistoka izvan same regije. Prema filmskim kritičarima, filmovi proizvedeni na Sjeveroistoku su najkreativniji i najautentičniji za Brazil. Oni se dotiču ne samo brazilskog kulturnog identiteta, nego i pitanja socijalnog, urbanog i ruralnog karaktera.

Prve manifestacije ove kinematografije potječu iz dvadesetih godina prošlog stoljeća, doba nijemog filma, u produkcijama tzv. Ciklusa Recife (Ciclo Recife). Tada je napravljeno više od 30 filmova, kratkih, srednjih i dugometražnih. Među najreprezentativnijim filmovima tog ciklusa su Aitaré da Praia Gentila Roriza i A Filha do Advogado Jote Soaresa, oba snimljena u Pernambucu.

Od tada se u brazilskoj kinematografiji mnogo toga dogodilo, ali glavne činjenice uvijek su imale nekakve veze s Sjeveroistokom. Godine 1953. film O Cangaceiro - izrazito sjeveroistočna tema - osvojio je nagradu za najbolji pustolovni film i najbolju filmsku glazbu na Međunarodnom filmskom festivalu u Cannesu, a posljednji za interpretaciju Vanie Orico za pjesmu Mulher Rendeira, uspjeh u Cannesu odveo je film u više od 80 zemalja.

O Pagador de Promessas je brazilski film iz 1962. godine, koji je napisao i režirao Anselmo Duarte, a temelji se na istoimenoj predstavi Dijasa Gomesa, koja se odvija u Bahiji. To je još uvijek jedini brazilski film koji je osvojio Zlatnu palmu na Filmskom festivalu u Cannesu. U studenom 2015. ušao je na popis 100 najboljih brazilskih filmova svih vremena brazilske udruge filmskih kritičara (Abraccine).

Još u 1960-ima pojavilo se Cinema Novo (Novo kino), važan filmski pokret koji je nastao na Sjeveroistoku, s redateljem iz Bahije Glauberom Rochom. Njegovi glavni filmovi bili su, između ostalih, Bog i vrag u zemlji sunca, Zmaj zla protiv svetog ratnika, Zemlja u zanosu. Njegov rad pamti se do danas i utjecao je na filmske stvaraoce diljem svijeta. Njegov moto bio je ideja u glavi i kamera u ruci.

Ovo su neki važni primjeri brazilske kinematografije pa smo tako odlučili donijeti u Hrvatsku, na 5. Brazilske dane 2016. godine animirane filmove snimljene na Sjeveroistoku kako bismo ga prikazali drugačije, ne sam kroz nogomet i karneval koji skoro uvijek predstavljaju brazilsku kulturu i društvo.

Odabrani filmovi bili su nagrađivani animirani film Vida Maria, u režiji Márcia Ramosa, 2007. u Ceará, koji prikazuje život kao ciklus koji se ponavlja, i Calango-Lengo - Smrt i život bez vode redatelja Fernanda Millera, animirani film iz 2008., koji prikazuje tešku temu, sušu i smrt u sjeveroistočnom Sertãou, na komičan način. Calango-Lengo je gušter sa Sjeveroistoka koji čeka svoju sudbinu, a nema što jesti. U sušnim predjelima nema drugog načina: živjeti bježeći od smrti, kao što bježi miš od mačke.

MANIFEST-POKUS ZA MANJE MEDIOKRITETNO OBRAZOVANJE

Rafael Siqueira de Guimarães (Rafa SG)

Naučio sam, čitajući Dermevala Savianija, da radimo, u suvremenom Brazilu, transplantate uspješnih pedagoških ideja iz drugih zemalja, ali koje nisu valjano promišljene, nego samo primijenjene, prilagodili su ih menadžeri koji nisu nužno povezani s borbom i radom pedagoga i pedagoginja za bolje obrazovanje. Zanimljivo je shvatiti da, uz to, postoji projekt razvoja obrazovanja.

Ovakav način razvijanja obrazovanja je loš način reinterpretacije lekcija o osnaživanju Paula Freirea! Radi se o mimezi kolonizatora. Nosimo karikaturne maske iz razvijenih mjesta i vjerujemo da smo se tako osnažili. To je ponavljanje projiciranja koje nas Frantz Fanon uči prepoznavati: projiciramo na koloniju, kolonizirane, crnce, siromašne, periferiju - povećavajući kategorije - karakteristike koje umanjuju ono humano u čovječanstvu i, naravno, postoji u metropolama, u centrima, u onome što je razvijeno, ono nešto što je rješenje svih problema.

Budućnost je u obrazovanju! To kolonizirajuće obrazovanje, organizirano, sprovedeno i kopirano iz kalupa metropola, of course! Jezuitsko doista. Mesijansko štoviše.

Da, onda neka engleski bude službeni jezik. Da, jezik kojim najviše govore industrijalizirane zemlje. Jezik majke svih metropola, Engleske. Taj jezik, tako razvijen, a opet sposoban podržati Dom lordova i Dom komuna. Vrlo, iznimno razvijeni!

To je ono što smo radili s našim brazilskim državnim obrazovanjem. Paulo Freire čak i jest prepoznat u obrazovnom miljeu, u teorijskom pastišu koji uključuje razvojne teorije, poduzetništvo i meritokraciju, odvajajući ga od njegovih ideoloških premisa, kroz skoro uvredljivu uporabu u ispraznim diskursima njegovih ključnih pojmova. Da, sustavi - oblici obrazovanja koji se provode zaboravljaju ono što je Paulo Freire sam ostavio dobro obilježeno, tako da ne bi bio zaboravljen: obrazovanje je stvar politike.

Ako želimo imati metode, tehnike, znanja i djelovanja, neka budu plod političkog razumijevanja obrazovanja. Svi načini razmišljanja i obrazovanja su politički! Stvar je u tome da ti oblici, koji dolaze iz razvojno-poduzetničke pristranosti, pokušavaju prikriti te aspekte. Ovi prijedlozi imaju malo ili nimalo veze s borbom pedagoga i pedagoginja u ime boljih uvjeta obrazovanja: jer dobri uvjeti u obrazovanju su dobri uvjeti u školama, plaćama, uvjetima rada, studentskoj podršci i poštovanju razlika.

Razvojno-poduzetničke pretpostavke, koje izgledaju dezartikulirane od brazilskog konteksta, daleko od istraživanja i teorijsko-praktičnih razmišljanja pedagoga i pedagoginja, mogu biti samo oblik ponovne kolonizacije Brazila, i to kroz obrazovanje.

Novi val transplantacije je BNCC, Opći nacionalni kurikulum u obrazovanju. Jer, naravno, predmeti više ne služe ničemu. Čemu služi fizika? Nema ničega za razmišljanje kad je riječ o svim oblicima koji su povijesno preneseni i koji se ponavljaju u našim školama, a koji nisu doveli do uspješne nastave fizike, njezinih metoda i primjene. Ne, nužno je imati drugačiji pogled: dolje fizika! Jer kao predmet, nikada nije imala nikakvu korist.

Razmislimo malo bolje: kome nije imala smisla, zapravo? Mnogi Europljani su koristili fiziku da bi razumjeli kretanje i, od njega, razvili strojeve i opremu, samo da damo primjer. Vrlo malo će nam služiti jer mi, obični kolonizirani ljudi, nećemo ni znati kako koristiti fiziku. Mehanika, struja, optika, čemu sve to?

Naučimo osnove. Osnove fizike. Uz osnove kemije. Malo biologije. Malo antičke povijesti ovdje. Malo klimatologije. Financijske matematike, algebra samo za najosnovnije korištenje. Sve u sklopu suvremenog, interdisciplinarnog zaokreta (jer ponuđena interdisciplinarnost zanemaruje predmete, kada bi ih, naprotiv, trebala povezati i uklopiti).

Pokažimo osnove jer su samo osnove potrebne za kolonizirane subjekte da ostanu na istom mjestu kao kolonizirani. Uzdižući povijest, filozofiju, znanost i umjetnost metropole. Kao što nas je učila Elizabeth Macedo, ova reforma BNCC-a interesira američke i europske zaklade da bi se zadržao status quo

položaja naših studenata na tržištu rada: da, mi kolonizirani, ostajemo kao radnici velikog globaliziranog tržišta. U tom smislu, moramo znati malo računati, malo engleski i specijalizirani smo za neku struku.

Ovo razvojno-poduzetničko obrazovanje drži nas na ovom mjestu! Štoviše, upravo ovi temelji čine te iste zaklade stupovima znanja koji određuju način na koje se znanje prenosi u školama! Oni će formirati vještine kako školovati u ovoj novoj paradigmi. Vrlo transformativno, zar ne?

Rekao bih da se gase, da, procesi u sustavu koji se, kako učimo s Aníbalom Quijanom, može nazvati kolonijalno-modernim. Hijerarhije, kontrole, kategorije su one iste koje se ponavljaju još od procesa koloniziranja Amerike i Afrike. Tada se razvijaju strategije koje će obnoviti načine na koje se to može učiniti kako bi se održalo kolonizirajuće obrazovanje.

Ali dobro pogledajmo! Diskurzivne strategije snažnije su, tjeraju nas da vjerujemo da je ova pseudo-interdisciplinarnost oslobađajuća. Povijest ili geografiju više ne trebamo: sve su to društvene znanosti. Te nas tvrdnje toliko oslobađaju da ćemo, prema našim zaslugama, donositi profesionalne odluke! To će vrijediti za državno obrazovanje, što vrijedi i za najugroženije ljude u Brazilu: najsiromašnije ljude koji nemaju za upis u privatnu školu.

Privatno, staromodno, neprilagođeno, ostaje onakvo kakvo je, s predmetima, mnogo sati nastave, osnovnom infrastrukturom, već ima svoje stručnjake i zagovara interese višeg staleža, koji znaju o čemu govore, žele (i već su) bliže metropolama i ostat će još dulje.

Ništa protiv interdisciplinarnosti! Sve protiv prikrivanja različitih disciplinskih doprinosa.

Ovo utišavanje, nažalost, bilo je moto ovih novih valova koji stižu ovamo, a njegovi učinci već se osjećaju u novim školskim organizacijama, u kontraformi srednje škole, u napadu na državna sveučilišta koja su uvijek bila na strani borbi radnica i radnika osnovnog obrazovanja.

Ponovo, kolonizirajuće obrazovanje. Ponovo, ništa novo. Pod novom je diskurzivnošću postaje prisutno. I opet, nas poziva da se borimo, mi pedagozi i pedagoginje, profesori i profesorice: mi koji ne možemo napustiti front, i moramo staviti još više snage u naše ideale borbe za kvalitetno obrazovanje koje se temelji na dekolonizaciji. To je težak zadatak u kojem se angažiramo kao subjekti diskursa i društvenih praksi koje ne ponavljaju nasilje svih kolonizatora.

Nema nam druge nego nastaviti borbu.

Literatura:

Neki prijatelji na putovanju: Saviani, Dermeval. Povijest pedagoških ideja u Brazilu, Campinas, Autores Associados, 2007.

Freire, Paulo, Pedagogija autonomije: znanje potrebno za odgojno-obrazovnu praksu, São Paulo, Mir. Zemlja, 1996.

Freire, Paulo, Profesorica da, tetka ne: Pisma onima koji se usuđuju podučavati, São Paulo, Water Eye, 1993.

Fanon, Frantz, Crna koža, bijele maske, Bahia, Editora Edufba, 2008.

Macedo, Elizabeth, Nacionalna zajednička kurikularna baza: novi oblici društvenosti stvaraju značenja za obrazovanje, Revista e-Curriculum, São Paulo, v. 12, br. 03 str. 1530 - 1555 out./dez. 2014.

Quijano, Hannibal, Kolonijalnost moći, kulture i znanja u Latinskoj Americi, Godišnjak Mariateguiano, Lima, Amatua, v. 9, n. 9, 1997.

K OTKRIVANJU LJEPOTE U NASTAVI: OBRAZOVANJE KAO RUKOTVORINA

Marinalva Vieira Barbosa

Kao početak

Proizvod ručno izrađen, prema portugalskom jeziku Brazila, znači nešto umjetničko i, u procesu izrade, zahtijevao je napor, strpljenje i nježnost; često je podrazumijevao tradiciju koja se prenosila s generacije na generaciju. Ručna izrada je različita od industrijalizirane izrade jer se nijedan komad ne ponavlja u tijeku učenja koje dugo traje. Danas smo i u vremenu kada se zanatsku proizvodnju smatra proizvodnjom visoke vrijednosti upravo zbog njezine ekskluzivnosti. Ručna izrada donosi aureolu ekskluzivnog. U Brazilu, primjerice, čipka i vezenje koje rade žene sa sjeveroistoka, dijelovi keramike koje proizvode autohtona plemena primjeri su ručno izrađenih komada koji su na modnom tržištu stekli vrlo visoku vrijednost.

Međutim, za obrazovanje, koje nastojimo razviti, nije samo to isključivo bitno, nego zapravo se radi o jedinstvenosti proizvoda rada subjekata koji se tu nalaze, a podrazumijeva posebne osobine i ljepotu koja proizlazi iz odrađenog procesa. Unikatnost je znanje koje proizvodimo iz dijaloga s drugima, sa znanjem koje primamo. U tom smislu, govoriti o obrazovanju kao rukotvorini znači predstaviti raspravu koja se temelji na shvaćanju da čin podučavanja mora sadržati margine za strategije stvaranja.

Ljepota podučavanja ručnog rada stoga proizlazi iz činjenice da se obučavanje učenika odvija u isto vrijeme kada i obučavanje učitelja, uronjenih u istu dimenziju, potpomognuto estetskom i etičkom podrškom na kojoj se utemeljuju odnosi. Paulo Freire (1997.), brazilski pedagog, u knjizi *Pedagogija autonomije*, podsjeća lijepo je biti profesor, jer poučavanje i učenje ne mogu se dati izvan aspiracija, izvan ljepote i radosti. Za njega, ta ljepota se rađa iz iskustva, vlastitog životnog puta i određenog utopijskog stava koje nas tjeraju da postanemo učitelji.

Usidrena u ovoj koncepciji, nastojat ću razviti razmišljanje čija se teza temelji na predodžbi da se ljepota obrazovanja ručne izrade, tj. rukotvorine javlja kada je učinimo smislenom za sebe i druge uključene - učenike i učitelje. Prema Gadottiju (2003: 05), također brazilskom pedagogu, smisao znači put koji nije pređen, ali onaj kojim se želi proputovati, tako da govorimo o projektu, snu, utopiji. Za mene je učenje i poučavanje sa smislom bilo isto što i učiti podučavati, razmišljajući o snovima - onima s pluralnom brazilskom školom koja omogućuje svima koji prolaze kroz nju da jezik učine sredstvom djelovanja i stvaranja samog sebe.

U tom smislu, moja osobna povijest će se pojaviti u ovom prikazu kao nit koja će mi, na temelju ruskog znanstvenika Bakhtina (1979.), potvrditi da snovi, projekti i utopije postaju mogući kada, u sadašnjosti naših postupaka, usmjeravamo pozornost na prošlost i pronalazimo osnove koje objašnjavaju sadašnjost i koje nas tjeraju na buduće odluke.

O mnogostrukom porijeklu kao plodu seljenja

Rođena sam u Assis Chateaubriand, općina Paraná⁴. Kao kći seoskih radnika, tzv. napoličara, bila sam dio velikog sloja brazilske populacije koja nema pristup zemljištu, kvalitetnom obrazovanju i zdravlju. Zbog toga, 1980. godine, i zbog želje mojih roditelja da dođu do vlastitog komada zemlje (što znači da žele imati mjesto za kultiviranje) živjeli smo u Rondoniji. Bilo je to vrijeme Amazonskog Eldorada. Tijekom tog razdoblja, vojne su vlasti provodile razvojnu politiku usmjerenu na integraciju brazilske Amazonije u nacionalno i međunarodno tržište. Inspiracija za ovu politiku proizlazi iz stajališta da su prepreke perifernih zemalja i regija rezultat nedostatka infrastrukture i kapitala.

Prijedlog tadašnje vlade uglavnom se temeljio na tome da se ponude povoljnosti gospodarskim skupinama kako bi uložili u Amazoniju. Ta politika izazvala je tijekom 1970-ih i 1980-ih velika raseljavanja ljudi iz drugih regija Brazila na sjever. Bili su u potrazi za boljim životom - Savezna država Paraná, u to vri-

⁴ Paraná se nalazi u južnom dijelu Brazila, a Rondõnia u sjevernom dijelu. Te su države udaljene oko 2.431 km.

jeme, već je bila država sastavljena od velikih posjeda (mali proizvođači, poput mojih roditelja, nisu imali gdje raditi osim kao napoličari ili seoski radnici), tako da su moji roditelji otišli u državu Rondoniju. Stigli smo 1980. U toj državi ostala sam do 2002. godine dok nisam upisala poslijediplomski studij na Državnom sveučilištu Campinas, u državi Sao Paulo⁵. Danas živim u državi Minas Gerais, također na jugoistoku.

Uvijek kažem, onima koji pitaju za moje porijeklo, da sam iz Parane po rođenju, a iz Rondonije po mjestu odrastanja. Volim slobodu pripadanja više od jednog mjesta jer mi dopušta da živim na različitim mjestima u Brazilu bez čuđenja kad naiđem na razlike (među brazilskim državama) koje se odnose na jezične varijacije, hranu, tradiciju i vrijednosti. Ne čudim se razlikama, uglavnom, jer državu u kojoj sam odrasla, Rondôniju, nastanjuju ljudi koji dolaze iz više saveznih država Brazila.

Jedna od značajki tih seljenja jest da u svom govoru nemam izražene regionalne akcente. Jedina značajka s juga koji se može odmah identificirati jest karakteristični izgovor (smatra se, čak, kao seljački izgovor u velikim urbanim središtima Brazila) riječi poput vrata (porta), čaplja (garça), market (mercado). To jest, retrofleksni izgovor glasa r jedan je od rijetkih značajki južnog dijela koju sam zadržala⁶.

Razlike brazilskih regija i sveučilišta

Brazil je zemlja s kontinentalnim dimenzijama - ima teritorijalnu površinu od 8.514.876 km². Njegovo golemo područje podijeljeno je na 26 država i jedan federalni distrikt. Države su raspoređene u pet područja: Sjever, Sjeveroistok, Jugoistok, Jug i Srednji zapad. Ova područja su puna kontrasta. Na primjer, u jugoistočnom području koncentrirana je većina bogatstva zemlje. Sjeveroistočna i sjeverna regija smatraju se najsiromašnijima. Upravo zbog koncentracije prihoda i velikih posjeda Južne regije moji su roditelji otišli u Sjevernu regiju. Poput njih, mnogi drugi sjevernjaci i južnjaci napravili su isti put prema sjeveru Brazila.

Uz san o posjedovanju komada zemlje i boljem životu, moji roditelji, kao i drugi Brazilci, željeli su da njihova djeca dobiju obrazovanje. Među najnižim društvenim slojevima u Brazilu, čak i danas, postoji snažna nada, ali i uvjerenje, da promjena kvalitete života može doći kroz predanost učenju. To je toliko snažno da su, iako su nepismeni, roditelji uvijek inzistirali, borili su se da ja i moja tri brata krenemo u školu. Kao rezultat toga, stigli smo do Sveučilišta, završili diplomski i poslijediplomski studij.

Međutim, pristup kvalitetnom obrazovanju još uvijek nije potpuno postignuće brazilskog društva. U posljednjim desetljećima došlo je do velikog ulaganja resursa, uglavnom iz savezne vlade, s ciljem poboljšanja pristupa osnovnom obrazovanju i sveučilištu. Potiču se važne kompenzacijske politike. Međutim, zbog suprotnosti između regija i država, čak se i javna sveučilišta, koja se smatraju kvalitetnim nosiocima znanja, također razlikuju u pogledu kvalitete nastave i primanja sredstava za obuku i razvoj istraživanja.

Na primjer, Federalno sveučilište u Rondoniji, na čijem sam Odsjeku za književnost i jezik diplomirala, prema ljestvici ocjena koje je provela savezna vlada na 124. je mjestu, ima 7.021 studenta, raspoređenih u 55 odsjeka. Državno sveučilište u Campinasu, gdje sam završila poslijediplomski studij, nalazi se na 5. mjestu, ima 14.247 studenata, raspoređenih na 80 odsjeka. Federalno sveučilište Triângulo Mineiro, gdje sada radim kao profesorica, nalazi se na 47. mjestu, ima oko 3.500 učenika, raspoređenih na 29 tečajeva⁷. Razlike u položaju tih sveučilišta na nacionalnoj ljestvici također ukazuju na socijalne, ekonomske i kulturne razlike koje postoje u Brazilu.

Shodno tome, ljudi koji ulaze na ta sveučilišta pripadaju različitim društvenim slojevima i stoga imamo i ekonomsku, kulturnu i jezičnu raznolikost koja čini rasprave u formiranju učitelja (a time i podučavanja pisanog jezika u osnovnoj školi) složenim pitanjem, snažno povezanim s raspravama o pravima

⁵ Sao Paulo je država u jugoistočnom dijelu Brazila i 2.448 km je udaljena od države Rondonia.

⁶ "Uobičajeno je da je izgovor glasa / -r / u slogu u brazilskom portugalskom jeziku vrlo varijabilan. Može se također reći da se geografska distribucija izgovora / -r / procjenjuje na razumno homogeni način, od strane njihovih govornika. Općenito, aspirirani glas /-r/ je shvaćen ili kao prototipski karioka izgovor (osoba iz Rio de Janeira), ili kao jedna od „značajki“ sjeveroistočnih dijalekata (uključujući središnji i sjeverni dio države Minas Gerais), drugim riječima, konkretno što se tiče glasa / -r / aspiriranog, može se reći da je to općenito uočljiv kao „ne-paulistanski“ izgovor. Glas / -r / koji se izgovara retrofleksno, pak, svrstava se tipičnim za Jugoistok - osim države São Paulo, smatra se za jug Minasa, zapad države Mato Grosso do Sul, Paraná - i ponekad se naziva seljačkim / -r /. S druge strane, glavnom gradu São Paula i paulistanskom govoru obično se pripisuju izgovore -r kao vibranta.“(MENDES, 2010, str.01).

⁷ Podaci dostupni na <http://ruf.folha.uol.com.br/2013/>. Pristupljeno 20. 4. 2014.

pristupa kulturnim i gospodarskim dobrima. Jezik u Brazilu snažan je izvor za isključivanje nižih slojeva i održavanje nejednakosti.

Kulturna i jezična raznolikost u Brazilu

Prema izvješću istraživačke skupine o jezičnoj raznolikosti u Brazilu, danas:

[...] govori se o 200 jezika u 26 država koje čine brazilsku federaciju. Domorodački narodi govore oko 180 jezika (nazvanih autohtonih), a zajednice imigrantskog podrijetla imaju oko 30 jezika (zvanih strani jezici). Osim toga, najmanje se dva znakovna jezika zajednica gluhih, kreolski jezici i jezici u quilombosima, od kojih su mnogi već priznati od strane države, a koriste ih i druge afro-brazilske zajednice.

Tu je i obilno bogatstvo praksi i varijanti unutar portugalskog jezika koji se govori u Brazilu, dijatopijske razlike (regionalne varijacije) i dijastratske (varijacije društvenih klasa) barem. Mi smo, dakle, zemlja mnogih jezika, kao i većina zemalja u svijetu (94% zemalja govori više od jednog jezika).

U prošlosti, mnogo više nego danas, bili smo višejezični teritorij. Oko 1.078 autohtonih jezika govorilo se kada su Portugalci došli ovdje prije 500 godina, kaže Rodrigues (1993: 23). Međutim, portugalska država i, nakon stjecanja neovisnosti, brazilska država, koja ju je naslijedila, imala je politiku nametanja portugalskog kao jedinog legitimnog jezika, smatrajući ga "pratiocem Carstva" (Fernão de Oliveira, u prvoj gramatici Portugalski jezik, 1536.). Glavna jezična politika države oduvijek je bila smanjiti broj jezika, u procesu eliminiranja jezika pomoću jezičnog utišavanja, odnosno njegove zamjene portugalskim jezikom.

Međutim, ne smijemo misliti da su represivni zakoni sami po sebi promijenili jezični profil zemlje ili da ih je stanovništvo tiho "poslušalo". Povjesničar José Honório Rodrigues skreće pozornost na otpor kojem su se različite jezične skupine u zemlji protivile politici homogenizacije. Brazil, kao zemlja s kontinentalnim dimenzijama, predstavlja vrlo veliku kulturnu raznolikost.

To omogućuje održavanje mnogih izreka u kulturnim praksama, vjerskoj liturgiji, svakodnevnim aktivnostima udaljenih zajednica.

Upravo zbog tog otpora Brazil je i dalje višejezična zemlja. Proces ponovne demokratizacije zemlje, od 1985. godine promijenio je način na koji je zemlja predstavljena samoj sobi i promijenila je oblike sudjelovanja civilnog društva u izradi i izvršavanju javnih politika. U tom smislu, pitanje jezične i kulturne raznolikosti bilo je predmet stalnih rasprava i stvaranja zakonodavstva. Godine 2007. brazilska vlada je, putem Ministarstva kulture, donijela i uredbu o stvaranju radne skupine koju su činile vladine i nevladine institucije kako bi se bavila javnim politikama usmjerenim na očuvanje i zaštitu višejezičnosti u zemlji⁸.

U 2012. godini, na javnoj raspravi održanoj u Braziliji, Radna skupina za jezičnu raznolikost zatražila je od federalne vlade Nacionalni popis jezične raznolikosti kao način mapiranja s ciljem stvaranja politika kojima bi se osigurao nastavak 200 jezika koji postoje u zemlji i da se ti govornici poštuju. Također je zatražila razradu amandmana na ustav koji priznaje jezičnu pluralnost zemlje. Izmjena bi se koristila za oko 200 autohtonih jezika, jezika useljenika i ostalih jezika koji se govore u quilombu (naselja u Brazilu koja su osnovali ljudi afričkog podrijetla).

Što se tiče priznavanja jezične i kulturne raznolikosti, ona je u Brazilu zapravo osnova svega jer se odnosi na pitanje pristupa školstvu. To školstvo je mnogo desetljeća podučavalo standard kao jedinstveni jezik, u praksi koja nije u skladu s pluralitetom i razlikama koje postoje u cijelom Brazilu. Posljedica nametanja jedne inačice pojavljuje se u činjenici da, u brazilskim nižim slojevima tj. narodu, roditelji žele ne samo da njihova djeca uče, već i da nauče standardnu inačicu jezika. Moja majka, kao nepismena, uvijek mi je govorila, kad me je htjela motivirati za obrazovanje: Slijepa sam i nijema, jer ne znam kako razgovarati s ljudima. I to ne znam kako razgovarati s ljudima upućivalo je na činjenicu da ona govori samo kolokvijalnu inačicu, koja se i danas vidi kao pogrešan govor.

Ta percepcija šutnje nižih slojeva zbog jezika vrlo dobro ilustrira lik Fabiano u prekrasnom književnom djelu Graciliana Ramosa. Fabiano spoznaje da je nijem u društvenom smislu i da se ne može adekvatno izraziti. Admiro Tomás da Bolandreira, bogataš i zemljoposjednik koji, osim što ima kuću i krevet za

⁸ Izvješće o aktivnostima (2006. i 2007.). Dostupno na <http://www2.cultura.gov.br/site/wp-content/uploads/2007/12/grupo-de-diversidade-linguistica-do-brasil-relatorio.pdf>. Pristupljeno 24. 4.14.

spavanje (nešto što lik Fabiano ne posjeduje), zna kako se izraziti, dobro govoriti. U Gracilianovom djelu nije slučajno da je Tomás da Bolandeira važna referenca za Fabiana, običnog čovjeka, seljaka. Odnos ovih književnih likova, zapravo, odražava osobinu brazilskog društva, obilježava taj rezultat društvenih, kulturnih i jezičnih nejednakosti⁹.

Kulturno-jezična raznolikost i obrazovanje

Jezik jednog naroda konstituira se kao jedna od njegovih najdragocjenijih stvari. Jezik odražava održava tj. stvara jedno društvo. Kroz njega se grade odnosi moći i dominacije, konsenzusa, nesloge, prijenosa značajki kulture. Baš kao što jezikom subjekt gradi svoje mjesto u društvu, tako posredstvom njega može biti i isključen iz društva.

S obzirom na to da brazilsko stanovništvo čini zajednica različitih rasa i naroda, nemoguće je ignorirati činjenicu da je jezična i kulturna raznolikost važno obilježje Brazila. Jezik, u svojim raznim oblicima i inačicama, zapravo je živ i dinamičan entitet, tj. sustav koji Brazilci koriste za komunikaciju, razmjenu informacija, širenje ideja i koncepata. Zbog toga je podučavanje jezika u školama posljednjih desetljeća postalo predmetom velike brige. Mnoge rasprave, istraživanja već su odrađena ili se razvijaju oko te teme.

Baš kao što sam učinila kad sam izabrala filologiju, tj. književnost, važan dio brazilske populacije nastavlja ići u školu i na sveučilište u potrazi za tim jezikom moći. Odlučila sam upisati Jezik i književnost jer sam vjerovala da ne znam govoriti portugalski. Vjerovala sam, kao što vjeruju moji studenti na UFTM-u, da je portugalski jezik vrlo teško naučiti. Paradoks ove potrage leži u činjenici da, iako svi govore portugalski jezik, vjeruju da ne poznaju portugalski jezik.

U tom smislu, sociolingvistika je dala veliki doprinos znanosti u području metodike i didaktike budući da je već omogućila stvaranje generacije odgajatelja-učitelja sa shvaćanjem političkih i društvenih implikacija podučavanja koji se temelji samo na standardu, bez razmatranja postojeće jezične raznolikosti. Mogu reći da sam dio ove generacije budući da sam diplomirala u trenutku kada su lingvistička istraživanja dobila snagu i prostor u kurikulumima na studijima jezika i književnosti.

Kao posljedica tog obrazovanja brazilska škola bila je prisiljena prestati biti samo mjesto gdje se akumulira znanje, što čini od učitelja čuvara znanja i od obrazovanja cilj sam po sebi. Velika je borba u Brazilu da škola bude i okruženje usmjereno k znanstvenoj misli, a i da profesor, osobito kada se govori o portugalskom jeziku, postaje posrednik učenja, znajući kako poštovati i komunicirati s etničkim, kulturnim, društvenim i ekonomskim različitostima učenika.

Kao što sam već napomenula, brazilska škola predstavlja snažan otpor prepoznavanju jezične raznolikosti koju su donijeli njezini učenici te je zbog toga odavno usvojila standardnu inačicu (jezik propisan normativnim gramatikama) kao da je to zajednički jezik svih Brazilaca bez obzira na njihovu dob, geografsko podrijetlo, socioekonomsku situaciju, stupanj obrazovanja.

Ova praksa nastave jezika postala je problem jer, zbog ekonomskih nejednakosti, učenicima nije jamčena ista razina pristupa kulturnim i gospodarskim dobrima i, posljedično, postaje nedostatak koji im ne dopušta da odgovore na školske zahtjeve, posebno u učenju pisanja i čitanja. Danas je ovo učenje jedan od najvećih izazova s kojim se treba suočiti u području obrazovanja u Brazilu. Pogotovo zbog poteškoća koje su još uvijek na snazi, ne samo da se prepoznaje, već da se stvara prostor u školskim programima posvećen različitosti portugalskog jezika i njegovim kulturnim temeljima.

Kao profesorica dio sam generacije koja je prošla intenzivnu raspravu, na temelju rezultata akademskog istraživanja, o poteškoćama s kojima se učenik suočava u prvom kontaktu s pisanjem na temelju standardne inačice portugalskog jezika. Pisanje se uvelike razlikuje, na primjer, od raznih inačica jezika koji se govore u različitim brazilskim regijama. Braniti to da brazilska škola mora svojim učenicima omogućiti da stvarno nauče čitati i pisati, znači doista učiti ih kako suživjeti i cijeniti kulturnu i jezičnu raznolikost, povezano je s mojom poviješću.

U tom smislu, branila sam obrazovanje, kako za kolegije Jezika i književnosti, tako i za dodiplomske studije drugih područja znanja, koji će omogućiti budućim profesorima političku svijest da podučavanje

⁹ Djelo *Isušeni životi* možete pročitati na sljedećoj lokaciji: http://colegioconexaserradamesa.com.br/public/material/material_1ano_em_livro_vidassecas.pdf

kod standardne pisane inačica treba uključivati razumijevanje govora učenika, tj. govora zajednice u kojoj učenik živi. Vjerujem da je to znanje način da se izgradi obrazovanje koje prihvaća činjenicu da je Brazil zemlja s mnoštvom jezika i govora te da, stoga, škola uključuje kulturnu i jezičnu pluralnost.

Društveni boljitak kroz učenje pluralnosti jezika

Problematični odnos škole prema pitanju jezične raznolikosti jest povijesne prirode i rezultat problema koji dolaze iz različitih područja znanja. Prema Spessatto (2011.), ono dolazi iz modela podučavanja koji ima povijesnu podlogu u Brazilu, od početka je usmjereno samo na elitu. Ono također uključuje poteškoće koje lingvistička istraživanja imaju da bi stigla do škole i poteškoće profesora u razumijevanju njihove uloge u odnosu na jezičnu raznolikost.

Osigurati da svi učenici ovladaju raznolikošću, u smislu korištenja u društvenim kontekstima, nužna je za društvo koje želi biti demokratsko. Dobro govoriti i pisati su radnje veće od jednostavnog predstavljanja svijeta prema društvenim zahtjevima: to znači graditi prikaz o svijetu. I ponuditi ga ili nametnuti s drugom (Gerald, 2003., str. 666). Posljedica ove koncepcije je da se više ne možemo oslanjati na nastavničku praksu koja polazi od pretpostavke gotovog, dovršenog jezika, a još manje od procesa podučavanja i učenja koji ima određeni objekt - samo standardnu inačicu - budući da na ovaj način nastavni procesi neće predstavljati kulturnu i jezičnu raznolikost koja postoji u Brazilu.

Osim sociolingvističkih studija, istraživanja iz područja analize diskursa pokazala su da je poštovanje i priznavanje jezičnih i kulturnih varijanti također povezano s odnosima moći. Jezične i kulturne varijante su, zapravo, stigmatizirane jer su njihovi govornici stigmatizirani. To je zato što narod stvara jezik i kulturu, ali zapis o tom stvaralaštvu, kada se završi, posredovan je oblikom zapisa (govora i pisanja) dominantnih slojeva.

Obrazovanje profesora da prepoznaju razlike i predlažu okruženje za učenje temeljeno na pluralnosti, izazov je s kojim se svakodnevno susrećem na sveučilištu. Vraćam se na naslov mog teksta kako bih rekla, kroz zaključak, da ovaj rad o obrazovanju zahtijeva strpljenje majstora koji proizvodi dijelove detaljnog rada. Potrebno je poznavanje brazilske kulturne i povijesne baštine, a to posebno za mene ima smisla jer mi omogućuje da na sveučilištu utkam praksu, imajući u vidu moj put kao kćeri seoskih radnika koja je postala sveučilišna profesorica.

Kada moji studenti, na UFTM-u, posebno na kolegiju Pismenog i usmenog izražavanja, kažu da ne znaju govoriti portugalski ili ne znaju pisati, ne samo da se ponovo nalazim u tim izjavama, nego iznad svega sigurna sam da je ljepota obrazovanja gotovo zanatski napor koji uključuje izgradnju prakse koja omogućuje promjenu povijesne stvarnosti.

Literatura:

Bakhtin, M. (1979.), *Estetika verbalnog stvaranja*, prijevod Paulo Bezerra, São Paulo, Martins Fontes, 2003.

Freire, P., *Pedagogija autonomije: potrebna znanja za odgojno-obrazovnu praksu*, Rio de Janeiro, Paz e Terra (Mir i Zemlja), 1997.

Gadotti, M., *Ljepota iz sna: poučiti i učiti sa smislom*, <http://smeduquedecaxias.rj.gov.br/nead/Biblioteca/Forma%C3%A7%C3%A3o%20Continuada/Artigos%20Diversos/BONITEZA%20DE%20UM%20SONHO%20Ensinar-e-aprender%20com%20sentido%20-%20gadotti.pdf>, pristupljeno 24. 4.14.

Gerald, J. W., *Paradoksalna druželjubivost s učenjem čitanja i pisanja*, u: Albano, E. i ostali, *Nedostaje mi jezik*, Campinas, Mercado de Letras, 2003.

Mendes, Ronald Beline, *Retrofleksno / -r / je još uvijek seljačko?*, u: *Seminario do Gel*, 58., 2010., Program ... São Carlos (SP): GEL, 2010. Dostupno na: <http://www.gel.org.br/?resumo=7006-10>, pristupljeno 20.4.14.

Margotti, F. W., *Pokazatelji leksičkih područja u Santa Catarini: subvencije za politiku podučavanja portugalskog jezika*, u: Gorski, E. M. & Coelho, I. L., *Sociolingvistika i poučavanje: doprinosi formiranju profesora*, Florianópolis, Izdavač UFSC-a, 2006.

Izvešće o aktivnostima Skupine za jezičnu raznolikost Brazila (2006. - 2007.), u <http://www2.cultura.gov.br/site/wp-content/uploads/2007/12/group-of-the-diversity-of-work-of-brasil-report.pdf>, pristupljeno 14.4.14.

Spessatto, M. B., *Jezična varijacija i poučavanje: za jedno demokratsko jezično obrazovanje*, doktorska disertacija, Federalno sveučilište Santa Catarina, 2011., dostupno na: <https://repositorio.ufsc.br/bitstream/handle/123456789/94723/295682.pdf?sequence=1>, pristupljeno 24.4.14.

PROFESORSKI RAD: KAKO DOBRO PRIMITI DRUGE I SURAĐIVATI

Angelina Carone Batista Fregonesi

Krajem siječnja 2015., ubrzo nakon mog obveznog umirovljenja i neizbježnog umora koje ovaj kraj profesionalne putanje života uvijek donosi, našla sam u svom e-mailu, iznenada ispražnjenom, neočekivan, poseban i uzbudljiv poziv: na akademskom susretu predstaviti rad koji je tim profesora obavio, a koji sam imala čast voditi u posljednjim godinama svog upravljanja kao pedagoška ravnateljica brazilskih studija mojoj školi. Rad dokumentiran u knjizi, pisanoj otprilike četiri godine, pod mentorstvom profesora Valdira Heitora Barzotta, o pisanom stvaralaštvu naših učenika, njihovoj praksi, učenju pisanja, njihovom učenju i ocjenjivanju procesa. Knjizi smo dali ime Pisanje u paru - Iskustvo i zapis testiranja u etapama. Prezentacija - Pisani rad u školi: model analize sadržaja (pisanje u školi) i dokumentirana didaktička intervencija - trebala se održati u Puli u Hrvatskoj za studente preddiplomskog studija Fakulteta za odgojne i obrazovne znanosti na pulskom sveučilištu između 20. i 24. travnja 2015. godine u sklopu manifestacije Brazilski dani u Puli. Vrlo vrijedno partnerstvo Gradske knjižnice i čitaonice Pula, Sveučilišta u Puli i Sveučilišta u Sao Paulu i drugih sveučilišta, škola i brazilskih institucija. U 2015. godini, točnije rečeno, događaj kome sam imala čast prisustvovati zvao se Lica Brazila u Puli, Caras do Brasil em Pula.

Dobar dan! Kako ste?

Pitanja koja su mi se vrmala po glavi: kako doći do Pule? Kako se izgovara Pula? Kako se sporazumijeva jedna Brazilka u Puli? Kako se predstavlja jedna Brazilka od skora u mirovini u Puli? Koju priču ispričati? Koju vrijednu razmjenu ideja ponuditi? Što podučavati? Što naučiti? Što ostaviti tamo? Što odavde ponijeti?

Usred tolikih pitanja i traženja odgovora, prva izvjesnost počela se pojavljivati u mojoj svijesti, pomiješanoj između duše i razuma: još jedan isječak, poseban dio koji je već zauzima mjesto u mom toplom prekrivaču, načinjenom od staza utkanih mojim pamćenjem, koji vežemo čvrsto za ostale koji prave ovaj prekrivač posebnim trenucima koji grle moju sadašnjost, moje sada. Mi, dobro vezani, koji stvaramo bezvremenska raskrižja između značajnih iskustava moje, osobne povijesti u kojima se linijsko vrijeme stapa, miješa i razrjeđuje u kružnom vremenu, to je tako mitsko, jedinstveno, tako vječno.

Dana 2. veljače 2015. održali smo prvi sastanak: doručak u mojoj kući, na kojem smo sudjelovali profesor Barzotto, predavač na Sveučilištu u São Paulu i nadzornik grupe, Milan Puh, hrvatski doktorant sa Sveučilišta u Sao Paulu i voditelj brazilске grupe koja se priprema predstaviti se u Puli, Lucas Luciano Limberti, profesor portugalskog jezika u školi i pisac, Carlos Fregonesi Junior, moj suprug i moj veliki pratilac svih putovanja, moj stalni sugovornik, i ja, Gila Fregonesi, brazilska žena, supruga, majka i baka, umirovljena profesorica 20. stoljeća, a sada zbog izazova koji je pokrenuo dr. Barzotto, koji već intenzivno živi moje sadašnje vrijeme u 21. stoljeću. Profesor Barzotto je jednokratna lekcija, koju ne mogu zaboraviti, onu koju odbijam zaboraviti. Dogodila mi se u trenutku D, kroz spontano i gotovo ležerno recitiranje, u hodnicima škole, na putu do kantine, tijekom našeg zadnjeg susreta, još uvijek sam bila ravnateljica škole. Fernanda Pessoa:

... I ono što ja vidim u svakom trenutku

To je ono što nikada prije nisam vidio,

I znam kako to dobro shvatiti ...

Znam imati esencijalnu zapanjenost

koje ima dijete, pri rođenju,

Primjećujući da je doista rođeno ...

Osjećam se rođenim, u svakom trenutku,

Za vječnu novost Svijeta ...

Na našem prvom susretu dogovorili smo se da ćemo Lucas Limberti i ja predstaviti studentima pred-diplomskog studija na Pedagoškom fakultetu Sveučilišta u Puli. Lucasov fokus bi bio podučavanje književnosti. Književnost i nove metode podučavanja bio je naslov koji je tada bio postavljen za Lucasovu prezentaciju. Moj fokus je bio upravo na pisanom radu u školi. Svi bismo sudjelovali u programu koji se održava u knjižnici u Puli, predstavljanjem Lucasove knjige pjesama Ritmia - O Ritmo da Vida (Ritmia - Ritam života), s recitiranjem poezije. Također, održala bih prezentaciju učenicima Gimnazije Pula, adolescentima koji kao i učenici iz Brazila pohađaju srednju školu. Ova prezentacija bila je pod nazivom Simboli, ikone, totemi, mitovi: što nam govore o ljudima koji ih štiju? Koja je kulturna vrijednost mita?

U rano jutro 13. veljače moje računalo je izdalo četiri ulaznice za Veneciju, našu ulaznu luku u Hrvatsku. (Odlučila sam staviti svoje računalo kao subjekt moje prethodne rečenice jer ne vjerujem u vlastitu smjelost da pritisnem tipku za kupnju.). Doći do Pule kroz Veneciju bio je moj sentimentalni izbor, povezan s odgojem moga oca: putovati je potrebno! Prvi put kad sam zakoračila na europsko tlo upravo sam bila napunila 21 godinu. Prije početka četvrtne godine studija Jezika i književnosti Odjela za portugalski i engleski jezik na Fakultetu za filozofiju i jezik i književnost na Sveučilištu u Sao Paulu. Izgovor je bio da se napravi usporedno istraživanje podučavanja u Engleskoj i Brazilu, koje Sveučilište u Londonu nudi studentima i brazilskim profesorima. Moj otac mi je kupio zrakoplovnu kartu s najvećom mogućnošću u to vrijeme. Imala sam pravo na letove u 13 zemalja u tri mjeseca. Sao Paulo / Rio i prelazak Atlantika prema Maroku. Nova godina proslavljena je u Casablanci, između beduina i šarmantnih zmija, burki i začina, bazara i njihovih mirisa, mitova i misticizma. Rabat, Casba, Marakeš, Sjeverna Afrika.

Zatim, početkom 1972., Europa i njezine granice otvaraju putove prema svijetu: Nizozemska i Haag, Amsterdam, Rotterdam, žene u izlozima, kanali, lijepa djeca, Rembrandt; Engleska i London, Brighton, Cambridge, mala mjesta na periferiji Londona. Italija i Rim, Milano, Firenca, Bari, Polignano a Mare, Venecija. Buka, promet, hrana na ulici, boje. Umjetnost, povijest, kultura u najširem smislu. Koračajući po kaldrumama tisućljetnih europskih ulica u mojoj je duši zasađeno vječno poštovanje tradicije, ljudske povijesti na planetu Zemlji. Ja, projekt jedne profesorice, tada sam stekla odgovornost očuvanja kulturne tradicije čovječanstva i njegovog prijenosa s generacije na generaciju. Portugal, Francuska, Njemačka, Švicarska, Španjolska, Belgija i Austrija, u jednom rasporedu koji ne znam kako ponovno uspostaviti, potvrdili su i upijali znanje, kako bih ga mogla prenijeti onima koji su mi se približili do kraja života: putovati je potrebno! Razumjeti kulturu i povijesti naroda uvijek je hitno i vrijedno. Razmjena kulturnih vrijednosti i prihvatiti druge čini nas boljim, potpunijima i cjelovitijima, ispunjenijim ljudskim bićima.

Vraćajući se u sadašnjost: Carlosova sestra blizanka Maria Lucia i njezin suprug Victor Hugo, u impulzivnom odgovoru, prihvatili su naš poziv i odlučili pratiti nas na avanturi koja se otvorila pred nama, kulturnom posjetu Hrvatskoj. Carlos i Victor Hugo prihvatili su izazov profesora Barzotta i odlučili pokazati svoja brazilska lica održavanjem okruglog stola za stručnjake na polju tehnike koji su zainteresirani za upoznavanje nekoliko brazilskih tvrtki. Carlos će izvijestiti o svom iskustvu posjedovanja male tvrtke u Sao Paulu: Male lokalne tvrtke u globaliziranom suvremenom svijetu - učinkovita prodaja i zadovoljstvo kupaca. Victor Hugo govorio bi o svom iskustvu u brazilskoj metalurškoj industriji: Lica Brazila: iskustvo potpune kontrole kvalitete (TQC) u brazilskoj metalurgiji. Oboje bi se hrvatskim sudionicima predstavili na portugalskom, uz konsektivno prevođenje i posredovanje Milana Puha. Lucas je imao mogućnost predstavljanja na talijanskom i/ili portugalskom, s Milanovim prijevodima. Moje mogućnosti bile su između engleskog i/ili portugalskog, s prijevodom ako je potrebno.

Dobar dan! Kako ste?

Mi Brazilci, čija bi lica bila ona iz Brazila u travnju 2016. u Hrvatskoj, saznali smo da je Hrvatska dvojezična zemlja. Svi oni govore hrvatski i još jedan jezik, ne jedan jezik, već onaj koji ih čini individualnim ili poznatim, bilo nasljedstvom, bilo nužnošću opstanka, političkim nametanjem, osobnim izborom: hrvatski i talijanski, hrvatski i njemački, hrvatski i mađarski, hrvatski i engleski. Hrvatski + još jedan. Mladi govore engleski. Milan je poliglot po izboru. Kreće se između jezika i kultura te plete čvorove koji ujedinjuju dijelove prekrivača od toplih isječaka skladnog suživota između ljudi, osobito Hrvata i Brazilaca...

Državna škola u Puli, Gimnazija Pula, učenici adolescenti ekvivalentnog sistema brazilske srednje škole, škola slična Gimnaziji za umjetnost i zanate. Gimnazija Pula definirana je vrlo tradicionalno u svojoj organizaciji i kurikularnoj kompoziciji. Sa svojim izlagačkim satima koji jamče prijenos znanja, s malo

prostora i vremena za rasprave i govore, tako su mi opisane škola i grupa.

Ančica Cetina, mlada pedagoginja puna vjere u obrazovanje, i Marica Puh, profesorica informatike u školi, majka hrvatskog vođe Milana Puha, uključena tijelom i dušom u projekt približavanja Hrvata i Brazilaca, pozdravile su nas zaraznom radošću.

Moji radoznali i žedni učenici ljudskog kontakta pronašli su, zapravo, školu vrlo sličnu bilo kojoj brazilskoj školi, s učenicima i nastavnicima vrlo sličnima brazilskim učenicima i profesorima. Drugačiji jezik, naravno. Drugačija imena i prezimena, sigurno! Drugačije adrese također. Najviše, ljudska bića i žedni za čovječanstvom kao i svi mi. Mi, ti i ja, vi i ja. Mi, zaplete, komplikacije. Mi, više od veza, spona, isprepletanih osjećaja. Mi. Svi čvorovi. Svi mi

Očekivala sam da mogu uspostaviti stvarnu komunikaciju, hrvatskih učenika i mene; hrvatskih profesora, njihovih učenika i mene, bez obzira na jezik, hrvatski, portugalski, engleski, mimiku, jezik tijela, sve vrijedi. Vodeća nit komunikacije bila bi istraživanje značenja kulture, simbola, ikona i totema, formiranja individualnog imaginarija i konstrukcije kolektivnog imaginarija. Konačna namjera bila bi izazvati zajedničko promišljanje o jednakostima i nejednakostima Hrvatske i Brazila, naroda i nacija, društvenih prostora, pojedinaca i njihovih skupina pripadnosti, pripadnosti i nepripadnosti, inkluzije i isključenosti.

Moja PowerPoint prezentacija bila je na portugalskom. Slideshow pun brazilskih slika, malo teksta napisanog na portugalskom, pozdravi i zahvale na hrvatskom jeziku. Na improviziran, ali snažan način, uz fotografiju, a fonte fascio, snimljenu na trgu u Puli. Ona je bila moto koji nam je omogućio poseban naglasak na iskustvo povijesnih ratova i njihovih neizbrisivih tragova na hrvatski život, nešto što bi ih trebali podučavati ti ljudi i vrlo dobro učeno u svijetu, u Brazilu.

Moj je govor počeo na engleskom. Svi učenici i profesori su bili prisutni u punoj učionici, uvjeravajući me da dobro govore engleski. Govorim engleski. Posljednje 24 godine svog profesionalnog života radila sam na engleskom jeziku, ali nikad se nisam osjećala ugodno govoriti engleski. Nije mi bilo ugodno govoriti engleski u prostoriji punoj učenika, u Puli, u Hrvatskoj. Ali jesam. Bezbroj znatizeljnih očiju me slijedilo, činilo se da me dočekalo, čak mi se i nasmiješilo, ali nije odgovorilo na ono što sam ih pitala. Moja početna nelagoda rasla je eksponencijalno. Znala sam što želim ispričati, imala sam tehničku podršku, imala sam slike i geste, sve što je bilo pod mojom kontrolom, kontrolirano, jako kontrolirano i bez ikakvog učinka. Pokušali smo odmah prevesti, s portugalskog na hrvatski i obratno, (budući da smo svi govorili engleski, bez ikakve komunikacije). Još bolje, ali daleko od toga dobrog. Vrijeme prevođenja smanjilo je spontanost i hitnost rasprave koju smo željeli uspostaviti.

Iznenada, konačna ideja: Milan bi preveo temu i pitanja vezana za temu na hrvatski jezik. Djeca bi raspravila u grupama, na materinjem jeziku, a zatim predstavila sintezu svojih zaključaka, svojih dogovora, svojih konačnih pitanja. Na jeziku na kojem su htjela ili mogla. Debata je proključala. Skupine nisu štedjele energiju i nisu zadržavale entuzijazam.

Ja, odrasla osoba, i moje brazilsko lice izvjesnosti i spremnih odgovora, mi (čista skromnost!) smo se morali spustiti sa stolice znanja i iskusiti stranu slušanja i nagađanja, od razmišljanja da sam razumjela, od riskiranja za pitanja, od gubitka uzde vlastitog konja, vremena drugog, a ne mog vremena. Omladina s crvenim licima, uzbuđeni glasovi, oduševljeni, uporni pogledi, ponosni na svoje zaključke, na konstrukcije izvjesnosti, na formuliranje pitanja čiji su ih odgovori zanimali. Sažetak na hrvatskom, primanje prijevoda i zahvaljivanje na učenju, pozdravljajući hrabre mlade Hrvate ...

Hvala! Thank you! Obrigada!

Mislim da je ova prezentacija ispunila svoje eksplicitne ciljeve i meni neopipljive ciljeve. Želim i vjerujem da se to proširilo na sve one koji su bili sa mnom, dijeleći čarobni trenutak u kojem se susret održao.

Hvala! Thank you! Obrigada!

Sveučilište u Puli. Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti. Filozofski fakultet. Trg pun života, miris Jadranskog mora. Osim toga, to bi mogla biti zgrada Federalnog sveučilišta Viçosa ili Ribeirão Preto. Zgrada starija od Sveučilišnog grada São Paula, ali toliko slična onima u Brazilu... Hodnici, učionice, stolovi, studenti. Nema adolescenata, već mladi odrasli. Projekti profesora. Nikada neću znati jesu li bili tamo jer su htjeli ili zato što su morali biti. Uljudni i pažljivi, više su mi obraćali pozornosti nego što je trebalo. Čak

su se vratili s osmijehom na usnama nakon kratke pauze. Presentacija duga dva sata i trideset minuta. Tradicionalna...

Pisani rad u školi: novi model analize sadržaja (pisanje u školi) i dokumentirana didaktička intervencija. To su zapravo bili naslov i tema moje prezentacije studentima koji su se pripremali da postanu profesori jezika, koji su povijesno imali zadatak da podučavaju pisanje. Moja ciljana publika bila je definirana i objavljena manje-više ovako: studenti književnosti, povijesti, društvenih znanosti, svi koji studiraju pedagogiju, teme konkretno vezane za didaktiku, s multidisciplinarnim i međunarodnim interesom, u nastavi i učenju jezika, posebno u nastavi jezika u redovnim školama za djecu i adolescente u dobi od 8 do 17 godina; profesionalci koji žele poboljšati svoje pedagoške zadaće kroz radionice koje im mogu pružiti priliku za razmjenu iskustava o pisanju, podučavanju i ocjenjivanju.

Očekivala sam da ću pokazati važnost razmišljanja o pisanju i poučavanju i učenju pisanja. Izričito mi je namjera bila pokazati važnost promišljanja o ocjenjivanju studentskog pisanja koje se odražava u ocjenjivanju stručnjaka koji podučava i programa usvojenog od strane škole / nastavnog sustava. Konačno, htjela sam uvjeriti svoju publiku u hitnost poboljšanja dijaloga škola i vanjskih evaluatora školskog procesa, koje toliko cijene obrazovni vođe u globaliziranom svijetu.

Za sudionike radionice navest ću ciljeve kao što su: razmišljati o procesima u kojima se prakticira školsko pisanje, o planiranju poučavanja i učenja za pisanje teksta, o ocjenjivanju pisanih tekstova učenika i procjeni nastavnika procjenom tekstova učenika; demonstrirati vrijednost suradnje nastavnika u provođenju evaluacije procesa i jedinstvenu priliku koju ova vrsta kolektivnog rada nudi za profesionalni razvoj i autonomiju onih koji u njoj sudjeluju; provesti praktični prikaz modela evaluacije pisanja koji bi mogli koristiti sudionici radionice koji su željeli proširiti i obogatiti vlastite tehnike i metode procjene.

Organizirala sam vrijeme, zakazujući prvi sat prezentacije projekta koji je razvio moj tim profesora pod vodstvom dr. Barzotta. Napravila sam slajdove s konceptima koji podupiru značenja o temi i predloženom modelu: pisanje, tema i naslov; motiviranje elemenata zadatka pisanja u školi; deskriptori, radni list deskriptora koji se vrednuju i radni list korekcije; moderiranje, izvješće o korekcijama, mapiranje rezultata i njihova dijagnostička uporaba; dijagnostička procjena, proceduralna evaluacija, formativna i sumativna evaluacija; mogućnosti stručnog usavršavanja iz rezultata evaluacije procesa pisanja škole, profesionalne suradnje i zajednica koje uče. Moja (slide show) dijaprojeksija uključivala je tekst koji je napisao učenik, s oznakama i komentarima za ispravak, listom za ispravke i izvješćem na portugalskom. Pripremila sam govor na engleskom jeziku. Drugi sat je namijenjen radionici koja je predložila primjenu teorije u praktičnoj vježbi, iz tekstova koje su donijeli sudionici, učenika s kojima su imali kontakt. Ovaj rad u grupi je rađen na hrvatskom jeziku i predstavljen na engleskom jeziku. Posljednjih pola sata bio je posvećen nekoj vrsti okruglog stola, ili gradskoj kući, s nalazima skupina u njihovoj praktičnoj vježbi, sažetku i evaluaciji, sve na engleskom jeziku.

Nikoga od nas, sudionika ove radionice, nije izvijestio o tome kako se uči dobro pisati, s autorstvom, sigurnošću, zadovoljstvom i značenjem. Svi govorimo o pisanju tekstova obilježenih ispravicima gramatičkih grešaka, s komentarima o nedostatku jasnoće, povezanosti, koherentnosti i vjerodostojnosti, a da takvi komentari nisu popraćeni učenjem i usavršavanjem. Svi se slažemo da proces jasnoće o tome što i kako podučavati o pisanju prolazi kroz autorsko vježbanje pisanja. Svi se slažemo da tekstove treba čitati više od jednog čitatelja te da je dijeljenje nesigurnosti u procesu ispravljanja školskog teksta pravedno i nužno, dajući odgovore i načine poboljšanja; da ispravak teksta mora proći kroz proces umjerenosti koji čini ovu ispravku objektivnijom, logičnijom i pravednijom.

Sintezom izvještaja sudionika na kraju gore spomenute radionice završila sam svoju prezentaciju inzistirajući na vrijednosti procesa koji je rezultirao zajedničkim pisanjem knjige: kolektivna, javna, sustavna studija koju su profesori u mojoj školi realizirali i proveli, dobrovoljno izlaganje koje je svaki član moje ekipe bio spreman trpjeti dopuštajući svima da analiziraju svoje nastavne postupke pisanja u školi, od pripreme zadatka pisanja do konačne korekcije i dodjele ocjene, dostupnosti učenja moderiranja procesa i korekcije, kritiziranja rada drugoga bez da ga se povrijedi, primanja kritiku sa zrelošću i dispozicijom poboljšanja, građenja individualnih i kolektivnih projekata profesionalnog rasta, a sve je kulminiralo u hitnosti dokumentacije, pisanju knjige koja neizbrisivo bilježi ostvarenje kolektivnog znanja, kolektivne inteligencije, taj proces je suština onoga što sam htjela ponuditi novim pedagoškim prijateljima Pule.

Dokumentirati jest unaprijediti izgrađeno znanje. Nadam se da će prezentacijska radionica u Puli mladim pedagozima poslužiti kao motivacija za izgradnju vlastitog projekta samospoznaje, valorizacije i profesionalne autonomije, autorstva njihovog profesionalnog rada.

Hvala! Axé¹⁰!

Gradska knjižnica Pula i njena ravnateljica Nela Načinović zaslužuju poseban dio u mom izvješću, zauzimajući iznimno važne prostore u mom toplom prekrivaču, u mom profesionalnom i učinkovitom sjećanju. Gradska knjižnica je stvarno naseljena ljudima koji je dobro koriste tijekom dana. Djeca, mladi, odrasli, starija gospoda dolaze i odlaze, pretražuju knjige, sudjeluju u kulturnim aktivnostima, organiziraju radionice, društvene igre, čitalačke skupine, studije, jednostavne razgovore, užitek užurbane kulture. Tu se Načinović kreće među ljudima, razgovara s njima ljubazno, održava tim profesionalaca koji također ostaju aktivni i pozorni na minimalne potrebe čitateljstva. U 2015. godini Gradska knjižnica organizirala je Brazilske dane u Puli, susret Brazilaca i Hrvata, lica Brazila i njihovih parova hrvatskih lica u Puli. U njemu su Načinović i njezin tim bili neumorni u organizaciji dnevnog reda, u promidžbi događaja, u pažljivoj pripremi prostora u kojima je održan okrugli stol o brazilskom poslovanju i predstavljanju knjige poezije našeg partnera Lucasa Limbertija.

Neću opisivati Lucasova predstavljanja. Koliko ja znam, on će to učiniti bolje od mene. S Lucasom i njegovim prezentacijama ponovno sam naučila važnost umjetnosti i strasti koju dobar profesor treba kultivirati u sebi. Ritmia - Ritam života predstavljen je u pulskoj knjižnici. Prostor je organiziran za ugodno književno večer, kavu i čaj, Lucas recitira svoje pjesme, potpisuje knjige, Milan recitira Lucasove pjesme na hrvatskom jeziku, publika očarana. Dobra glazba, pjesme raznih autora, recitali su volonteri na raznim jezicima, ljudi različitih nacionalnosti i generacija, čarolija. Kad sam se našla, recitala sam Motivo, Cecilije Meireles. Pjevam jer trenutak postoji i moj život je potpun. U tom trenutku, bila sam puna života. Hvala!

Okrugli stol Lica Brazila - lokalna poduzeća u globaliziranom svijetu bio je namijenjen stručnjacima tehničke razine koji su zainteresirani za poslovanje, s naglaskom na metaluršku industriju i brazilsku trgovinu na malo. Profesionalci zainteresirani za pregledavanje koncepata i širenje poslovnih percepcija kroz moguće usporedbe o tome što se radi u Brazilu i Hrvatskoj.

Njegovi su ciljevi bili predstaviti profesionalni model koji se odnosi na brazilsku metaluršku industriju i onaj koji se odnosi na trgovinu na malo, razmatrajući koncepte vezane za oba područja, omogućujući usporedbu hrvatskih i brazilskih poduzeća, nastojeći otvoriti kanale suradnje brazilskih posjetitelja i lokalnih zajednica. U Puli se nalaze brodogradilište i politehnička škola koji zaslužuju pozornost posjetitelja iz globaliziranog svijeta.

Na okruglom stolu Faces do Brasil - Lokalna poduzeća u globaliziranom svijetu prvi je održao svoju prezentaciju Victor Hugo de Almeida Raposo, s konačnim naslovom Metalske industrije u Brazilu - što govori o profesionalnom iskustvu. Drugi je izlagao Carlos Fregonesi Junior prezentaciju pod nazivom Retail Market u Brazilu - fokus prodaje je zadovoljstvo kupaca. Prijevod i moderiranje događaja dopali su Milanu Puhu.

Aktivnost je trajala sat i trideset minuta, početnih dvadeset minuta za izlaganje Victora Huga, nakon čega je uslijedilo deset minuta za pojašnjenje kojem je posredovao prevoditelj. Drugo izlaganje, koje je izradio Carlos Fregonesi Junior, također je trajalo dvadeset minuta, s jednakih deset minuta za pojašnjenja kojem je posredovao prevoditelj. Posljednjih pola sata bilo je posvećeno pitanjima i odgovorima s ciljem proširenja tema i općih komentara. Potpuna kontrola kvalitete, motivacija prodaje, impulsna kupnja, merchandizing na prodajnom mjestu, reklama, marketing, stalno stručno usavršavanje, među ostalim, neki su od univerzalnih koncepata koji su izazvali razmjenu ideja među sudionicima na jeziku, posredovanom ili ne.

Iskustvo je rezultiralo izvrsnom prigodom da se donese iskustvo dva brazilska poslovna stručnjaka iz različitih i neakademske sredine kako bi razotkrili svoje prakse temeljene na univerzalnim teorijama i kako bi ih povezali sa sličnim stručnjacima u Puli, Hrvatska. Uspoređujući prakse i proširujući svoje poglede na poslovnu kulturu, izlagači i publika potvrdili su bitnu vrijednost poslovanja na lokalnoj razini

bez gubitka globalne perspektive, što je veliki izazov sadašnjeg vremena.

Hvala!

Osjećam se rođenim, u svakom trenutku,

Za vječnu novost Svijeta ...

Što još želim zabilježiti? Istra, istarski poluotok, Jadransko more, mitski Argonauti, hrabri Rimljani, Venecijanski osvajači, Franjevci, Austrougari, izvor Fascio, općina Svetvinčenat, Peresiji 16, obitelj Puh, transformirajuće iskustvo u meni. Moje prvo iskustvo u istočnoj Europi. Hrvatska: toliko slična Italiji, od mojih predaka, i tako visceralno različita od nje, jedinstvena u svojoj biti.

Hrvatska velikodušnost i prijemčivost, istinski interes jedni za druge i njegova povijest, neumorni prijevodi Milana i njegove obitelji, brojna okupljanja oko blagovaonskog stola, tipična hrana pripremljena detaljno, poslužena s ljubavlju, okus divljih šparoga, boje krajolika, vijugavih cesta i širokih planina, starih kamenih kuća, predaka i sadašnjosti, nadahnjujuće zemlje.

Hvala!

Osjećam se rođenim, u svakom trenutku,

Za vječnu novost Svijeta ...

BORBA ZA KNJIŽEVNU KULTURU BRAZILSKOG SREDNJEG ISTOKA

Ricardo Marques Macedo

1.

*Kada sam tamo došao
iz svoje zemlje
Oprostio sam se od roditelja
Ušao sam u Mato Grosso
Prošao paragvajskim krajem
Tamo je bilo doba revolucije
Tamo, tamo, sam vodio teške bitke¹¹*

Povijest naroda iz pokrajine Mato Grosso miješa se s onom opisanom u poznatoj pjesmi Cuitelinho i, na neki način, s vlastitom povijesti života. Ta je regija nedavno prošla kroz proces masovne kolonizacije. Od 1970-ih raste broj migranata prema toj regiji, koji tamo traže prilike za zaposlenje, velike dijelove obradive zemlje koji još nisu iskorišteni i rudnike koji tek trebaju biti otkriveni.

Taj rast, koji se dogodio na kraju 20. stoljeća, nije niti jedini niti prvi koji se dogodio na tom području. Njegova se formacija zapravo odvijala sukladno procesima migracije od samih početaka. Ako su ljudi na početku tražili pokrajinu da bi obranili istočnu granicu zemlje od mogućih napada Španjolaca, nije trebalo puno vremena da zadobiju pažnju bogataša. Otprilike 1719. nađeno je najveće nalazište zlata u zemlji u pokrajini Cuiabá. Isprva nam se ovaj migracijski proces može činiti pomalo romantičarskim, idealiziranim i čak utopijskim. Naposljetku, ocrtava Brazilca u potrazi za nadom u dalekim zemljama. Između ostalog, iza takve je nade postojala pohlepa za golemim zlatom, posjedima bez vlasnika i tisućama Indijanaca koji bez ikakve sumnje imaju potencijal da ih se preobrazi u robove.

Godine 1726. status glavnog grada regije Sao Paulo bio je prebačen u regiju Cuiabá. Motiv je bio drastično smanjivanje poreza i garancija dominacije nad regijom. Na kraju 1727. godine glavni grad ponovno postaje São Paulo. Osim tog događaja, pokrajina je bila isključivo portugalski teritorij od 1751. Pokrajina je službeno odvojena od države Sao Paulo 1748., kada su je isprva podijelili na regiju Mato Grosso (danas: Mato Grosso, Mato Grosso do Sul i dio pokrajine Rondônia) i Goiás (danas: Goiás Tocantins i Distrito Federal).

2.

Nažalost, ne postoji mnogo zapisa o pismenoj produkciji u regiji u razdoblju između 1525. (kada je opisan prvi prolaz Portugalaca) i 1719. Zapisnik fundacije grada Cuiabá smatra se prvim dokumentom pisanim na portugalskom jeziku u pokrajini Mato Grosso, nastalim na dan 8. travnja 1719. Sveukupno, to ne bi bilo prvo pismeno spominjanje regije. Napisana na latinskom, knjiga *Derrotero y viaje a España y las Indias* Ulricha Schmidla, izdana 1599., odnosi se na njegov put kada se uspinjao rijekom Paragvai preko Pantanala sve do blizu Chapada dos Parecis, u središnjoj pokrajini današnjeg Mato Grossa.

Prema povjesničaru Rubemu de Mendonçi, prva knjiga objavljena u pokrajini bila je *Crônicas do Cuiabá*, čiji su autori Barbosa de Sá i Joaquim de Cosa Siqueira. Iako bez točnog datuma objave, kronike se odnose na svakodnevnicu Cuiabé i regije između 1719. i 1817. Barbosa de Sá je bio zadužen za sadržaj do 1765., a Joaquim da Cosra Siqueira se uključio 1766.

Obojica su se predstavljala stilom pisanja koji se smatrao konfuznim. Pogledajmo dio teksta Costa Siqueire:

“Dana 17. rujna (1796.), u deset sati ujutro, stigao je Exmo u gradić. General Caetano Pinto de Miranda Montenegro, čijim se dolaskom veseo narod ove kapetanije smatrao iskupljenim za okrutno zatočeništvo u kojem se našao, baš kao onaj u Izraelu od faraona; tog je istog jutra otišao iz Coxipá, gdje je prije bio, u pratnji pomoćnog konjaničkog odreda od dvadeset vojnika, vođenih jednim poručnikom [...] i, prolazeći kraj pomoćne pukovnije, koja je bila blizu gradića, tamo im se salutiralo i bili su razriješeni dužnosti. (Mendonça apud Siqueira, 2005., str. 22)”

Još u 18. st. nastaju četiri djela koja se referiraju na staru državu Mato Grosso, prema istraživačima Paulu Pitalugi i Joãu Carlosu Ferreiri. To su: *Relação e breve notícia de um bicho feroz que apareceu à gente que foi para Mato Grosso* (autor nepoznat i nema datuma objavljivanja), *Relação curiosa do sítio do grão Pará e terras do Mato Grosso* (autor nepoznat i bez datuma objavljivanja), *Relação da chegada que teve a gente de Mato Grosso* (autor nepoznat, objavljeno 1754.), i *Relação e notícia da gente que nesta segunda monção chegou ao sítio do Grão Pará e às terras do Mato Grosso* (Caetano Paes, objavljeno 1754.).

3.

U kolonijalno doba smatralo se društveno vrlo bitnim ponuditi književne proizvode onima koje se smatralo šefovima zemlje. Možemo, kao primjer, pogledati sonet koji je José Zeferino Monteiro de Mendonça napisao za obljetnicu sudca dr. Dioga de Lara Ordanhêsa:

Vaše će ime zauvijek biti zapamćeno

Dok će Cuianá živućih imati,

S osobe će se na osobu prenositi

Dobar glas o cijjenjenom uglednom muškarcu

Na sudištu su Vas uznemirile

Zapovijedi mudre, jasne i razborite;

A u sporovima sve ostavljate sretnima,

Jer znaju da teži samo ka dobrome

Oni koji pismo poznaju

Nepobitno će reći

Da budućim naraštajima dokumente ostavljaju;

Svi će ostali, gospodine, posvjedočiti

Da je pravda našla u Vama utočište

A znanost svoga Platona.

(Mendonça apud Mendonça, 2005., p. 23)

Moramo se složiti s Rubenom de Medonçom kada tvrdi da je ovaj sonet siromašan sadržajem i formom. Rimuje se, na primjer, poznaju s ostavljaju u trećem stihu. Čini se da je namjera bila više ugoditi slušatelju tog razdoblja nego proizvesti književni sadržaj.

Prvi književni manifesti u pokrajini Mato Grosso poklapaju se s brazilskim romantizmom i, iako ga se ne smatra pravim književnikom, francuski povjesničar Augusto João Manoel Leverger, Barun od Melgaça, smatra se najvažnijim imenom književnosti stvorene u regiji.

Romantizam je u regiji započeo Antônio Cláudio Soído. Smatra se drugim pjesnikom regije, koji je djelovao stoljeće nakon Joséa Zeferina Monteiro de Mendonça. Jedna od njegovih najpoznatijih pjesama zove se Čudo i napisao ju je kao pažljiv dar svojoj zaručnici Mariji Justini de Gama.

Kada Vam, gospo, pošaljem ili Vam dam

Tako skriven dar,

Koju sam ideju imao, što mi je

Prolazilo kroz glavu?

Od goruće biljke ponuditi Vam

Razbijeni vrč!...

Ali, pustite mi govoriti, pa kasnije, gospo,

Smijte se koliko Vam srce želi.

Daj vodu moru, mučnu, gorku,

Izvuci sunce iz toliko voljene kiše;

U tvojoj radionici zemlja se mijenja

Ružan začim u stanju života!

Ljudska umjetnost, sjena božanstvenog,

Također pretvara šljam u bogatstvo,

A Vi, koja ju posjeduje u velikoj mjeri,

Mogla bi ovo truplo pretvoriti u zlato.

(Mendonça apud Soído, 2005., p. 40)

Uz pjesmu, Soído je poslao i četvrt ugljena.

Ovo razdoblje nije dalo samo elegije. Pjesnik Frederico Augusto Prado de Oliveira smatran je satiričnim pjesnikom, usvojivši pseudonim Zé Capilé. U nastavku su stihovi koje je napisao kao vrstu suprotstavljanja tadašnjoj vlasti:

Jedna stvar mi raste kao trn u oku

i pije mi mozak na slamku

A to je da ne vidim ni jednoj sunarodnjaka

da ga ide ono što ga čega - a trebalo bi!

Samo vidimo totalne mangupe

Koji vrzmaju svugdje

Cijelo jako svraka ove vlade

da nam pojede i zadnju mrvicu.

(Mendonça apud Oliveira, 2005., p. 45)

Parnazijska produkcija također se može naći u matogrossanskoj književnosti Otávia Cunhe Cavalcanti-ja. Povjesničar Rubem de Mendonça došao je do usporedbe djela Cavalcanti-ja s onima Olava Bilaca, koji se smatra velikim parnazijskim pjesnikom Brazila. Ovo je jedan on njegovih najvažnijih soneta:

*Pod tvojim crnim pogledom moj je stih pod uvredom
Što tvoj dar uvrijedi, tvoj zločin propagira;
Neka je u njemu glasina, koje, u dubokom moru, izbijaju
Od jednog se vala u susretu s drugim odbija.*

*O, da imate u duši kajanja i plače ta duša...
Pretvara se jasan dan u oporu i zloslutnu noć!
Što sam morao, odlučno, odvojiti ovako, dio po dio,
Pogansku krunicu od prokletstva i zla..*

*Sva se sjećanja prošlosti gomilaju!...
Brusi oštre škare smrtne sjene
Za san koji ću ostaviti u grobu.*

*Ah! Bila si idealni ritual mojih nježnih osjećanja..
I danas si, svojom krivicom, kip u ruševinama,
Ili truplo ljubavi koji sam bacio u lijes.
(Mendonça apud Cavalcanti, 2005., p. 129-120)*

Druga dva pisca koja su ostavila trag u književnosti Mato Grossa do početka 20. stoljeća su José de Mesquita i Dom Aquino. Prvi navedeni je osnivač Filozofske akademije Mato Grosso.

Drugo bitno ime aktualne književne proizvodnje u državi je pjesnik Manoel de Barros. Između odlazaka i dolazaka objavio je 1937. godine knjigu *Poemas concebidos sem pecado*. Prema pričama, objavljeno je samo 20 tiskanih primjeraka. Pet godina kasnije, 1942. godine izlazi *Face imóvel*, koju slijede *Poesias* (1947.), *Compêndio para uso dos pássaros* (1960.), *Gramática expositiva do chão* (1966.), *Matéria de poesia* (1970.), *Arranjos para assobio* (1980.), *Livro de pré-coisas* (1985.), *O guardador de águas* (1989.), *Concerto a céu aberto para solos de ave* (1991.), *O livro das ignoranças* (1993.), *Livro sobre nada* (1996.), *Retrato do artista quando coisa* (1998.), *Exercícios de ser criança* (1999.), *Ensaio Fotográficos* (2000.), *Tratado geral das grandezas do ínfimo* (2001.), *O fazedor de amanhecer* (2001.), *Cantigas por um passarinho à toa* (2003.), *Memórias inventadas: A infância* (2003.), *Poemas rupestres* (2004.), *Memórias inventadas: a segunda infância* (2005.), *Poeminha em língua de brincar* (2007.), *Memórias inventadas: a terceira infância* (2008.), *Menino do mato* (2010.) i *Escritos em verbal de ave* (2011.).

Iako se može činiti da je općepoznato i prihvaćeno među većinom kritičara djela Manoela Barrosa da se Pantanal predstavlja kao ukras prostornog stvaralaštva u njegovoj poeziji, potrebno je podsjetiti, iako se priroda već pokazala prisutnom u njegovim prvim djelima, da je Pantanal prvi puta objavljen u knjizi *Livro Sobre Nada* (1996.), dakle, otprilike 59 godina nakon njegovog prvog izdanja.

Močvara (Oantanal), u nekim pjesmama Barrosa - posebice u *Memórias Inventadas* (2003. - 2010.), funkcionira kao slika obiteljske kuće. Iako je u zbirci tekstova označena referenca tradicionalne obiteljske kuće, sa zidovima i krovom, ne prikazuje se često, močvara je postupno zamijenila to inače tradicionalno mjesto.

U nastavku jedna od pjesama objavljena u *Livro sobre Nada*:

*Nakon što je ušao u žabu, u drvo, u kamen
- moj je djed počeo pupati.
Htio je imati dijete s jednim drvom.
Sanjao je o tome da spoji bračni par vukodlaka kako bi ih*

Prodao u gradu.

Moj je djed širio samoću.

U predvečer, naša bi se majka pojavila u dnu

Vrta: Djeco moja, dan je već ostario, uđite

Unutra.

Gušter je prešao preko mog oka i ušao u šikaru.

Kaže se da je gušter ušao u lišće, da je prolistao.

(Barros, 2013., p. 16)

4.

Što se glazbe tiče, pjesma Cuitelinho¹², koju je uglazbio Paulo Vanzolini u prvoj polovici 20. stoljeća, smatra se jednom od najvažnijih u brazilskom kanconijeru koji vuče podrijetlo iz močvara Mato Grossa. Pjesma vezana za život zastavnika od njegovog odlaska iz rodne zemlje do dolaska u Mato Grosso i razlike s kojima se suočavalo tijekom posljednjih stoljeća:

Došao sam na rub luke

Gdje se val slama

Gdje čaplja se okreće

I sjeo na rub plaže

Cuitelihu se ne sviđa

Što je pupoljak ruže pao tamo, tamo

Kada sam tamo došao

iz svoje zemlje

Oprostio sam se od roditelja

Ušao sam u Mato Grosso

i izašao u Paragvaju

Tamo je bilo doba revolucije

Tamo, tamo, sam vodio teške bitke

Tvoja nostalgija reže

Kao čelik de naváia

Srce je uznemireno

Jedan otkucaj, drugi je ukraden

I puno je oko suza

Sve dok pogleda ne nestane, tamo...

5.

Početak matogrosanske kolonizacije obilježen je velikim teškoćama. Osim što su bili u potrazi za bogatstvom, ono što se vidi s prvim zastavničarima je mješavina ambicije, zlata i velike gladi. U dogovoru s Hildom Gomes Dutra Magalhães, zastavnik se vidio daleko izvan metropole, potpuno u žaru iskopavanja

ruda, tako da poljodjelstvo i ribarstvo ne bi dobili pozornost. U oskudici hrane cijene su postajale pretjerane i zlato u rudama zapravo već nije dovoljno za preživljavanje. Luiz Phillipe Pereira Leite smatra, primjerice, da je u to vrijeme kukuruz dosegao cijenu jednaku onoj 222 radna dana jednog čovjeka. Osim toga, morali su se još i boriti protiv nasilnih napadaja paragvajskih Indijanaca i bolesti koje su harale regijom. Vrijeme u kojem je Cuiabá privremeno postala glavnim gradom savezne države Sao Paulo također je bilo odgovorno za povećanje siromaštva u regiji, zbog prekomjernih nameta i nesenzibilne politike prema problemima samog društva.

Iz ovog je kratkog opisa prijedjenog puta moguće ustvrditi da su se kultura i književnost Mato Grossa polagano razvijale i bile jako uključene u društvene događaja u regiji. Ističemo njezin rast, u kvaliteti i kvantiteti u 20. stoljeću, a pogotovo u njezinoj borbi za bolje društvo.

OBRAZOVANJE PROFESORA-ISTRAŽIVAČA KROZ IGRU (ONU SLOBODNU)

Emerson de Pietri

Da bi se došlo u moje biografsko vrijeme, potrebno je uzeti u obzir činjenice iz povijesti Brazila kroz nekoliko referenci u datumima i bitnim događajima.

Brazil je postao portugalska kolonija počevši od 1500., prema službenim podacima. Kao kolonija bio je u prvu ruku korišten i istraživan u okviru izvlačenja prirodnih bogatstava i za poljoprivredu. Dana 7. rujna 1822. Dom Pedro I. proglasio je svoju neovisnost prema Portugalu i postao vladarom robovlasničkog carstva. Oslobođenje robova provedeno je 13. svibnja 1888. pod vanjskim pritiskom naprednih europskih zemalja kojima je trebalo tržište za njihove industrijalizirane proizvode, ali i unutrašnjom borbom abolicionista i promjenom paradigme prema korištenju useljeničke radne snage. Započinje skoro pa doslovna prodaja imigranata za rad na poljima, prvenstveno od europskih zemalja u krizi. S proglašom Republike 15. studenog 1889. došlo je do kraja Carstva. Zbog Prvog i Drugog svjetskog rata zemlja je primorana provesti industrijalizaciju da bi proizvodila ono što joj Europa više nije mogla slati zbog ratova. Dekada 1930-ih obilježena je donošenjem radničkih zakona kojima bi se zbrinuli i radnici koji su u tom trenutku već dio radničke klase u zemlji.

Povijest ovdje ispričana započinje na početku 20. stoljeća, kada su imigranti dolazili u Brazil da bi, većinom, radili na plantažama kave, glavnog izvoznog proizvoda ekonomije bazirane na poljoprivredi.

Majčinsko rodoslovlje

Kao što je navedeno, Talijani su masovno došli u Brazil između 1870. i 1960. godine. Došli su prije oslobođenja robova, ali nakon skupa zakona koji su ograničili ropstvo - uglavnom koji onemogućavaju da djeca robova postanu robovi. Postojao je također i pritisak, uglavnom od Engleske, koji je trebao spriječiti crnački promet i tako osigurati ekspanziju plaćenih masa te na taj način povećati potrošačko tržište njihovih industrijaliziranih proizvoda. Slobodni narod u zemlji nije predstavljao količinu nataliteta koja bi ponudila mogućem tržištu rada dovoljan broj radnika.

Ekonomska kriza u Europi pogurala je dobar dio populacije u Novi svijet (sjeverna i južna Amerika) i Australiju. Nakon rata za ujedinjenje u Italiji, ekonomska kriza u toj zemlji dovela je do toga da je velik broj Talijana sa sjevera zemlje napustilo Italiju u potrazi za obećanom bogatstvu u Amerikama.

Društveni darwinizam i rasna eugenija krajem 20. stoljeća potiču stvaranje nove socijalne politike pa se zaostajanje zemlje, u znanstvenom diskursu tog doba, pripisivalo nesposobnosti miješanog društva. Europljani su dovedeni da bi postupno zamijenili druge rase i njihovo nepoćudno miješanje.

U tom se kontekstu odvijalo useljavanje Talijana u Brazil od 1870., ali intenzivno između 1887. i 1902. Dolaskom Europljana povećalo se stanovništvo Brazila, što je odgovaralo potražnji za radnicima i potrošnji koja je bila potrebna zemlji. Imigranti su došli obavljati poslove na plantažama kave, koja je bila glavni izvozni proizvod i baza ekonomije.

U tom su kontekstu moji pradjedovi došli iz Italije u Brazil 1891.

Svjetska ekonomska kriza 1929.

Sa svjetskom krizom 1929., u krizu je upala i kultura kave. Izvoz ulazi u svjetsku krizu, općenito, i postaje skupim uvoziti gotove proizvode u zemlju, što potiče industriju zamjene stranih domaćim proizvodima. Radnici na poljima bez posla povećavaju potrebu za radnicima u industriji, što potiče ili ubrzava proces urbanizacije. Tako započinje borba ruralnih elita, tradicionalno vlasnika moći u Brazilu do sredine 20. stoljeća, i urbanih elita, industrijskih, koje se počinju formirati i jačati.

Ovaj jaz između tradicionalnog i modernog, usred sistematičke ekonomske krize u situaciji nerazvi-

jenosti, doveo je do populističkih vlada koje su pokušale odgovoriti na nezadovoljstvo puka s uvjetima života, no naletjele su, u svojim pokušajima modernizacije, na interese za zadržavanjem svoje političke vlasti od strane velikih vlasnika zemlja. Tako je bilo s predsjednikom Getúliom Vargasom u prvoj polovici 20. stoljeća. Njegove su vlade (jedna na vojničkoj, a druga na demokratskoj osnovi) ostale obilježene u narodu po postepenom ugrađivanju radničkih prava, kao što je slobodan dan u radnom tjednu, praznici i mirovine, prava koja svoje polazište imaju u *Carteira de Trabalho* (radnoj knjižici).

U tom istom razdoblju (prva polovica 20. stoljeća) ekonomske krize i mobilizacije u gradove, talijanski imigranti su bili protjerivani zbog sudjelovanja Talijana u Drugom svjetskom ratu. U to su vrijeme talijanski imigranti, kao moji pradjedovi, sa sobom nosili *salvo conduto*, dokument koji su trebali pokazati organima vlasti u Brazilu kada su se kretali brazilskim teritorijem. U tom kretanju sa sela u gradove moji pradjedovi i njihova djeca su otišli živjeti u grad Campinas, u urbano okruženje. U tom je gradu rođena moja majka, kćer majke Talijanke i oca Portugalca. Moja je majka završila četverogodišnju javnu školu u blizini centra grada. Kasnije je radila u prodaji i onda sve do prije braka u tiskari.

Očeva loza

Nemam podatke o dolasku djedova mog oca u Brazil, koji su također došli iz Italije da bi radili na plantažama kave. U tom su se procesu oni smjestili u unutrašnjost Sao Paula, u ruralno okruženje, u grad koji se zvao Pindorama (indijansko ime dano Brazilu, a na tupi jeziku znači zemlja palmi).

Moj je otac odrastao na selu obrađujući kavu i namirnice do svoje dvanaeste godine. Bilo je to vrijeme u kojem je mogao završiti četiri godine osnovne škole. Svakog jutra prelazio je šest kilometara da bi došao do škole, i još šest kilometara natrag do kuće. Popodne bi radio na plantaži. S 12 je godina izučio postolarski zanat i otada radio kao postolar i u tvornicama cipela u gradovima blizu Pindorame.

Sa svojih devetnaest godina, 1960., odselio je u Campinas da bi više zaradio u obučarskoj industriji, da može pomoći platiti dug svoje obitelji koja je bila u unutrašnjosti. Iz obučarske industrije koja je bila u krizi, budući da je bila bliža manufakturi nego industriji, zaposlen je kao talioničar u Robert Bosch u Brazilu, multinacionalnoj njemačkoj tvrtki koja je proizvodila automobilske dijelove. Tamo je 25 godina radio na prešama koje su otpuštale tone iznad metalnih šipki kako bi oblikovale dijelove za motore i aute. Ponovno je ekonomska kriza bila ta koja je tjerala radnike sa sela u grad, prema industrijama.

Industrija je tu činjenicu koristila za zapošljavanje viška radne snage kako bi se u industriji radilo u tri smjene (jutro, popodne, noć), što je omogućilo da se isplaćuju plaće zbog kojih je radničko društvo bolje živjelo kada bi to usporedili s politikom preživljavanja koja je vladala na selu. Osim toga, dugotrajno djelovanje industrijskih postrojenja omogućilo je pojačavanje proizvodnje, i to na veći postotak od količine uloženog kapitala te potrošenog na plaće, što je povećalo štednju i dozvolilo širenje industrije, osim što je odgovorilo na tjeskobu multinacionalnih tvrtki vezanu uz račune i slanje zarade u sjedište prvoga svijeta.

Ponovno postoji sraz političkih interesa tradicionalne izvozničke agrarne elite i interesa urbanih industrijalaca - sada već multinacionalnih - i žudnje naroda za boljim uvjetima života. I ponovno, kao u 1930-ima, demokracija je pod šahom: 1964. godine zadan je vojni udarac koji je zemlju stavio pod opresivni režim narednih 25 godina.

S tim se uskladilo i otvaranje zemlje prema uvođenju multinacionalnih tvrtki - proces koji je započeo početkom 1950-ih s predsjednikom Jucelinom Kubitckom - prvenstveno u sklopu politike sigurnosti SAD-a, koje su definirale načine mogućnosti vladavine u zemljama regija pod njihovim utjecajem (u ovom slučaju, vojne diktature u Južnoj Americi koje je podupirao, i nekada financirao, SAD) i, također, aktualizacija sjevernoameričke države u njihovoj vanjskoj politici, sa strategijom usađivanja u tvrtke na područjima na koje imaju utjecaj. Na to se svode načini ekonomske organizacije uklopljene od kraja Drugog svjetskog rata i definiranje područja na svijetu koja su ekonomski iskorištavale zemlje Sjevera, osim, naravno, Hladnog rata.

Vojna je diktatura u Brazil uklopila projekt ekonomskog razvoja koji je ubrzao proces industrijalizacije i pojačao kretanje naroda sa sela u gradove.

U to se vrijeme na školu gledalo kao na temelj za ekonomski rast i javna je osnovna škola bila obavezna i produžena s četiri na osam godina. Desetljeće 1970-ih naziva se razdobljem demokratizacije pristupa obrazovanju: škole su bile izgrađene ubrzanim tempom, istim kojim su se širile periferije velikih gradova. Osnivaju se srednje tehničke škole za osposobljavanje mladih između 15 i 18 godina da bi se zadovoljile potrebe za radnicima koji su se specijalizirali za rad u industriji.

Sveučilišta su preustrojena na način da odgovaraju zahtjevima srednje klase i da bi osposobila profesionalne kadrove koji će biti na izvršnim pozicijama i na pozicijama koje su društveno i financijski najviše cijenjene.

Jedna masa proleterskih radnika u velikim gradovima već može biti organizirana, što također omogućuje osnivanje radničkih sindikata, prvenstveno onih u metalurgiji i automobilskoj industriji.

Kultura u Brazilu u 1960-ima i 1970-ima

Vojna diktatura bila je period izuzetno jake političke i kulturološke represije, puna progona, uhićenja, mučenja, ubojstava, zatočeništva, nestanaka političkih zatvorenika i izгона. Također je bilo vrijeme kulturne uzavrelosti, koja je bila usko vezana s procesom urbanizacije koji se pojačava od 1950-ih, kada je nastala, od strane urbane elite, u glazbi bossa nova, koja se smatra jednom od najvažnijih kulturalnih izvoznih proizvoda Brazila.

Desetljeće 1960-ih donosi promijene u ponašanju mladih. Utjecaj studenskih pokreta i novih kulturnih proizvoda, čiji su najveći predstavnici tog doba u glazbi bili Beatlesi, vidljiv je u Brazilu u obliku pokreta Jovem Guarda, s nepolitičkim rockom, i u razvoju popularne brazilske glazbe koja se hrani inovacijama iz rocka i harmonijskom složenošću bossa nove, pod utjecajem sjevernoameričkog jazz-a, i već se uvukao u kompozicije i aranžmane popularne brazilske glazbe. Tekstovi se pišu pomoću sofisticiranih pjesničkih resursa i prati ih harmonijski aranžman koji spaja tradiciju i inovaciju.

Ti će se autori i ta će se glazbena produkcija proslaviti u Brazilu tijekom 1970-ih, sukladno otporu vojnom režimu i cenzuri koju je nametnuo autorima.

U tom razdoblju, 1970-ih odrastao sam u perifernom dijelu grada Campinas, slušajući radijske programe koji su pratili moju majku u svakodnevnim poslovima. Upravo su oni odredili moj glazbeni ukus još odmalena, i to je bio prvi interes za književnost.

Na kraju 1970-ih, započeo sam s osnovnim obrazovanjem upisavši javnu osnovnu školu u blizini moje kuće. Kao rezultat širenja ponude školstva koju je proveo vojni režim, škola je primala djecu radnika koji su se selili i dolazili iz različitih dijelova zemlje i naseljavali se u novo naselje, gdje je nekad postojala fazenda, tj. farma kave.

Sa školom su došli i tiskani materijali. Prvi od njih bila je početnica. Nakon toga didaktičke knjige, također enciklopedije koje su donirali neki iz imućnijih obitelji. To su bili primarni pisani izvori obrazovanja. Nekada su se knjige koje su već bile istrošene, a imućni ih više nisu željeli, bile nošene kući te bi se tamo čitale.

Čitalačka je marljivost postala mogućom kada sam, s tek 14 godina, dobio dopuštenje da sam, autobusom, odem u knjižnicu katoličkog sjemeništa u gradu. Tamo su se nalazile knjige iz brazilskog romantizma, realizma i modernizma.

U to doba započela je nova glazbena faza u zemlji. Sredinom 1980-ih nacionalni se rock počeo sagledavati u kontekstu Brazila kao pokret velikih gradskih polova (Sao Paulo, Rio de Janeiro i Brasília), iako su se takvi izolirani slučajevi već realizirali i to dosta značajno (Mutantes i Raul Seixas, od bolje poznatih).

U to se vrijeme počeo razvijati i punk pokret, iako u većim gradskim centrima, kako u glazbi tako i u ponašanju: istaknuli su se bendovi kao Garotos Podres, Inocentes i Violeta de Outono. Više su se isticali bendovi nacionalnog rocka: Paralamas do Sucesso, Titãs, Plebe Rude, Ira!, Legião Urbana, Capital Inicial, Ultraje a Rigor, neki su od najvažnijih. Obilježila ih je politička tematika u pjesmama, od kojih su mnoge osporavale već oslabljeni, ali i dalje na snazi, vojni režim: 1979. godine zakon Lei de Anistia dozvolio je političkim izbjeglicama povratak u Brazil.

Na neki su način jednoglasno podržali pokret Diretas Já!, koji je zauzeo ulice i trgove većih gradova, gdje su se provodile manifestacije za redemokratizaciju države i pravo glasa u predsjedničkim izborima republike.

Osnovno se obrazovanje tada provodilo u tom kontekstu borbe za otvorenom politikom, ali pod i dalje jakim vojnim režimom koji je cenzurirao umjetničko izražavanje. Sjećam se kako su profesori znali zašutjeti usred sata iz straha da ne bi bili kažnjeni zbog neke ideje. Bilo je to vrijeme kada je policija na cesti u bilo koje vrijeme mogla zaustaviti bilo koju osobu bilo koje dobi da bi je ispitala. Bilo je to vrijeme straha.

Neka osrednja sredina

Godine 1976. upisao sam srednju tehničku školu, koju je također financirala država da bi potaknula ekonomski razvoj, osiguravajući tako kvalificirane radnike koji bi radili u velikim (multinacionalnim) tvrtkama koje su se otvarale na području Brazila. U jednoj od njih sam završio smjer za biokemijskog tehnologa.

Tadašnje su tehničke škole imale drugačiji režim od drugih škola u državi Sao Paulo. Bilo je to prijelazno razdoblje i, osim toga, profesori su tamo imali puno više plaće od onih u općim javnim školama.

Obrazovna struktura se također razlikovala, tehnički smjerovi bili su puno bolje opremljeni za nastavu. Postojali su laboratoriji za svaki predmet, s instrumentima i reagensima prve klase. Na taj je način država igrala svoju tadašnju ulogu osiguravanja da dio plaćene vrijednosti radnika, kao i njegovo obrazovanje, kasnije i kao zaposlenika, bude potpomognut javnim novčanim sredstvima.

Bile su to tri godine intenzivnog studija koje su osigurale kvalificiranost budućim zaposlenicima kemičarskih tvrtki u regiji Campinas, tvrtki koje su zauzvrat školi nudile financijsku pomoć.

Humanistički predmeti gotovo da nisu postojali u kurikulumu ove tehničke škole. Ali, portugalski se jezik održavao vrlo revno, ipak su zaposlenici u tehničkom sektoru morali dobro znati podnositi svoja izvješća za industriju. U svakom slučaju, postojao je u predavaonici portugalskog jezika ormar s knjigama brazilske i svjetske književnosti. I na taj se način mogao održati interes za književnost, putem projekta u školi kojim se ciljalo na tehničko obrazovanje.

Jedan od profesora portugalskog jezika još je jače potaknuo moj interes za književnost kada bi pobjegao od utvrđenog kurikulumom i vratio se pitanjima kulture i kontrakulture, ili svjetske književnosti - u tom su mi trenutku bili predstavljeni Franz Kafka i njegova djela, što me pratilo dobar dio života.

Iz druženja s razrednim kolegama također se razvio moj interes za popularnu brazilsku glazbu, budući da su se nerijetko spominjali u razgovoru Caetano Veloso, Chico Buarque, Gilberto Gil i ostali.

Tako je ojačao moj interes za umjetničko stvaralaštvo, s naglaskom na jezik, i započeo sam svoj akademski put na filozofskom fakultetu sveučilišta Universidade Estadual de Campinas.

Put prema onom što uzvisuje

Na početku 1990-ih Institut lingvistike na UNICAMP-u već je bio važan na nacionalnoj razini s važnim spoznajama da je podučavanje portugalskog jezika od nacionalne važnosti. Isticale su se postavke socio-interakcionističke baze, utvrđene još u 1980-ima da bi se riješili problemi s kojima su se škole suočavale u učenju norme portugalskog kod govornika raznovrsnih jezičnih inačica, koji dolaze iz različitih regija i kultura zemlje u urbane centre. Kako podučiti normu portugalskog jezika govornicima inačica koji su toliko udaljeni od nje? Poštovanje govornika prema jeziku postala je lingvistička orijentacija u raspravama o podučavanju portugalskog jezika u školama. Škola se smatrala mjestom borbe za socijalne promjene sa željama za demokratskom državom, koja bi bila pravednija prema svojoj najsiriromašnjoj populaciji.

Otkrivanje tih društvenih problema koji su postojali u jednom od načina proizvodnje jezika bilo je nešto što je pojačalo moje interese, koji su me doveli do izučavanja jezika: s književnosti sam se prebacio na podučavanje jezika, koje je bilo upitno zbog stvarnosti koja je pokazala svoju okrutnost u nejednakostima jer nije bila uključena u projekte ekonomske i industrijske modernizacije zemlje. Bilo je vrijeme za povratak na periferiju.

S diplomom vratio sam se kao profesor u javnu školu gdje sam podučavao niže razrede. Bio sam, dakle, kolega svojih bivših profesora i na drugačiji sam način promatrao učenike koji su sjedili u istim klupama u kojima sam sam sjedio osam godina, i od kojih sam bio udaljen još osam. Koja je bila njihova stvarnost? Koja je sloboda tamo bila moguća?

Vojna će diktatura zapravo završiti 1989., kada je nakon prvih izravnih izbora za predsjednika republike 1988. godine izdan novi ustav. Ekonomska kriza se taman pogoršavala, s nevjerojatnom stopom inflacije. Izabrani predsjednik je odmah bio smijenjen u procesu impeachmenta, nastalom zbog korupcije.

Sredinom 1990-ih zemlja se okreće neoliberalnoj politici koja je već bila usađena u SAD-u, Velikoj Britaniji i Čileu, s čime je država preuređena iz industrijske u zemlju oslonjenu na diktate tržišta. Time se ukida pomoć države obrazovanju radne snage. Donesen je novi ekonomski plan, nakon nekoliko neuspješnih, koji je trebao organizirati ekonomiju u zemlji - što se nije izvršilo na produktivnoj, već na financijskoj bazi.

Škola prestaje biti aparat ekonomskog razvoja i stavlja se u funkciju potreba tržišnog nadmetanja. Glavni problem je možda bio što se nije znalo kuda ići, budući da su svi putovi bili otvoreni.

I što nakon fakulteta?

Ova me situacija pogurala k poslijediplomskom studiju u primijenjenoj lingvistici, budući da se istraživanje pokazalo kao mjesto gdje se mogu naći odgovori na složenosti i dezorijentacije koje je stvarnost prikazala na vrlo britak način u tom trenutku. Što se promijenilo od onih trenutaka gdje je borba za slobodom poticala na intelektualno i umjetničko stvaralaštvo? Radilo se o nedostatku slobode, ali, sada je to bilo na (ne)budan način? Ovaj trenutak označava početak jače kontrole nad postdiplomskim studijem u zemlji, gdje su smanjili vrijeme istraživanja za magisterije i doktorate, a ocjenjivanje dobivenih rezultata istraživanja skoro isključivo na bazi kvantitativnih kriterija produktivnosti. Radi se o modelu koji ugrožava samu autonomiju znanstvenog procesa i rada istraživača. U tim uvjetima, koja je uloga sveučilišta?

A onda samo rad

Godine 2005. počeo sam raditi kao profesor metodike podučavanja portugalskog jezika na Pedagoškom fakultetu na USP-u. Iz velikog grada krećem se prema metropoli. Rad je, dakle, u izobrazbi, tj. obrazovanju profesora.

Radi se o novom političkom pokretu u zemlji, zasnovanom na neoliberalnim temeljima sredinom 1990-ih, a koji se mijenja s novom društvenom politikom, od 2003., kada je Radnička stranka dobila predsjedništvo nad republikom. Radi se o trenutku kada ekonomsko tržište i dalje usmjerava ekonomske procese, ali u koju je uključena politika jamstva osnovnih uvjeta života. Država preuzima novu ulogu: između ostalih, da financira političke i ekonomske aktivnosti.

Na tom novom mjestu pritisak se za stvaranjem i dalje vrši nad istraživanjima na sveučilištu. Ali, na sveučilištu je moguće pronaći mjesto da bi se rad vratio na periferiju formiranu u povijesnom procesu migracije stanovništva iz različitih regija zemlje u potrazi za boljim uvjetima života u velikim gradovima. Radi se o školama u siromašnim naseljima, koje bi se trebale pobrinuti za društvo s brojnim ekonomskim i socijalnim problemima. Za ta se mjesta trudim pokrenuti projekte i razne aktivnosti.

Iako sam ušetao u metropolu, i u njoj ponovno sam pronašao periferiju.

OBRAZOVANJE I ISTRAŽIVANJE SUVREMENE KNJIŽEVNOSTI UREZANO U BRAZILSKU KULTURU

Milena Magalhães

Postojati: čemu je to namijenjeno. Caetano Veloso

1.

Nadam se da ću moći, i to s određenim zadovoljstvom, sprovesti tajni prijedlog ovog susreta, koji nije u naslovu, ali koji mi je priopćen po pozivu na sudjelovanje. Nije lak zadatak izraditi autobiografski prikaz u kojem postoji kritičko gledanje o mjestima kojima sam prošla jer je nemoguće stvoriti diskurs koji obuhvaća jedan život. To je, dakle, zadatak za koji se zna da mora propasti, ali onaj koji se rado prihvaća kako bi se realizirao jer je to i način dodavanja nečega životu koji se ne može do kraja ispričati. Brazilski glazbenik Caetano Veloso pjeva u jednoj od svojih pjesama: „Moju sudbinu ja ne pratim / ne crtam je niti rušim / prilika je veliki gospodar / za sve što nije uspjelo / i znam da nema popravka / moja tišina plače¹³“. Ono što ću ovdje reći također je podosta vezano za slučajnosti. To nije put za nekoga tko, nakon što je donio odluke, ima mnogo uvjerenja samo po sebi. Trenutno sam u tranzitu; ne zbog toga što sam ovdje, nego zbog činjenice da sam nedavno podnijela zahtjev za transfer sa sveučilišta na kojem radim i još jednom ću se preseliti u drugi grad, drugu državu. Ono što želim naglasiti ovim upozorenjima jest nemogućnost razgraničenja porijekla, postavljanja polazne točke ili navođenja one prave stvari. Na svakom mjestu na koje sam uspjela otići, pronalazim mnoga druga na koja i dalje želim ići. A ima i onih koja su mi bila zabranjena. Dakle, više od iseljavanja, slobodno govorim o destinerrance, izrazu na koji je filozof Jacques Derrida aludirao na stanje svakog odredišta, a što ne mora uvijek imati završetak. Blizak drugim značenjima kao što su iskorjenjivanje, premještanje, ova riječ nosi pojmove nasljeđivanja, sudbine i lutanja koje su svi subjekti trebaju doživjeti u tijeku svog postojanja¹⁴. Moguće je da tako mogu razviti ideju o tome kako je lutanje izgradilo moje zanimanje za suvremenu brazilsku književnost - drugu temu mojeg predstavljanja na Brazilskim danima.

Morala sam se seliti vrlo rano. Rođena sam u jednoj od najsiromašnijih regija Brazila. Na sjeveroistoku zemlje, odakle sam došla, postoje samo dva godišnja doba: kišna i sušna sezona. Prema tome, država u kojoj sam rođena, Ceará, ima jedan od velikih migracijskih tokova u zemlji. Usmjeravanje na druge lokacije bilo je gotovo uvijek vječna presuda. Iako u ovoj regiji nije bilo velike suše već dugi niz godina, kao u prošlosti, kada je veliki broj ljudi bio prisiljen otići bi izbjegli glad, te velike suše za ovu sjeveroistočnu regiju imale su mnoga negativna značenja, a što je predstavljeno kao određeni pejzaž u kojem su se vidjele samo ruševine ideja modernizacije koja je, budući da se dogodila u drugim dijelovima zemlje, poslužila samo da se istakne nedostatak uvjeta koje nisu imali ljudi iz te sjeveroistočne regije. Biti sa sjeveroistoka zemlje, dakle, i dandanas znači nositi sa sobom stereotipiziranje društvenog imaginarija povezanog s prostorom dekadencije, nasilja. Kada je Sjeveroistok prikazivan, na primjer, u nekoj saponici najznačajnijeg televizijskog kanala u zemlji, prisutni su pukovnik, mnogo pucnjave, svećenik, gradić u unutrašnjosti i svi likovi govore 'nordestino' dijalekom, jezikom s naglašenim i izvještačenim naglaskom... A kad se pojavljuje u dnevniku, prikazuju se slike koje proizlaze iz nedostatka kiše: suha šuma s trnjem i djeca koja se igraju kostima, kao da su volovi, plačući od gladi. To potvrđuje Durval Muniz de Albuquerque Júnior, veliki znanstveni koji se posvetio diskurzivnosti koji su omogućili izum Sjeveroistoka, ujedno naslov njegove najvažnije knjige o toj temi¹⁵.

Kad bih produbila ove odnose, vjerojatno bih došla do zaključka da su mnogi od tih razloga potaknuli moj odlazak iz Ceará kad sam još bila srednjoškolske dobi, sa svojih 15 godina. Međutim, diskurs koji sam stvorila i izgradila tijekom godina, a vezan za moje prvo seljenje je obilježen pojmom privrženosti. Krenula sam sa sjeveroistoka na sjever zemlje, u zemlju koja je bila toliko mlada koliko i ja, pod imenom

¹³ Glazba Um abraço (Veliki zagrljaj), s CD-a Abraço. 2012. Universal Music Ltda.

¹⁴ U: Derrida, Jacques; Malabou, Catherine. La Contre-Allée, Pariz: La quinzaine littéraire / Louis Vuitton, 1999.

¹⁵ Albuquerque Júnior, Durval Muniz de, Izum Sjeveroistoka i druge umjetnosti. 5. Ed. São Paulo: Cortex, 2011. str. 29-30.

Rondônia, da se brinem o svojoj nećakinji, kćeri moje starije sestre, koja je tada bila stara godinu dana. Dio naše obitelji se preselio 1970-ih u ovu državu, uglavnom naseljenu migrantima iz drugih dijelova zemlje, koji su u to vrijeme išli za snovima Eldorada. Otkriće zlata i kasiterita u regiji uzrokovalo je seljenje ljudi iz cijelog Brazila koji su vjerovali u mogućnost brzog obogaćivanja. Postojala je neka vrsta ponavljanja onoga što se već dogodilo krajem 19. i početkom 20. stoljeća, kada se dogodio ciklus gume, povezan s vađenjem lateksa i prodajom gume, a bio je odgovoran za širenje kolonizacije u gradovima poput Manausa, Beléma i Porto Velha.

Kad sam stigla u Rondoniju, više nije bilo snova o bogatstvu. Guma, zlato i kasiterit bili su svedeni na male količine i malo iskorištavani. Stanovništvo glavnog grada države Porto Velho sastojalo se, uglavnom, od malih trgovaca i javnih službenika, skupine profesionalaca koji rade u različitim sektorima državne uprave. Kao što sam rekla, tada sam imala 15 godina. U prijelazu k odrasloj dobi bila sam u mjestu koje se činilo potpuno drugačijim od onog kojih korijena. Bila sam u mjestu s puno kiše, usred šume Amazonije. U kojem trenutku osoba zna da je sve oko nje drugačije, ali se osjeća spremnom prihvatiti tu razliku, spremnom preuzeti kulturu koja nije njezina? Važno je pojasniti da je u 90-im godinama prošlog stoljeća država Rondonija bila manje konzervativna od države Ceará. U gradu u kojem sam se rodila, mali gradić u unutrašnjosti Ceará, pretežno katoličke vjeroispovijesti, bez miješanja društvenih slojeva, što je učinilo vidljivijima ogromne društvene razlike koje čine našu zemlju. To nije slučaj s glavnim gradom Rondónije. Kao što sam rekla, on se uglavnom sastoji od migranata, čvrste obiteljske veze su bile rijetke. Poput mene, bilo je puno ljudi čiji su otac ili majka bili daleko. I također bez njihovih legitimnih supruga ili supružnika. Ne znam je li iz tog razloga ono što sam vidjela kao nesklad s normativnošću kojoj sam do sada bila izložena zapravo i nije bio šok. Bila sam spremna prihvatiti drugog, to je ono što sam osjećala. Obiteljski utjecaj tako je bio prekinut, a ja sam se našla, usmjerila na druge zahtjeve. Nemajući baš svijesti o tome, moj identitet je naslijedio karakteristike proizašle iz niza borbi, koje su u Brazilu ojačale političkim otvaranjem koje se dogodilo prije nekoliko godina. Nakon 21 godine vojne diktature zemlja je čeznula za promjenama: ravnopravnost spolova, poštovanje manjina, rasne, vjerske raznolikosti, itd.

To me nije spriječilo da završim kao udana žena u dobi od 20 godina i razvedem tri godine kasnije. Zadivljuje me to što mogu sažeti takve definirajuće godine mog života u jednu rečenicu. To potvrđuje da je svaki autobiografski diskurs također jedan izmišljeni raspored. Izvještavanje o događajima, njihovo spajanje u tekst koji im daje značenje, umjesto isticanja identiteta, naglašava nepotpunost kako tog poduhvata tako vlastitog identiteta, koji je uvijek otvoren prema drugosti. Možda je ta razlika koju pravim između sjevernog i sjeveroistočnog dijela Brazila zapravo dio moje mašte, ali to me ne sprečava da čvrsto vjerujem da bi bilo sasvim drugačije da nisam prošla ovu ogromnu udaljenost između Cearáa i Rondónije: 2.861 km zračne linije i 3.703 km kopnene.

Uzimajući u obzir izmišljeni aspekt, tu promjenu označavam kao najvažniju u svom životu, tako da se čini da su sve ostale izvedene iz nje. Upravo sam na tom novom mjestu izabrala Jezik i književnost, kada sam se upisala na Sveučilište. A kad sam bila na pola puta, već sam bila uvjerena da želim da budem sveučilišna profesorica književnosti. Od tada sam provela samo četiri godine daleko od Rondónije, za vrijeme doktorata. Ono što se može smatrati pauzom, u mom imaginariju, pretače se značenjima. U zemlji kontrasta, s velikim socioekonomskim razlikama, najbolja sveučilišta u zemlji koncentrirana su u južnim i jugoistočnim regijama. Poput mnogih, kako bih proširila i učvrstila svoje obrazovanje i pokušala ostvariti profesionalni ulaz u akademski svijet, ponovno sam se preselila. Sao Paulo nije samo država s tri važna sveučilišta u zemlji, već ima i cijeli kulturni život koji ne postoji u drugim dijelovima Brazila. Ovdje koristim izraz kulturni život na elastičan način, da bih definirala prostor u kojem se susreću veliki glazbeni, kazališni događaji, kao i umjetničke izložbe i filmske projekcije. Još jednom, stih Caetana Velosa - Sao Paulo je poput cijelog svijeta - dobro izražava položaj metropole glavnog grada Sao Paula, na način na koji sam također osjetila kada sam se preselila u tu bujicu ljudi i zgrada.

U toj pauzi, prošla sam i kroz iskustvo odvajanja od svoga jezika, budući da sam morala govoriti jezikom drugog. Biti godinu dana strankinja u Parizu, u Francuskoj, donijela mi je svijest o potpunom samoiskorjenjivanju, tj. udaljavanju od korijena. Vraćanje u Brazil nije bilo baš lako, pogotovo jer sam se vratila u drugu Rondoniju. Nakon zaposlenja u dva kampusa istog sveučilišta na kojem sam diplomirala, počela sam živjeti u Vilheni, jednom od nekolicine gradova izgrađenih uz autoceste, u unutrašnjosti Rondónije. I svi kulturni, jezični i vjerski parametri koje sam imala iz Rondónije pojavili su se iznutra. I konačno sam

shvatila da je ono što mi se sviđa u Rondoniji bilo slično Ceari u odnosu na način na koji ljudi žive. Da ne bih stereotipizirala, sretna sam što mogu reći da u Ceari postoji više načina kako biti zajedno, živjeti zajedno. Međutim, kao neka vrsta nagrade, u gradu, koji mi se čini često suhim, našla sam veliku ljubav i zajedno smo proživjeli najsretnije iskustvo: imati dijete. I u tom razdoblju sam osnažila svoj rad kao profesionalke u području jezika i književnosti, zainteresirane za književne studije.

2.

Književnost nikada nije bila odsutna na putanji koju sam, ne spominjući je ranije, pratila. Tijekom preddiplomskih i poslijediplomskih studija birala sam područje književnih studija. Tekst kao takav uvijek mi je privlačio pozornost. I ja bih sebi postavljala pitanja kao što su, kakva su ograničenja tumačenja? Koja je uloga čitatelja u konstituiranju onoga što podrazumijevamo pod književnim tekstom? Bio je to početak puta u kojem sam promišljala o granicama književnosti na temelju diskursa suvremene filozofije, točnije na temelju misli francusko-alžirskog filozofa Jacquesa Derridea. Međutim, još uvijek mi je nedostajao konkretniji pogled na književnost moje zemlje, jer ako nisam studirala stranu književnost, nisam se ni zaustavljala na studijama brazilske književnosti. Prilikom jedne od tih mogućnosti, po dolasku na Sveučilište, pozvana sam na restrukturiranje istraživačke grupe posvećenu brazilskom suvremenom pjesništvu, koju su osmislila tri profesora s Odjela jezika i književnosti, što je bio najsretniji trenutak mog profesionalnog života.

Brazilska književna historiografija općenito naglašava vrhunac naše književnosti kao razdoblje od početka do sredine 20. stoljeća, ističući u prozi i poeziji nekoliko neporecivih imena. Preteče modernističkog pokreta su Oswald de Andrade, Mário de Andrade, Graciliano Ramos, João Guimarães Rosa, Clarice Lispector u prozi te u poeziji Carlos Drummond de Andrade, João Cabral de Melo Neto, Ferreira Gullar. Naravno, moglo bi se dodati još nekoliko imena, ali ova su dovoljna da ustvrdimo da postoje ideja i praksa prema kojima se nastava književnosti usredotočuje na kanonizirana imena u školama i na sveučilištima. Ne može se zanijekati važnost tradicije da se konstituiraju ideja stabilne nacionalne književnosti. S druge strane, sposobnost primjerene tih djela, koja se često mjeri zamršenim redom vrijednosti, uništava mogućnosti percepcije onoga što se sada gradi. Dio specijalizirane kritike teško prepoznaje što se događa u sadašnjem trenutku, preferirajući na općeniti način uspostaviti iskoristivost kao načelo svoje kritike. Ono što izgleda kao da je u igri nije upravo pitanje baštine, nego teškoća davanja vrijednosti onome što se stvara, ponavljajući jednu od retrogradnijih kritika, ne obraćajući pozornost živim autorima, budući da nisu prošli kroz ocjenu vremena.

Ta su pitanja lako prepoznatljiva za one koji žele raditi sa suvremenom brazilskom književnošću, iako je situacija u procesu promjena. U proteklih 12 godina, sa širenjem brazilskih javnih sveučilišta, što je počelo dolaskom ljevičarskog političara Luísa Inácia Lule da Silva na mjesto predsjednika Republike, nastavljajući s izborom Dilme Rousseff, povezane sa strankom bivšeg predsjednika, poslijediplomski studiji na brazilskim sveučilištima znatno su porasli, pojavljuju se novi interesi, a studiji suvremenosti su jedni od njih. Važna sveučilišta kao što su Sveučilište u Braziliji, glavnog grada Saveznog okruga, Savezno sveučilište u Rio de Janeiru i Savezno sveučilište u Santa Catarini rade na suvremenoj brazilskoj književnosti.

Ipak, to je relativno novi proces koji polako radi promjene. Primjer za to su kurikulumi kolegija Jezika i književnosti, koji se obično kreću od specifične ideje povijesti književnosti. Kao i u starim priručnicima, programi propisuju pravolinijsko poimanje povijesti, označeno razdobljima, školama, i/ili književnim stilovima. Anakronistički osjećaj izraza kao što su razdoblja, škole, stilovi i pokreti, kada govorimo o književnosti, dopušta nam da vidimo i anakronijski pogled na književnost. Naravno, u pitanju nije to da je moguće odustati od književne povijesti.

Naprotiv, po mom mišljenju, ne može biti konzistentnog pogleda na književnost bez prepoznavanja obilježja razlika koje sačinjavaju značenja koja danas pripisujemo književnosti. Problem je, upravo, u nedostatku preispitivanja načina na koji se taj narativ prenosi, do točke da kroz povijest razumijemo službenu književnu historiografiju u kojoj se gradi samo panorama velikih pisaca, a ta vizija povijesti je zastarjela već najmanje dva stoljeća.

Iz tih razloga, predlaganje istraživanja vezanih uz suvremenu brazilsku književnost je često, a ne samo simbolički, gesta kontra Sveučilišta, budući da nudi drugi smisao određivanju tradicionalnog modela

podučavanja. Prije svega, uspostavljen je još jedan odnos s poviješću. Više se ne radi o kontinuiranom praćenju i vraćanju piscima, već o preusmjeravanju iz koncepcije sadašnjosti koja nam omogućuje da prepoznamo važnost djela usred velike raznolikosti. U Brazilu jasan je niz čimbenika koji daju vidljivost piscu: pisci s većom projekcijom su oni koji objavljuju u velikim izdavačkim kućama; to su oni koji mogu lakše dobiti recenzije svojih knjiga u velikim dnevnim novinama; ili koji osvajaju glavne književne nagrade i/ili su pozvani na književne sajmove; faktori su to koji dodaju na vrijednosti. I u tom smislu, zanimljivo je primijetiti da su općenito, ujedno oni i najviše proučavani pisci na sveučilištima. Vrlo je uobičajeno govoriti o razlikama akademske i novinarske kritike, ali danas postoji veći tranzit, tj. međusobno miješanje, pogotovo kada se govori o činjenici da ne pokrivaju samo novinari izdavanje knjige, nego i sami autori i sveučilišni profesori.

Međutim, upravo se u akademskim časopisima, koje organiziraju poslijediplomski studiji i najstrukturiranije istraživačke skupine, koncentrira najveći obujam akademskog stvaranja, odgovoran za davanje vidljivosti istraživanju razvijenom na brazilskim sveučilištima. Vidljivost se znatno povećala ne samo zato što je, po mogućnosti¹⁶, ova vrsta časopisa objavljena na internetu, već uglavnom zbog velikog porasta broja časopisa, zbog rasta broja poslijediplomskih studija u zemlji. Iako se u nekim sektorima primjećuje određena endogenija, pa čak i hermetizam, ovo stvaralaštvo najčešće je posvećeno optuživanju pa ne se može poreći da zbog svojeg specijaliziranog karaktera djeluje kao jedan od tekstualnih oblika legitimacije.

Biti svjestan tih odnosa sila omogućio je istraživačkoj grupi GEPÆC da odabere svoje linije kritičke analize, iako među članovima postoje značajne razlike. Neki od profesora posvećuju se proučavanju pjesništva, a drugi prozi, što predstavlja mogućnost dobrog analitičkog prikaza onoga što je u posljednjih pedeset godina u literaturi objavljeno u Brazilu.

Zaposlenici kroz razna institucionalna tijela uspostavljaju svoja mjesta djelovanja i otpora, no za to nije dovoljno izvršavati svoje funkcije, već pri radu se dovode u pitanje odnosi sile i moći koji određuju djelovanje unutar sveučilišta. Zbog toga, ono što me zanima kod autora jest shvaćanje određenih elemenata koji remete proces stvaranja njihovih romana, stvarajući buku u pojmu književnosti, što dovodi do zastoja koji, daleko od toga da nudi rješenje, ponavlja zastoj u različitim narativnim postupcima. Djela koji se čine da su gotovo gotova, prisiljavaju kritičara da promisli parametre analize, kako bi se pridržavali objektivnosti koju su postavili. Primjer ove koncepcije analize nalazi se u istraživanjima koja su se razvila kroz koncept regionalizma, koji se od svog osnivanja, u Brazilu smatra podcijenjenim podžanrom jer se u njemu nalaze knjige koje su to mjesto tretirale stereotipno i slikovito. Istraživanje koje se razvija u grupi sastoji se od utvrđivanja da je kritika nesmotreno ponavljala ideje o podrijetlu u sklopu regionalnog, uvelike ometajući čitanje nekih suvremenih pisaca kao što su Milton Hatoum i Ronaldo Correia de Brito.

Drugi način razumijevanja šoka u koncepciji književnosti jest utvrđivanje tekstova koji se koriste u žanrovima bliskim autobiografskom prostoru, miješajući različite instance romana kao žanra - koncept autora, pripovjedača, protagonista, kao što se događa u nekim knjigama Ricarda Lísiasa i Cristovãa Tezze. Ti autori ne zauzimaju isto mjesto u književnom polju (Milton Hatoum, na primjer, smatra se najuspješnijim piscem našeg vremena, dok se Ricardo Lysias općenito naziva mladim piscem koji obećava). Međutim, oni su dovoljno reprezentativni da se u njima prepoznaju neke od najvažnijih značajki snage suvremene brazilske književnosti, pokazujući kako, pod pritiskom zahtjeva, nebrojeni pisci i njihova djela dokazuju da se nešto značajno događa i na jedinstven način traži odgovore na naredbe sadašnjosti.

U razvoju projekata unutar istraživačke grupe jedna od najčešćih briga je utvrditi načine na koje bi se ta istraživanja trebala usmjeriti i na druge osobe. Ljude koji nas s razlogom interesiraju, na manje ili više poznati način tj. manje ili više formuliran, kako navodi pjesnik Marcos Siscar¹⁷. U tom smislu, život je bio velikodušan prema meni. Nastava i istraživanje je za mene prije svega oblik susreta s ljudima. Način kako tražiti smjer. I u konačnici, postojati.

¹⁶ U obavještenjima koja podupiru i potiču izdavanje i objavljivanje brazilskih znanstvenih časopisa, prioritet je podržavati časopise koji se distribuiraju elektronskim putem, na internetu, u otvorenom pristupu, ili u tiskanom / elektronskom obliku istovremeno; to je ono što zagovara obavještenje organa kao što je CNPq.

¹⁷ Siscar, Marcos, Zašto pišeš? Ostatak zala. br. 30, sv. 2. Campinas, SP: 2010.

POGLED U BRAZILSKU POVIJEST GLAZBE KAO PUT U INTROSPEKCIJU

Jobi Espasiani (USP)

Rođen sam u četvrti Santana, u Sao Paulu, točnije u rodilištu koje je bilo u bolnici unutar Zrakoplovnog parka, gdje je moj otac radio kao električar specijaliziran za zrakoplovne motore. Živio sam do svoje 16. godine (1980.) u Vili Morse. Bila je to nova četvrt, bez svjetla na ulici u kojoj smo živjeli, bez asfalta, bez tekuće vode. Do svoje 12. godine pomagao sam ocu da vadi vodu iz bunara i nosi je u spremnik za vodu. S druge strane, noću smo imali krijesnice, miris kiše ljeti, divne zvuke vode koja teče, drveće i cvijeće u velikom dvorištu. Možda je, stoga, vjerovao - naravno pod utjecajem - da je to susjedstvo bez kulture, ili, bez ljudi koji pripadaju nekoj kreativnoj zajednici.

Nedavno - i zbog ovog događaja - bolje sam se osvrnuo na ovo pitanje i shvatio da postoji kultura u tom susjedstvu: bilo je susjeda koji su prakticirali umbandu¹⁸, koju smo izbjegavali zbog odgoja u sklopu protestantizma; postojale su skupine capoeire, koje smo izbjegavali iz istog razloga; bilo je zabava na karnevalu, u kojima nismo sudjelovali jer smo bili protestanti. Dogodio se i tajanstveni događaj, kojeg se ne sjećam baš najbolje: u vrlo skromnoj kući na kraju ulice u kojoj smo živjeli - njezini stanari bili su crnci - okupljali su se ljudi, među kojima je bilo mnogo znatizeljnika poput mene. Širila se vijest da će tog dana učiniti da mrtva osoba uskrсне. Bio sam uplašen, otišao sam i nikad se nisam vratio tamo. Danas shvaćam koliko je moj protestantski odgoj utjecao - na suptilan, no nasilan način - na moju sposobnost da se zainteresiram za crnačku kulturu.

U mojoj obitelji postojale su glazbene prakse i priče koje su vjerojatno usmjerile moj izbor i da, nekako, dođem do modinhe i lunde koje proučavam, pjevam i o kojima razmišljam često u svom radu.

Počinem predstavljanje ovih aktivnosti i priča s mojom majkom: ona je na neki način osoba koja me je obilježila kao pjevača u obitelji. Uvijek je pjevala puno i dobro. Isto se može reći i za moju sestru, četiri godine stariju Éricu. Ona bi se, kao dijete, popela se na stol, pjevala i tjerala na da plješćemo. Naravno, svatko tko nije pljeskao, dobivao bi batine. Deborah, dvije godine starija od mene, također je dobro pjevala; to je svojevrsna uspomena na obitelj koju čuvam do današnjih dana: melodije, dokumente, fotografije, priče, bol... I za to se plaća cijena. Unatoč tim referencama, odlučio sam pjevati zbog moje bake - majke moje majke - kad je došla iz Rio de Janeira u Sao Paulo. Moja baka je bila mulatkinja kao moja majka. Bila je iz Sao Paula, živjela je u Rio de Janeiru i zvali su je baiana (kako to biva s ženama crnog podrijetla za koje se smatra da su sve iz savezne države Bahia). U to vrijeme nisam znao da je ona bila Sveta majka u Umbandi (Mae de Santo da Umbanda). Sjećam se samo, kad sam imao šest godina, da sam je pratio na mjesto koje nisam znao što je. Bilo mi je drago što sam šetao s njom - jako me je voljela. Radilo se o umbandističkom slavlju.

Moj je otac bio bijelac - sin Talijana iz Veneta - i odrastao je u susjedstvu Brás 1930-ih i 1940-ih. Pričao je da smo došli iz obitelji glazbenika. Prema njegovim pričama, moj pradjed je bio violinist i imao je skladbe stvorene za crkvu u Piracicabi - gradu u unutrašnjosti Sao Paula. Rekli su mi da je moj stric Pedro, omiljeni brat moga oca, spalio kovčeg pun partitura s pjesmama koje je skladao moj pradjed jer nije znao što ta hrpa papira znači.

1. Moj istraživački rad

Moje akademsko istraživanje proizlazi iz mog istraživanja kao pjevača komorne glazbe. Glazbu sam počeo učiti 1984. na Konzervatoriju Pro-Musica u Sao Paulu. U ovoj sam školi, pored tzv. glazbene teorije, studirao i blok flautu - renesansni i barokni repertoar, s Williamom Takahashijem - i pjevanje, opernu tehniku s profesorom iz škole pjevanja profesorice Leile Farah. Tijekom te operne izobrazbe upoznao sam komorni repertoar i učio neke kompozicije (lieder) Franza Schuberta i Roberta Schumanna, kao i neke kompozicije s albuma koje su skladali Gabriel Fauré te nekoliko rijetkih kompozicija Henrija Duparca. U

¹⁸ Umbanda - brazilska religija nastala iz sinkretizma između candombléa, cajelançe, katoličanstva i kardecizma.

to sam vrijeme proučavao i neke od najpoznatijih kompozicija koje je skladao John Dowland.

Godine 1987. dogodila su se tri značajna događaja:

a) Upisao sam se u gradsku glazbenu školu. Tu sam nastavio svoju teorijsku izobrazbu: solfeggio, glazbenu perceptivnost, harmoniju, povijest europske glazbe, povijest brazilske glazbe, povijest umjetnosti i folklor. Također sam izučavao blok flautu kod Marilije Macedo¹⁹, posvećujući se renesansnom repertoaru i drugoj fazi baroka čiji je dio bio ovaj instrument.

b) Upisao sam se na Sveučilište u São Paulu (USP): diplomirao lingvistiku na Fakultetu za Filozofiju, jezik i književnost i društvene znanosti. Lingvistika ima mnogo zajedničkih točaka s pjevanjem jer osim što dijeli slična znanstvena područja kao što je fonetika, obuhvaća i književnost.

c) Počeo sam sa satovima pjevanja kod Sérgija Rovite²⁰. Rovito je bio glazbenik koji je rođen u Sao Paulu 1943. i umro 1993. godine. Svoj je život posvetio umjetnosti i istraživanju i širenju brazilske glazbe. S njim sam počeo razmišljati s određenom autonomijom o pjevanju, a ne samo reproducirati istine koje su nas učili. Jedna od istina koje su propagirali bila je da su postojale tri velike škole pjevanja: talijanska, francuska i njemačka. Sérgio se više bavio razvojem škole koja je bila prikladna za izvođenje tzv. klasičnog pjevanja na portugalskom. Druga istina koju je Rovito propitivao bila je o jednim metodama pjevanja na kojima se velika većina - barem u Sao Paulu - bazirala: Panofka, Conconne i Vaccaj. Od njih jedini kojeg je Sérgio odobravao bio je Vaccaj, budući da ostali nisu nadilazili lijepe melodije popraćene klavirom, prema riječima koje je sam koristio. Upravo kroz mentorstvo Rovita počeo sam istraživati ne više metode pjevanja, nego njihovu pozadinu i rasprave, traktati u kojima su se razna pitanja pojavljivala. Sérgio Rovito pet godina studirao je pjevanje u Parizu, između 1972. i 1977., i izdao album pod nazivom Modinhas Brésiliennes, koji je osvojio Grand Prix du Disc Français 1973. U Sao Paulu je već studirao pjevanje s dva renomirana profesora: Celinom Sampaio i Madalenom Lebens, bivše učenice pjevačice Vere Janacopolus koja je živjela u Sao Paulu, i 1938. organizirala s Mário de Andradeom O Congresso Nacional da Lingua Cantada²¹ (Nacionalni kongres pjevanog jezika). Zbog ovog izbora - posvetiti se pjevačkom repertoaru na portugalskom i imati autonomnost misli o pjevanju kao takvom - Sérgio Rovito je pretrpio mnogo diskriminacije. U Sao Paulu se očekivalo, da bi netko bio prepoznat kao pjevač klasične glazbe, snažan glas i mnogo vibrata. Naravno, 1970-ih je godina bilo iznimaka, poput velikog profesora i istraživača Fernanda Carvalhaesa, koji je umro 2007. godine, a koji je također tražio druge načine, kao što su Alexanderova tehnika i totalitet pogodan za renesansnu glazbu.

Uz Sérgia Rovita, proučavao sam i neke pjesme iz španjolske renesanse - poput onih Alonsa Mudarra - španjolske kompozicije koje je harmonizirao Manuel de Falla (19. stoljeće), nešto od talijanske renesanse i baroka: Caccini, Pergolesi, Alessandro Scarlatti, Caldara. Također sam pjevao nešto Rossinija: arije iz Seviljskog berberina. Ali pritom sam se posvetio repertoaru brazilske komorne glazbe najpoznatijih skladatelja: Alberta Nepomucene, Francisca Mignonea, Heitora Villa-Lobosa, Mozarta Camarga Guarnierija, Oscara Lorenza Fernandeza, Osvalda Lacerda. Upravo u tom kontekstu, u sklopu izučavanja brazilske klasične glazbe, imao sam kontakt s modinhama; počevši s modinhama koje je uredio poznati folklorist Mário de Andrade, 1930. na albumu Modinhas Imperiais.

2. O modinhi i lunduu

Što su modinhe? Da ne bismo komplicirali našu tematiku ovdje, u ovom izlaganju, radit ću s jednom od najčešćih definicija: modinha je, dakle, žanr pjesme izvođene u Rio de Janeiru koja je nastala sredinom 18. stoljeća i izgubila svoju snagu krajem 19. stoljeća. Većina istraživanja govori o tri faze: a) prva faza - od njenog početka, sredine do kraja 18. stoljeća: skladbe su bile namijenjene vokalnom duetu uz žičani čembalo ili portugalsku gitaru; b) druga faza - od početka do sredine 19. stoljeća: pjevala se kao solo pjesma popraćena na klaviru, koja je po stilu imala podosta kičastu melodiju u skladu s talijanskim

¹⁹ Profesori William Takahashi i Marília Macedo bili su dvije velike reference za mene kao profesora glazbe. Takahashi je bio moj prvi učitelj instrumenta - 1984. - i njegova dobrodošlica 20-godišnjem učeniku s puno straha bio je ključ da se osjećam opuštenije. Danas je posvećen izgradnji čembala. Isto mogu reći i za profesoricu i koncertistkinju Mariliju Macedo: vrlo smirena i gostoljubiva kao profesorica.

²⁰ Pod utjecajem Sérgija Rovita studirao sam kazalište s glumcem i profesorom Wolneyem de Assisom - od 1991. do 1993. - i moderni ples s mađarskom profesoricom Marijom Duschenes - od 1990. do 1993.

²¹ Nacionalni kongres pjevanog jezika bio je događaj sastavljen od skladatelja, pjevača i intelektualaca poznatih u to vrijeme kako bi usmjerili pravce znanstvenog pjevanja, uglavnom u pitanju izgovora.

modelima s kraja 18. i ranog 19. stoljeća; referentni primjeri: Rossini, Bellini i Donizetti (Poistovjećujem se s ovom fazom i pozivat ću se na njezin repertoar); c) treća faza - počinje otprilike u drugoj polovici i traje do kraja 19. stoljeća: to je takozvana faza narodne modinhe. Sérgio Rovito - citiran gore - uglavnom se posvetio promoviranju ove, treće faze modinhe.

Međutim, postojala je pjesma koja se mogla zvati modinhina podsestra, zvana lundu. Ako je modinha imala kao glavnu temu ljubav, lundu je imala više tematika, počesto kritika, a onda i erotizma.

3. Istraživanje povijesne pjesme i introspekcija

Što nam može ponuditi istraživanje povijesne pjesme? U prethodnom sam podpoglavlju naveo koncepcije modinhe i lundua. No, ta dva glazbena žanra više se ne pjevaju danas - barem ne u oblicima u koje su se razvili u kasnom 18. i početkom 19. stoljeća. Oni više nisu dio, barem izravno²², glazbenih oblika koje čujemo i/ili prakticiramo.

S obzirom na to da navedena dva glazbena žanra nisu otpjevana više od stotinu godina, radi se, dakle, o utišavanju tog repertoara kao društvene prakse. U tom smislu, ono što znamo o modinhi i lunduu su diskurzivne elaboracije koje se, naravno, temelje na glazbenim dokumentima, ali se također temelje na zapisima, uglavnom inozemnih putnika u Portugal i Brazil. Ti zapisi, tj. izvještaji, a nema kako biti drugačije, predstavljaju određene diskurse; diskurse koji stvaraju povjesničari, muzikolozi i sami glazbenici. Čak smo i mi, tumači (pjevači i instrumentalisti), angažirani na promociji ovog repertoara, razradili naše tumačenje ne samo o partiturama, već i o diskursima koji su nastali o ova dva glazbena oblika. Iz te perspektive, možemo razumjeti kako partitura imanentno gubi na značaju te ono što tumačimo, u konačnici jest glazba konstruirana znanstvenim ili nekim drugim diskursom.

Dakle, nije da smatram da je partitura dovoljna za poznavanje glazbenog objekta udaljenog u vremenu; upravo, daleko od toga: znam da je istraživački rad potreban zajedno s najrazličitijim vrstama dokumenata te u najrazličitijim izvorima - primarnim ili ne - da bi se ispunila tišina koju su ostavila izbrisana sjećanja priča koje se više se ne prenose s koljena na koljeno: praznina koju je nemoguće obnoviti. Ovo se čini kao doista prava potraga koja nas potiče na promišljanje, kao osoba današnjice i to da tražimo u prošlosti elemente koji će nam omogućiti da razradimo kontinuum današnjice, dok nam se taj isti do tad može činiti nedohvatljivim. Naposljetku, tražimo u povijesti pjesme, nove diskurse koji nas spremaju da stvorimo našu praksu i stavove na temelju vlastitih životnih projekata.

Pjesma - bilo ljubavna, zabavna, o radu ili ratu - može predstavljati, možda - osobito u slučaju stoljeća prije 20. stoljeća - duhovnost koja određuje pojedinu zajednicu; zajednicu koja stvara pojedince. Proučavanje oblika povijesne pjesme može nam ukazati suptilne aspekte našeg bića, našeg načina razumijevanja svijeta oko nas. Također, može otkriti kako istraživač - više poistovječen ili više distanciran - projicira zahtjeve sadašnjosti u ovom susretu s prošlošću.

²² Modinha i lundu mogu imati podrijetlo chorinha i sambe carioca.

DEMOKRACIJA, PRAVDA I TEŠKOĆA KOMUNICIRANJA: DIJALOG DRŽAVE MINAS I BRAZILA

Renato Francisquini

Kada su me pozvali da sudjelujem na ovoj manifestaciji, obasula su me dva osjećaja, koja, iako često proturječna, nisu međusobno u potpunosti različita. S jedne strane mi je to jako laskalo, zbog tako velikodušnog poziva, zatim sam osjetio napad panike, uzrokovan dojmom da neću imati uvjete kako bih mogao ispuniti očekivanja.

Organizatori su nas poticali da govorimo o različitosti brazilske kulture kroz vlastitu povijest. Naposljetku sam se zapitao: kako bih ja, rođen u unutrašnjosti jedne po prirodi zatvorene države, Minas Gerais, mogao govoriti, krenuvši od vizije koju zovem autobiografskom, o golemoj raznolikosti ove zemlje?

Moram reći da su ove sumnje motivirane kako osobnim, tako i profesionalnim razlozima: imaju veze s karakteristikom koju nisam mogao sam birati, odnosno moje minas podrijetlo, dok je u isto vrijeme to povezano s putem koji sam sam izabrao, odnosno prirodom mog posla. Dopustite da objasnim ovu izjavu.

Između ostalog, mi iz Minasa poznati smo po svojoj diskreciji, po stalnom trudu da sakrijemo svoje namjere. Žaloso vjerujemo da uspjeh naših usluga ovisi o nekom slučajnom elementu, o sreći, da parafraziram Maquiavela. Tišina je, za nas, najplemenitija vrlina, ona koja nam omogućava pripitomiti sreću. Čini mi se da nisu slučajno iz Minas Gerais emigrirali strateški pisci i pjesnici, kao Carlos Drummond de Andrade i Cyro de Anjos; nije ni za što u ovoj zemlji rođen Guimarães Rosa, čija je književnost prošla mučeničke putove življa Minasa, na jednom jednako toliko isprepletenom jeziku, koji se izražava i prikazuje te ukorak s time se skriva i prevari, u tipično baroknom pokretu antiteze. Nije bila slučajnost to što se u ostavama kućerina lijepe kolonijalne arhitekture u mjestima Ouro Preto, Mariana i São João del-Rei, urotilo protiv Portugala i što se planirala nezavisnost države.

Što se tiče prirode mog posla, moram prije svega priznati nešto što bi vas moglo razočarati. Moram vam, gospodo, priznati da sam teoretičar i znanstvenik na polju politologije, što odmah povlači pitanja apstraktne i filozofske prirode budući da se mi politolozi trudimo objasniti pretenciozno univerzalističke principe. Možda se pitate zašto sam to odlučio naglasiti. Želim ukazati na to da, osim toga što sam originalno nasljednik tradicije u kojoj se ne preferira isticati se u javnosti, završio sam s karijerom u kojoj se najčešće uznemirimo kada nas pitaju da pričamo o sebi. Mi, koji se svakodnevno susrećemo s teorijom i filozofijom politike, zbog dužnosti se našeg posla osjećamo ugodnije u području općega, izbjegavajući konkretne činjenice.

U svakom slučaju, od prvog trenutka kada sam počeo razmišljati o sadržaju mog govora na ovoj manifestaciji, zvučalo je kao nešto apsolutno normalno i vjerodostojno da se ove dvije karakteristike, iako nisu suprotstavljene, međusobno nadograđuju i utječu jedna na drugu. Kako bih pokušao rasvijetliti ovo pitanje, posudit ću nazive koje je uspostavio njemački filozof Jürgen Habermas na jednoj konferenciji 2005. godine o odnosu javnog i privatnog²³.

U suvremenim društvima općenito, ali i u Brazilu posebice, javni je prostor bio iznimno dominiran posrednom komunikacijom. To je zemlja kojoj nedostaje vrtova i javnih trgova, gdje većina ljudi zazire od direktnog kontakta s drugima, s nejednakima, međuljudski su odnosi sve više indirektnog karaktera, posredovanog kroz filtre načina komunikacije. U jednom društvu kao ovom, posredovani je javni prostor niknuo kao prostor viđenja onih koji žele sami sebe promovirati. Zvijezde i poznata lica nastaju i nestaju svakodnevno s pozornica televizijskih kanala i tračerskih blogova, bez da posjeduju ikakvu posebnu karakteristiku.

Suprotno ovakvom ponašanju, osobe koje sudjeluju u političkim i akademskim debatama nemaju kao primarni cilj samopromociju. Njihov se fokus radije vraća na traženje potencijalno univerzalističkih vrijednosti i principa, na način da se međusobno prepoznajemo kao subjekti-nosioci prava i dužnosti.

Fokus je ovdje na argumentima i razlozima izloženima u javnosti, ostavljajući u drugom planu sliku debitanata. Kada se dotaknemo teme od općeg interesa, ostavljamo u sjeni privatni život, očuvavši tako jednu tanku nit koja odvaja javnu i privatnu sferu.

Ovo je rasprava o razlikama javnog i privatnog direktno vezana uz ono čime se bavi teorija politike. Kada predstavljamo argumente poznatih filozofa kao Aristotela ili Kanta, običava se malo (ili čak ništa) reći o njihovim biografskim podacima. Čak i da su specifični događaji utjecali na njihove ideje, ograničavamo se spominjati ih u bilješkama ili pompoznim predgovorima komemorativnih izdanja njihovih najvažnijih djela. Ovi likovi su u naslijeđe ostavili inovativne forme promišljanja o stalnim problemima ljudi, neuređenim reakcijama na pitanja koja su nas morila tada, koja nas more danas, i, moram reći, koja će nas dirati još mnogo godina. Ono što definira klasike, da se sjetimo Ítala Calvina, jest baš činjenica da u vremenu i prostoru ostaju suvremeni.

Suprotno našim velikim misliocima, mi, koji smo samo smrtnici, i ja, jedan Brazilac rođen u unutrašnjosti pokrajine Minas Gerais, moramo se zadovoljiti s time da budemo suvremenici samo naših suvremenika. Prihvatiti tu ulogu znači priznati da što su naše ideje i argumenti manje originalni, to su skloniji staviti se u kontekst u kojem se nalaze i slijediti put kojim smo odlučili ići. Postoji stih jedne pjesme bahianskog kantautora Gilberta Gila koji dobro ilustrira ovu tvrdnju. Gil kaže: Moj put po svijetu je moje djelo / ali mi je Bahia već dala smjernice i kompas. Tako su, u većoj ili manjoj mjeri naše misli plod jednog procesa i refleksivni odraz naših biografskih značajki.

U onome što slijedi, govorit ću o nekim trenucima svog obrazovanja i nastojati uspostaviti njegovu vezu s mojim radom.

III

(A) Rođen sam u mjestu São João del Rei, u jugoistočnoj regiji Minas Gerais, u godini gospodnjoj 1983. Na mjestu gdje se danas nalazi grad počelo se doseljavati krajem 17. stoljeća, u razdoblju u kojem se iskapanje ruda proširilo dramatično na državu Minas Gerais. Uz golemo iskapanje zlata, koje je potaknulo dolazak novih portugalskih doseljenika i pionira, osnovana je 1713. Vila de São João del Rei²⁴. Zlato izvađeno iz naše zemlje korišteno je za izradu slika i svetih komada koji krase žrtvenike crkvi u baroknom stilu, pripisane kiparu Antôniu Franciscu Lisboi, poznatom jednostavno kao Aleijadinhu.

U takvom scenariju, u kojem je težina na tradiciji zastupljena u impozantnoj arhitekturi crkvi i palača, u vrevi i okolišu isprepletenim težinom povijesti, ljudi iz São Joãa ne mogu pobjeći od toga da upiju snažan utjecaj, koji se primjećuje u svakom kutku povijesnog centra, starih mostova i mnogih spomenika u čast njihovih važnih ličnosti. Iduće nam kaže jedan od naših, pisac, dramaturg, skladatelj i karnevalist Jota Dângelo: To je atavična bašina. Prodire u kožu, upija se u tkiva, podmazuje kosti. Mi koji smo rođeni ovdje, u pelenama od Lenheira, nosimo nešto u krvi od tih prašnjavih kuća. (...). Mi smo dakle: genetski barokni, kolonijalni, starinski zaigrani, bučni, volimo pjevati sveto i svjetovno, povjesničari smo po prirodi, imamo 300 godina, sudjelovali smo u ratu kod Emboaba, pili rakiju s Joséom Matolom, patili s Felipeom dos Santosom, urotili se s Alvarengom Peixotom, posjećivali kuću Barbare Heliodore. (...). Da, mi smo ljudi iz São Joãa. Starinski pioniri. Genetski rudari, oni iz Rudnika (Minas) zlata i dijamanata²⁵.

Bilo u zavjeri ili u otvorenoj borbi, bilo u razgovorima iza kulisa ili u javnoj uporabi razuma, tako je politika, na ovaj ili onaj način, uvijek bila prisutna u mom životu. Kontakt sa sukobljenom naravi politike, spor vrijednosti i krajnjih ciljeva čovjeka i društva bio je prvi oblik koji je moj neiskvareni um primio, bio je onaj koji sam zadržao kao prirodnu i živu vjeru, koji mi je udahnuo djetinju dušu²⁶. On je bio dio mog obrazovanja i bez toga sam ovo mogao znati, aristotelovsku ideja da su ljudi političke životinje, ne zbog toga što misle da je politika konačnost čovjeka, već se pristaje na ideju da smo upleteni u mrežu društvenih odnosa i, stoga, ovisimo o zajedničkoj osnovi koja nam omogućuje da se regulira neizbježno neslaganje u pluralnom društvu.

²⁴ U međuvremenu, 1707. - 1709., u regiji se odvio sukob poznat kao Guerra dos Emboabas. Bilo je to sukob, vođen pohodom na zlato, između žitelja iz države São Paulo koji su se ustalili u regiji na jednoj strani i Portugalaca, Indianaca i osoba iz drugih regija u zemlji na drugoj strani, i završio je porazom i masakrom nad prvima.

²⁵ Dângelo, Jota, Nós, Sanjoanenses, Gazeta de São João del-Rei, 5. svibnja 2009.

²⁶ Parafraza dijela teksta O Abolicionismo, autora Joaquina Nabuca.

(B) Moj prvi jasniji doživljaj svijeta, sjećanje koje mi se čini jasnije na ovim stranicama, vodi me do socijalne patologije koju smatram tipično brazilskom, kao što sam to doživio u većoj ili manjoj mjeri, tijekom svog života. Brazil trpi, bez sumnje, zbog predrasuda povezanih s robovskim karakteristikama, osobito s obzirom na boju kože - koliko god se to može činiti apsurdnim za tako raznoliku zemlju kao što je naša. Međutim, oblik nejednakog postupanja o kojem želim govoriti ne odnosi se na fenotipske karakteristike, nego socijalno podrijetlo. Zajednica kao ona što je razvijena u São João del-Rei i u zlatnoj regiji odgojila je tzv. plemenitaše vezane za svoju zemlju i posjed drugih ljudskih bića. Koliko god da je razvoj trgovačkog društva djelovao kao protuteža, ova je značajka ostala određujućom u smislu iskazivanja poštovanja onima koji to po prirodi zaslužuju, a to je u velikoj mjeri i određivalo sudbinu mnogih ljudi.

Ovaj oblik privilegija ima kao trag posebnu činjenicu proširiti svoj utjecaj preko cijelog društvenog tkiva, zahtijevajući na više ili manje prikriveni način stvari, koje bi sama država, navodno neutralna, trebala imati spram onih koji ne slijede njezina pravila. To se očituje, primjerice, kroz razne oblike nepotizma, kroz koje članovi obitelji plemenitaškog prezimena dominiraju političkom scenom i reproduciraju svoju tradicionalnu moć i na području racionalnog-pravnog poretka, da koristim Weberovu terminologiju. Postoji, dakle, nemoralno kumstvo na ključnim položajima javne uprave kroz raspodjelu pozicija povjerenja pomoću kriterija koji nisu javno prihvatljivi.

Bilo mi teško u djetinjstvu razumjeti zašto neke kolege i ja nismo sudjelovali na proslavama rođendana, vjerskim proslavama i ostalim svečanostima koje organiziraju obitelji ostalih kolega u ekskluzivnom društvenom klubu u gradu. Tek kasnije sam shvatio zašto smo bili isključeni iz tih događaja. Nedostatak stoljetnog prezimena, kao i manjak dobro situirane rodbine na pozicijama moći nije nam oduzeo pravo glasa, ali je od nas napravio i manje važne građanin u socijalnoj sferi.

IV

Rano sam u svojoj političkoj socijalizaciji primijetio da isključiti hijerarhije u formalnom planu nije bilo dovoljno. Ovo razdoblje poklopilo se s demokratizacijom u Brazilu, koja je trajala od sredine do kraja 1980-ih, prvo s donošenjem novog ustava 1988., procesom koji je uključivao jaku mobilizaciju naroda, čime je osigurano dobivanje brojnih socijalna prava, osim građanskih i političkih; a tada su se održali i prvi izravni izbori za mjesto predsjednika 1989. godine, nakon gotovo 30 godina autoritativne vladavine.

S jedne strane, brazilski je kongres pod pritiskom civilnog društva pripremio i odobrio progresivni ustav i cilj mu je promicati jednakost državljanstva za sve, s druge strane, građani biraju predsjednika, Fernanda Collora de Mela, godinu dana kasnije, kojeg se poistovjećuje s istim konzervativistima koji su podržavali vojni režim, i parlament s jakom konzervativnom pristranošću. Rezultat je bio brz i neusklađen proces ultraliberalizacije u gospodarstvu, u kombinaciji s gomilanjem radnih i socijalnih prava i padom sposobnosti države da promiče socijalnu pravdu.

Pad gospodarstva, zajedno s navodima o korupciji koje uključuju predsjednika, natjerao je ljude na trag na ulicu. Predsjednik Collor, koji je bio miljenik stanovništva kao alternativa krajnjoj ljevici koju zastupaju sindikalni vođa Luiz Inácio da Silva i Radnička stranka (PT), nije mogao nastaviti sa svojim mandatom što se, pak, prenosi na svim televizijskim kanalima u zemlji.

Fenomen koji je posebno privukao moju pozornost u to vrijeme bio je neporeciv utjecaj medija i glavnih televizijskih kanala na pravac političkih odluka. U kampanji 1989. postoji intenzivna mobilizacija glavnih televizijskih kanala, koje ideološki i financijski motiviraju najveći poduzetnici u zemlji, protiv kandidata PT-a. Navest ću dva događaja: (1) neposredno prije kampanje tadašnji predsjednik Federacije industrijalaca u Sao Paulu (FIESP) Mário Amato tvrdi da će 800.000 poduzetnika napustiti zemlju ukoliko izabrani predsjednik bude Lula; i (2) uoči drugog kruga izbora, kada su kandidati Lula i Collor gotovo izjednačeni u anketama glasačkih namjera, Rede Globo - kanal koji i danas drži prevlast pri oglašavanju na brazilskoj televiziji - osigurao je tehničku pomoć Colloru, koji tako mijenja svoj izgled i svoje ponašanje pred kamerama, a predstavljen je i tijekom nacionalnog Dnevnika²⁷, u prilagođenoj verziji rasprave, što u velikoj mjeri pogoduje desnici. Collor je izabran za predsjednika 17. prosinca 1989., s 49% glasova, naspram 44% koje je dobio Lula.

Preskočimo li 13 godina, dolazimo do 2002. kada je Radnička stranka konačno osvojila mjesto predsjednika republike, s istim kandidatom, Luizom Ináciom Lula da Silva; ovaj put, međutim, mnogo je privlačniji srednjoj klasi i onima blizu centra ideološkog spektra. Dvanaest godina PT-ove vlade, koja se u ovom trenutku bori za još jedan mandat na čelu izvršne vlasti (2014. godina²⁸), ostavilo je jasnijim određeni zajednički plan koji prenosi informacije medijima u zemlji. Brazil je vidio promjene u vođenju države u ekonomskom i društvenom razvoju. Uz sve kritike koje mogu biti izrečene prema stranci, čini se teško ne prepoznati jačanje djelovanja brazilske države, kroz politiku socijalne distribucije dohotka, s posebnim naglaskom na javno obrazovanje i većim intervencijama na tržištu, uz smanjenje kamata i regulacije financijskog sustava. Ne namjeravam raspravljati o rezultatima takvih kretanja, nego ukazati na promjenu kormila koje, iako po blagim vjetrovima, slijedi drugačiji smjer od onih koji su do tada bili slijeđeni. To je svrha za koju su ciljevi različiti od onih koji su vodili socijaldemokratsku vladu 1990-ih, a što pak vidimo da se drastično mijenja 2019. godine izborom Jaira Bolsonara, predstavnika ekstremne desnice u Brazilu, uz veliku pomoć društvenih medija, kao novine na ovim izborima.

Ova je transformacija, rekoh, skrenula pozornost na postojanje određenog zajedničkog programa masovnih medija s obzirom na ono što karakterizira dobro društvo. Danas u Brazilu imamo četiri glavna slobodna televizijska kanala i samo tri novine sa značajnom tiražom. Samo 15 obitelji kontrolira više od 90% svog komercijalnog emitiranja na tržištu u zemlji. Regionalne oligarhije, kao Sarney u saveznoj državi Maranhão, Jereissatti u saveznoj državi Ceara i Collor u državi Alagoas, imaju gotovo monopol nad komunikacijama. Uz manje varijacije u odnosu na etičke vrijednosti koje brane, jedni liberalniji, drugi konzervativniji, činjenica je da u ekonomskom polju u ulozi države u gospodarstvu postoji vrlo velika slučajnost između svih tih sudionika. Neke institucije, poput spomenutog FIESP-a, na kraju uživaju povlašten imidž, koji se uzima kao vrlo vjerodostojan izvor u javnoj raspravi, a sindikate i druge društvene pokrete se općenito gleda pogrdno.

Dozvolite da to prikažem na jednom primjeru. Na početku mandata Radničke stranke vlada je izradila nacrt zakona da bi se stvorilo Nacionalno vijeće za društvene komunikacije. Uglavnom, ideja je bila da se stvori institucija, slična Federalnoj komunikacijskoj komisiji u SAD-u, s namjenom razmatranja regulacije komunikacije, raspravljajući o temama kao što su vlasnička struktura medija, zakoni koji se odnose na pravo odgovora, uz druge mjere, ne bi li se osiguralo više jednakih mogućnosti za sudjelovanje u javnoj raspravi kroz medije. Od prvog trenutka kada se govorilo o ovom projektu glavni sudionici su ga jednoglasno klasificirali kao pokušaj vladine cenzure, kao neopravdanu intervenciju na pravo svakoga na slobodu izražavanja i kao način da se spriječi kritika vladinih poteza. Čak je i rasprava na temu bila u začetku zaustavljena. Parafrazirajući govor samih medija, rasprava o regulaciji komunikacije mase je bila cenzurirana. Ovaj put, međutim, ne autoritarne države, već tržišta, koja je onemogućilo društvu, koje tvrdi da predstavlja, da bude informirano i donosi svoje mišljenje o nekom pitanju od temeljne važnosti za demokraciju²⁹.

K ponekom zaključku

Samo da zaokružim kazano: ispričani događaji u magli vremena služe samo da se razjasni, možda manje za jasnog čitatelja nego za autora, njegovo putovanje iz São Joãa del-Rei do onoga gdje je danas. Nejednak pristup javnom prostoru koji sam doživio u djetinjstvu unio je kritičnu značajku mom radu na javnoj autonomiji, odnosno u borbu za ustav vrijednosti kojem bismo trebali težiti u zajednici. Društvo je sustav u kojem svi međusobno surađuju, u kojem je politika jedina alternativa za mirni suživot suprotstavljenih stajališta o općem dobru. Ako demokracija nije samo natjecanje za radna mjesta ili rasprava o najučinkovitijim načinima za postizanja unaprijed određenih namjena, ako je to također i rasprava o onome o čemu bismo trebali stremiti kao društvo, čini mi se da je jednaka raspodjela mogućnosti prezentiranja našeg mišljenja i stavova u javnom prostoru bitna stavka demokratskog poretka.

²⁸ Godine 2014. na izborima ponovo pobjeđuje Dilma Rouseff iz Radničke stranke, no već iduće godine prolazi kroz proces opoziva koji su u velikoj mjeri potencirale velike medijske kuće te tako ostaje na vlasti potpredsjednik Michel Temer do 2019. godine.

²⁹ U tom istom razdoblju Argentina je raspravila i donijela zakon Lei de Meios, čiji se antimonopolistički cilj čak i danas spominje kao negativan primjer za Brazil, budući da se, prema brazilskom tisku, povezuje samo s političkim prepiranjima argentinske vlade s Clarínom, tvrtkom koja umalo drži monopol nad otvorenom i zatvorenom televizijom, glavnim novinama i radijskim postajama diljem zemlje.

Antropolog Geertz nam je tako ponudio sliku čovjeka koji je obješen na nitima značenja koja je on sam istkao. U suvremenom svijetu, posredovana komunikacija zauzima tako središnji plan u našem društvu pa bismo mogli gledati na medije kao na kotač tkanja u ovom novom kontekstu³⁰. U tom smislu, jasno je da je jednak pristup tim mehanizmima situacija sine qua non sudjelovanja, pod jednakim uvjetima, u izboru smjera osnovne strukture koje određuju naše mogućnost za zasnivanje i promicanje vizije javnog dobra u svojoj cjelovitosti. Demokratizacija komunikacije, to je utopijski horizont čija me glavna obilježja u vlastitom iskustvu kao člana društva navode da stremim prema nečem boljem.

**KNJIŽEVNOST
NA RAZMEĐIMA
DVAJU SVJETOVA**

***LITERATURA NOS
ENTREMEIOS DOS
DOIS MUNDOS***

JEDINSTVENOST SKRIVENIH UVIDA

Gregório Bačić

Teorija rodno-egzistencijalne cirkularnosti, koju je osmislio moj barba Ivan početkom 70-ih godina, dobiva delikatno priznanje u našem susjedstvu budući da se u kvartu Belenzinho, naseljenom talijanskim i raznolikim slavenskim useljenicima, muško i žensko nije smjelo nikako zamijeniti. Prihvaćaju je napuljski, dalmatinski i poljski došljaci kao razumnoj ideji pa tako izumu moga strica možemo pripisati međunarodni karakter i utjecaj.

Barba Ivan čitao je puno, ne zna se točno što, ali čitao je, te su ga kolege iz trikotaže gledali kao genija, osuđenog da prestravljuje svijet svojim teorijama i teško razumljivim postulatima. Govorio im je da se ne zamaraju time s obzirom na to da Čovjek može razumjeti kompleksnost života samo kada uspije iskusiti, uistinu, onu razinu intenziteta zvuka i njuha koje imaju životinje. A riječ je bila i o razumijevanju samih korijena takvog razumijevanja, navodno iracionalnog, i onih proteina koji se moraju unijeti kako bi se preživjelo te tijela u kojima se oni nalaze.

Istraživanja, desetljeća i desetljeća istraživanja, hrane sva velika otkrića, a time dolazimo i do sljedeće čudnovatosti: barba Ivan nije istraživao. On je imao uvide. Iznenađujuće vizije koje su zadivile. I to je to.

Gledao je, jedne kišne večeri, kako se vrti ploča Cascatinhe i Inhane na onih 78 okretaja, a onda je, iznenada, shvatio s prikrivenom jasnoćom jedan apsolutni arhetip: dva luka od 180 stupnjeva spojena u kružnicu predstavljaju obrnuti pol jedan drugome.

Sinulo mu je da, ako stavi muškarca u luk, taj muškarac, spram žene, zapravo se nalazi u njoj. Geometrijska dedukcija: dva vrhunca muškosti i kao njihova suprotnost stoji ženstvenost na 90 stupnjeva u svakom luku postojanosti. Onih 90 stupnjeva blago se spuštaju nakon najviše točke. Upotpunivši još jednom osobom 180 stupnjeva muškosti nečijeg života, započinje onih drugih 180 stupnjeva, i to one ženstvenosti.

Ovaj uvid je izvorište teorije rodno-egzistencijalne cirkularnosti Ivana Jadranića. Njezin prirodni razvitak obuhvaća, ustvari, dvije dodirne točke - nulti i 180. stupanj kružnice. Radi se o dva trenutka u kojima se događa izmjena spolova, iz muškosti prema ženskosti i obratno. Ne radi se o jednostavnim rupturama koji znače da muškarac umire jednog dana i žena se rađa drugog dana. Neki stupnjevi koji prethode ili slijede intenzivnom doticaju su, zapravo, rodne tranzicije, primjetljive smo na razinama postojanja koje nije moguće istražiti, odnosno onima koje se ne mogu promatrati.

Pri predstavljanju svojih uvida prijateljima tijekom bdijenja na groblju Četvrte postaje, barba Ivan bi se zadržavao na primjedbama koje se su odnosile na važnost intenziteta samog proživljavanja i njegovih razina. Iznimno je strašna bila ideja radnicima u trikotaži i u građevinarstvu kad su čuli da su neprihvatljivi intenziteti u raznim životnim okolnostima navodili ljude da zapadnu u prostore tranzicije bez nužne pripreme da bi ih mirno prebrodili, što bi bilo, zapravo, kreativno objašnjenje nastajanja o nastanku homoseksualnosti.

Barba Ivan upuštao bi se u digresije, koristeći radnički rječnik koji se lako razumio u industrijskom kvartu, što je još više potpirivalo nemir sugovornika koji su se izlagali riziku da postanu, pritom ni samo ne znajući, vječne tetke. No, završnu verziju teorije moj je barba zatražio od jednog inteligentnog susjeda srednjoškolca, predanog i zainteresiranog za moju lijepu rodicu Marianu, ali nismo znali je li to bilo zbog njezinog pijanog pogleda ili okruglih i punih nogu koje su imale sitne i rijetke plave dlake, izbljedjele, ali nedepilirane.

Teorija je ubila romantiku u samom početku. Mariana nije podnosila blizinu još jednog luđaka poput njenog oca, na kojeg su susjede, sve odreda pobožne, gledale kao pervertita, komunista i ateista. Uistinu, barba Ivan bio je pravi pravcati izazivač lošeg općeg stanja u obitelji i svojoj okolini te ga se uvijek podsjećalo na dan kada je, u prisutnosti žene u ambulanti, istrgnuo liječniku recept iz ruke i potrgao ga, optuživši ga da surađuje s farmaceutskom industrijom koja ne liječi nego skriva probleme kako bi se pacijenti što prije vratili na svoja radna mjesta.

Barba Ivan se nadao da će dobiti priznanje (u Fizici?! Biologiji?! Medicini?! Geometriji?!), što se, zapravo, nikada nije dogodilo. Pred njim, uvijek pred njim, žalili smo se što brazilska sveučilišta i skandinavske akademije ne vide njegove talente i ignoriraju njegovu egzistenciju. One su upravo to, nepovjerljive prema svemu onom što popularne znanstvene metodologije ne mogu objasniti. No, za barbu Ivana, što su metode u usporedbi s iznenadnim bljeskovima koje je imao u bolesničkom krevetu? Tada je uvidio da bi se u mozak, u tisuće sinapsi, mogli instalirati bipolarni konektori za prijenos seksualne energije s jednog bića na drugo. Nije imao vremena da provjeri učinak prijenosa na teoriju rodno-egzistencijalne cirkularnosti, budući da je nedugo zatim i preminuo.

KRAJ

PRÓDIGOS VISLUMBRES

A teoria da circularidade gênero-existencial, formulada por meu tio Ivan no início dos anos 70, obteve delicado reconhecimento no âmbito de nossa vizinhança, pois no bairro do Belenzinho, habitado por imigrantes italianos e eslavos variados, masculino e feminino não se podiam confundir. Admitida levemente por napolitanos, dálmatas e polacos a procedência possível do que propunha meu tio, passamos a considerar internacional o seu impacto.

Tio Ivan lera muito, não se sabe exatamente o que, mas lera muito, sendo visto por seus camaradas de tecelagem como gênio, fadado a assombrar o mundo com teorias e postulados difíceis de compreender. Dizia a eles que não se incomodassem com isso, pois o Homem só poderia se dar conta da complexidade da vida quando lograsse experimentar, de fato, os níveis de intensidade acústica e olfativa dos animais, bem como saber onde se origina sua plena noção, dita irracional, de quais proteínas devem ingerir para permanecer vivos e dos corpos em que as mesmas se encontram.

Pesquisas, decênios e decênios de pesquisas, alimentam as grandes descobertas, sendo, pois, esta a questão: Tio Ivan não pesquisava. Tinha insights. Visões repentinas que maravilham. E só.

Via rolar na vitrola, numa noite chuvosa, um 78 rpm de Cascatinha e Inhana quando, de repente, vislumbrou com enigmática clareza um arquétipo definitivo: dois arcos de 180° unidos em circunferência, representando cada um a polaridade inversa do outro.

Veio-lhe à ciência que, estando um homem num arco, ele mesmo, mulher, encontra-se no outro. Geométrica dedução: os ápices da masculinidade e de seu anteposto feminino se situam exatamente aos 90° de cada arco de existências. Os 90° que se seguem são de lento declínio. Completados por uma pessoa os 180° masculinos de algumas vidas, iniciam-se seus 180° femininos.

Este insight originou a teoria da circularidade gênero-existencial, de Ivan Jadranic. Seu desdobramento natural aborda especificamente os dois encontros de 0° e 180° verificados na circunferência. Trata-se dos dois momentos em que ocorre a mudança de sexo, de masculino para feminino e vice-versa. Não seriam simples rupturas significando que um homem morre um dia e nasce mulher no outro. Alguns graus anteriores e posteriores ao choque seriam essencialmente de transição de gêneros, observável somente em níveis insondáveis da existência, o que vale dizer, inobservável.

Em exposições aos amigos na vigília noturna dos velórios do Cemitério da Quarta Parada, Tio Ivan alongava-se em considerações quanto à importância da intensidade das vivências e de suas gradações. Horrorizava trabalhadores da tecelagem e da construção civil ouvir que intensidades inadequadas aos muitos ambientes das diversas vidas levavam as pessoas a despencar nas áreas de transição sem o devido preparo para atravessá-las serenamente, o que seria, enfim, uma criativa explicação gerante da homossexualidade.

As digressões, Tio Ivan as fazia em seu palavreado operário de fácil compreensão naquele bairro fabril, o que tornava ainda mais dramática a inquietação de seus interlocutores para com o risco que, sem saber porque, corriam: o da frescura eterna. Já o texto final da teoria, meu tio o encomendou a um colega vizinho inteligente, estudioso e interessado em minha bela prima Miriana, não se sabe se por seu

olhar de ressaca ou por suas fagueiras pernas roliças de leve pelugem loira oxigenada sem depilação. A teoria matou o romance no nascedouro. Miriana não suportaria a proximidade de outro louco como o pai, visto pelas vizinhas, todas muito religiosas, como velho safado, comunista e ateu. De fato, tio Ivan era um inveterado provocador de mal-estares entre a família e seus circunferentes, sendo sempre lembrado o dia em que, acompanhando a mulher ao ambulatório, arrancou das mãos do médico a receita prescrita e a picotou, acusando-o de cumplicidade para com a indústria farmacêutica, que não cura, mas escamoteia males para que os pacientes voltem imediatamente a seus postos de trabalho.

Tio Ivan tinha a esperança do reconhecimento pela láurea de um Nobel (Física?! Biologia?! Medicina?!... Geometria?!), o que, de fato, nunca veio. Diante dele, sempre diante dele, lamentávamos muito que as universidades brasileiras e as academias escandinavas não tivessem olhos para seus talentos e que ignorassem sua existência. Elas são assim mesmo, incrédulas para com tudo que as metodologias científicas em voga não consigam comprovar. Mas, para Tio Ivan, o que era o método diante de relampejos como o que teve em seu leito de enfermo? Acabava de vislumbrar no cérebro, entre milhares, as sinapses de onde, instalando-se conectores bipolares, se conseguiria transfundir energia sexual de um para outro ser. Não teve tempo para avaliar o impacto da transfusão na teoria da circularidade gênero-existencial, visto que morreu em seguida.

FIM

RITIMIA - RITAM ŽIVOTA

Lucas Limberti

Strana B: Izvježbavanje

Isprobavati je stvarati očekivanja, zaliti sjeme u iščekivanju nadolazećeg ploda, vjerovati da je pozornica stvorena za zabave, za mirišljavo cvijeće, vrhunski obrađenu glazbu, uzavrelu krv, topao znoj, psovku u žutoj minuti, bol koja mijenja, bol i strast koja se obnavlja.

Predvidjeti nesigurnu budućnost rezultira stvaranjem puta. Puta kojim će se proći kao sastavnim dijelom stvaranja koncepta umjetnosti i posebice glazbe.

Eksperimentirati, pozirati, pripremiti se za ono nepredvidljivo: to je ono tajno, ali uzvišeno značenje jedne probe. To je mravlja strana priče, uzorak onog što će doći, vježbanje u rekluziji na vrhu tornja.

Odavde nadalje proba ove predstave postaje Poetska proba, i tako semantika i velika slova preoblikuju početni izgled. Proba postaje umjetničko djelo: Proba za predstavu i predstava za Probu.

Pripremite se.

Dama kraljica

*Što bi bio svijet bez te,
oh, božanska inspiracijo.
Koliko osmjeha bi bilo zaboravljeno.
Koliko suza sretnih bi nestalo.
Ti, muzo boema,
jeko samostana,
kćeri nedoličnih srednjovjekovnjaka.
Samo si ti, dušo poezije
sposobna pokrenuti planine,
narode i odlučna hodočašća.
Napjevu napjeva,
naoružana ruko memorije,
stvarni stupu života.
Ti, nevidljiva damo,
satu u samoći,
snažna himno nacije.
Ti, koja daješ slobodu
dječjem kolu,
vrhovnoj trešnji
jakog srčanog pulsa.
Ti, zauvijek.
- Glazba-*

Zvuk tajne

*Spori šaptat izreke
napet najavljuje novost
pun nade govoreći potajno
nestrpljivim ušima
da je najmanja napetost
glas tajne.*

Nitko ne više.

*Najviši misterij
je uvijek dubok,
zvuči iznimno važno,
prošaptan do vrška uha,
promijenjen kad ga se prevari.
Prvi uvjet njegovog postojanja.*

Simfonija tišine

Mi, So, Si, Re, Fa

Fa, La, Do, Mi

*Otvaram zvučne putove svijeta
Mijenjam ih u krivudave simfonije
prolazim ključevima, planinarim parove*

Bacam se,

Ali se vraćam točkama

::ritornelo::

Spašavam se u košnici

Riskiram u drugim oktavama

melankolija koju pjevaš

Ritmična melodija

koju stvaram, prolazim, prelazim.

I naposljetku, glazba.

Cvijeće i flaute

*Jadan čovjek flauta,
njegov ritam je disanje.
Falusni zvučni užitak,
skriven bez glagola
konjugira samo vjetar.*

*Njegova je jedina želja:
stvoriti iz svojeg napora
sjemena vatre,
vrteće melodije
u prostoru zamirisanom
od predivnog cvijeća
koje raste iz
njegovog daha.*

Strana A: Predstavljanje

Spremite se za zabavu: Danas počinje show.

Tradicionalno bijela cuica već je počela poskakati prostorom, u pjesmi gitarista koji samo naizgled smireno puši cigaretu i isprobava neku harmoniju na gitari. S vrha se pojavljuje ozbiljna gitara i njen lepršavi osmeh koji kaže da će sve biti u redu. S javnim uključivanjem, pjevač sve zastupa zagrijava svoj odabrani glas i kreće sa sambom; to je samba-jazz.

Publika je u transu. Sada je trenutak istine, istinske glazbe.

Stigao je vlak s bojom, trenutak u kojem sve vrijedi, noge u zrak, pljesak i febrilno drmanje. Na podiju sve, kao na iskrenoj pratnji pozornice, eksplodira u glazbenoj supernovi.

S njom zaboravljamo sve pulsirajuće boli, sve gorke račune, manjak ljubavi. Tamo pijemo svijet, nalazimo svece i božanstva, gubimo dionizijski razum.

To je tren koji prolazi trenutke pohvale. To je kada Proba krši i nadilazi jednostrani pogled i traži podršku u značenju kako bi krenula iz pripreme u akciju. S vama preko A strane: predstava.

Svetac, svetac, svetac

*Stigavši rano s hodočašća
gitarist i nježan panderist
tri kralja u posvećenoj pjesmi
daju kolorit našem skromnom smještaju*

*Višebojna zastava
religiozno podignuta
bojani pamuk, baršun i flanel na kolniku,
zaziv nam vabi pažnju.*

*Ono što je nešto što ne poznajem,
što je u sceni s glumcima
u narodu svetim spasiteljima
istančanima ljepotom koja se vidi.*

*To iz glazbe blagoslova Svevišnjeg
nastaje glazbena čarolija
nastala u posebnoj prigodi
kako bi godina počela notama ljubavi.*

Star

*Kotrlja se kamenje
glave*

kosa

Čizme i prisnost

Razderotine u robi

Uvijek je cijela noć

Dva kotača na planinskom lancu

Crna koža

Trozubac na prstu

Daleka cesta

Usamljen jahač

Šišmiši i zmije

Dan je za "rock"

Jedan, dva, tri...

Zvuk i zvučniku, najglasnije moguće

Za snažno srce ropera

koji je više nego glazbenik

Zvijezda je

Glazba za rat i za mir

Zemaljski grom

Svjetski trzaji

Ukorijenjena munja iz dubina

Kiši, pljušti, šušti

Žubor valova

Vjetrova, skokova, znojeva

ekscentrični zvukići

Bombe, rupe, trube.

Ključevi, tračevi i plačevi.

Gromovi iz šefovih usta.

Glasnoća, punoća i potpuna gluhoća.

Piskutav zvižduk iz tvornice.

Suhi pucanj metka.

Zvukići neželjene glazbe.

Vjera na pozornici

Vjerovati u zadah s one strane

Oboružati se nevidljivošću

Znači pratiti čovjeka s vjerom

Amajlija, crna mačka

Ruda i križ u šaci

Svi znaju

pa čak i oni sumnjaju

Da na kraju nemjerljivog

Vrhovna sila nas vodi na pozornici

Zaštitu koje svaki umjetnik

podigne svojim glasom

Četvrti zid između sebe

i publike koji se obnavlja

u molitvi.

RITIMIA - O RITMO DA VIDA

O que segue nas linhas abaixo é a apresentação do livro de poesia do Lucas Limberti que apresentou seu trabalho nos “Terceiros dias brasileiros em Pula”. Além da introdução à proposta artística do Lucas, seguimos com a tradução de alguns poemas que servirão como uma espécie de introdução ao mundo imaginativo do cantarolar que o público leitor terá a oportunidade de ler e ouvir.

Lado B: O Ensaio

Ensaiar é criar expectativa, regar a semente na espera do fruto vindouro, é botar fé que o palco será festa, será flor perfumada, música limada engenhosamente, sangue que verve, transpiração quente, pavão em desabafo, dor que transforma, sofrimento e paixão que renova.

Premeditar o futuro incerto surge como caminho. Caminho este percorrido como parte integrante da construção do conceito de arte e principalmente da música.

Experimentar, posar, preparar-se para o imprevisto: este é o significado sublime do ensaio. É o lado formiga da fábula, uma amostra do que virá, o treino recluso no topo da torre.

Daqui em diante o ensaio do show passa a ser o Ensaio poético, e assim a semântica e a letra maiúscula redimensionam o aspecto inicial. O Ensaio passa a ser a obra: O ensaio para o show e o show em Ensaio.

Prepare-se.

Seleção poética:

Dama rainha

O que seria do mundo sem tu,

Ó divina inspiração.

Quantos sorrisos seriam esquecidos.

Quantas lágrimas alegres cessariam.

Tu, musa dos boêmios,

ecos dos mosteiros,

filha de medievais imperiais.

Só tu, alma da poesia

é capaz de mover montanhas,

povos e romarias resolutas.

Cânticos dos cânticos,

braço armado da memória,

haste física da vida.

Tu, dama invisível

das horas de solidão,

hino forte da nação.

Tu, que dá liberdade

a ciranda das crianças,

ao supremo tilintar

do pulso forte do coração.

Tu, eternamente

- Música -

O som do segredo

O lento sussurro dos bordões

anuncia tenso a novidade

segredando esperançoso

aos ansiosos ouvidos

que a tensão mínima

é a voz do segredo.

Ninguém grita.

O mais agudo mistério

é sempre grave,

em tom de maior relevância,

tocado ao pé do ouvido,

modificado ao ser traído.

Condição primeira de seu existir.

O silêncio em sintonia

Mi, Sol, Si, Ré, Fá

Fá, Lá, Dó, Mi

Destravo as sonoras retas mundo

Transformo em sinuosas sinfonias

Contorno claves, escalo pares

Arremesso-me,

Mas aos pontos retorno

::Ritornelo::

Me salvo em colcheia

Me arrisco em outras oitavas

melancolia que cantavas

Melodia em compasso

Que traço, passo, repasso.

Enfim, música.

Flores e flautas

***Pobre homem flauta,
seu compasso é respiração.***

***Fálico prazer sonoro,
escondido sem verbo
conjuga apenas vento.***

***Seu desejo único:
fazer dos seus fôlegos
sementes de fogo,
melodias giratórias
no salão perfumado
pelas flores lindas
que brotam de
seus sopros...***

***Fores e flautas
Flautas e flores.***

Lado A: O SHOW

Abram alas para a festa: Hoje tem show.

A cuíca tradicionalmente de branco já malandreira o ambiente, no canto o violeiro apenas exteriormente calmo fuma um cigarro e repassa alguma harmonia no violão. Do alto surge a guitarra séria e seu sorriso fácil de que tudo vai dar certo. Relacionando-se publicamente o presidenciável cantor aquece a voz seleta e põe para funcionar o samba; que é samba-jazz.

O público alucina. Agora é hora da verdade, da verdadeira música.

Chegou o trem das cores, o instante que vale a pena, pernas pro alto, palmas e requebros febris. É na pista, no pródigo companheiro palco que explode em supernova a música.

Com ela esquecemos das dores pulsantes, das contas amargas, da falta de amor. Lá bebemos o mundo, encontramos os santos e orixás, perdemos dionisiacamente o senso.

É a hora que passa em átimos de lisonjas. E é quando o “Ensaio” transgride o olhar unilateral e se apoia no significado para viajar da preparação para a ação. Com vocês o lado A da questão: o show.

Seleção poética

Santo, Santo, Santo

Veio cedo em romaria

Violeiro e pandeiro entoadado

Três reis em canto abençoado

Colorir nossa simples moradia

*A bandeira multicolor
Religiosamente alçada.
Chita, cetim e flanela na calçada,
Salta aos olhos o clamor
Aquilo que é um não sei o quê,
que ali está numa cena de atores
popularmente sacros redentores
e afinados com a beleza que se vê.
É música de benção do Senhor
que surge encanto musical
feito em ocasião especial
para o ano começar em notas de amor.*

Star

*Rolam as rochas
Cabeças
Cabelos
Botas e apegos
Rasgos nas roupas
É sempre noite inteira
Duas rodas na cordilheira
Couro negro
Tridente no dedo
Longe estrada
Cavaleiro solitário
Morcegos e cobras
É dia de “rock”
Um, dois, três...
Som na caixa, volume máximo
Pro coração forte do roqueiro
que mais do que músico
É estrela*

Música de paz e de guerra

Trovão da terra

Espasmos do mundo

Raio profundo tubérculo

Chuva, enxurrada, chuá

Murmúrios das ondas

Ventos, suspiros, suores

Barulhinhos excêntricos

Bombas, buracos, buzinas.

Chaves, chinelos e choros.

Trovões da boca do chefe.

Sirenes, sinos e altiva surdez.

Apito agudo da fábrica.

Estampido seco da bala.

Barulhinho da música não quista.

Fé no palco

Crer no hálito do além

Armado de invisível

Segue o homem em fé

Amuleto, gato preto

Arruda e cruz em punho

Todos sabem

Mesmo os que desconfiam

Que no sem fim dos confins

Rege força maior nos palcos

Proteção que todo artista

Hasteia com sua voz

A quarta parede entre si

E o público que renova

Em oração.

KANAT OD MORA: GLAZBENA PRIČA

Elis Lovrić, kantautorica

U ovoj priči svatko ima svoj kutak iz djetinjstva, svoj kamen i stijenu, svoje želje i snove, borbu, istinu i svoje sjećanje. Materinji jezik je najbliži iskonskom osjećaju pripadnosti i istovremeno univerzalnosti tih osjećaja.

Kanat od mora je glazbena priča ispjevana na labinjanskoj cakavici. U ovoj priči stihovi i glazba spajaju prošlost koja nestaje s emocijom same autorice koja uvodi publiku u zaboravljene svjetove istarskoga kraja. Pišući o rodnoj Labinštini, ona pretvara svoj osobni kamenčić u zajedničku stijenu sjećanja, kreirajući tako kulturu pamćenja prošlog.

Naizgled nerazumljiv govor pretvara se u univerzalno sredstvo komunikacije. To je dokaz da svaki materinji izričaj, kad izgovoren kroz srce, uspostavlja komunikaciju koja ne poznaje granice, jer emocija pripadnosti ista je za svako živo biće gdje god se rodilo i prebivalo.

Kanat od mora je poziv da zaplovimo u nove obzore, da osjetimo povjetarac novih mjesta na putu do brazilske javnosti. Kazivati priče, tako intimne i vitalne, za jedno muzikalno biće, kao što je Elis Lovrić, znači omogućiti onima koji žele čuti ovu zvonkost da osjete obnovljeni senzibilitet i da razumiju značenja izraza živjeti sa i od mora.

Predlažem da čitamo glazbu i da slušamo poeziju kako bismo uvidjeli ono što je bitno za život - imati smisao, upravo taj koji na tako predivan način opisuje glazbenica koja se predala morskoj struji koja ju je doveo na drugu stranu „bare”, kako što se u naš kaže, Svaki tekst je osjećaj, svaki zvuk je priča koja prodire u jezični svijet koji otvara mogućnosti da shvatimo kako je živjeti u kraju tako prožetom različitim kulturama, živjeti u mjestu koje graniči sa zapadnom, srednjom i istočnom Europom.

No, gdje naš pogled bježi? Prema Jugu, gdje more obećava povesti one željne novog, toliko bliskog, a toliko drugačijeg u susret s novim svjetovima. I to je mjesto našeg susreta gdje udružujemo, Brazil i Hrvatsku. Krenimo onda i putajmo!

Milan Puh, prevoditelj

CANTO DO MAR

O canto do mar é um convite para navegar em novas experiências, para sentir a brisa de novos lugares que se encaminham ao público brasileiro. Narrar histórias tão íntimas e vitais ligadas ao ser musical da Elis Lovrić proporciona para aqueles dispostos a ouvir essa sonoridade uma renovação de sensibilidades e entendimentos sobre o que é viver do e com o mar. Sugiro que leiamos as músicas e escutemos as poesias, assim enxergando o que é essencial para uma vida - um propósito, este descrito belissimamente pela cantora que se entregou à corrente marítima que a trouxe até o outro lado da “lagoinha”, como diriam os croatas. Cada texto é um sentimento, cada som é uma história que penetram em um mundo linguístico que abre caminhos para termos uma compreensão do que é viver em terras perpassadas fortemente por culturas diversas, morar em um local delimitado pela Europa Ocidental, Central e Oriental. E por isso o nosso olhar foge para o Sul, onde o mar promete levar os ávidos de novas experiências ao encontro com um novo mundo. E estamos aqui juntos, o Brasil e a Croácia. Partiremos então, e viajemos!

Em cada estória todos nós podemos encontrar o seu cantinho da infância, sua pedra e rocha, seus desejos, lutas, verdades e sentimentos. A língua materna é a mais próxima a um verdadeiro sentimento de pertencimento e, ao mesmo tempo, à universalidade desses sentimentos. O canto do mar é uma estória musical cantada na língua tsakaviana de Labin. Nessa história os versos e a música ligam o passado que surge com a emoção da autora ao levar o público aos mundos esquecidos da região da Ístria. Escrevendo sobre Labin natal, ela transforma sua pedrinha pessoal em uma rocha coletiva de recordações, criando

assim uma cultura da rememoração do passado. Uma fala inicialmente incompreensível se transforma em um meio de comunicação universal. Isso comprova que cada idioma materno, expresso do coração, estabelece uma comunicação que não conhece fronteiras, porque o sentimento de pertencimento é igual para cada ser humano onde quer que seja que ele nasceu e permaneceu.

*nekoliko son hipi
si kamicíci poli mora zagrlila
i osluhnjivala
i more je kantalo
kako vajka*

*em alguns momentos
peguei as pedrinhas do mar
e dei ouvidos
e o mar cantou
como sempre*

Ćun se spovedati - vou me confessar

*Ćun se spovedat
Velemu šinjoru
I ćun mu reć
Da bilo me sron
Stavit se z bondi
Pošnet od pocetka
Prez se škuživat
Ca son živa*

*vou me confessar
ao grandíssimo senhor
e vou lhe dizer
que vergonha senti
ficar do lado
começar do começo
sem desculpas
por viver*

*I ćun mu reć
Da još me boli
Saka beseda
Si moji grehi
ku so moji
ili nanke neso
ki će ga znat
ja vero ne znon*

*e vou lhe dizer
que ainda me doi
cada palavra
e todos pecados
se são só meus
ou nem nunca são
(quem) vai saber
eu realmente não sei*

JE CA JE

*Je ca je, ca je bilo, bilo je
Je ca je, ca je bilo, bilo je
Ca ćemo storit, to će nan i bit
Ca ćemo umet, to ćemo imet
Ma je ca je, ca je bilo, bilo je
Je ca je, ca je bilo, bilo je i je!*

é o que é

*é o que é, é o que é, já foi
é o que é, é o que é, já era
o que criaremos, assim seremos
o que imaginaremos, assim teremos
mas é o que é, o que foi, já era
é o que é, o que foi, foi e é!*

Ca čemo storit, to će nan i bit

Ca čemo umet, to čemo imet

Je! Ca je! Ca je bilo, bilo, bilo bilo je!

Je! Ca je! Ca je bilo, bilo bilo bilo je!

Ca je bilo, bilo, bilo, bilo je!

Ca je bilo, bilo, bilo, bilo je!

Ca je bilo, bilo, bilo, bilo je!

Ca je bilo, bilo, bilo, bilo je!

KANAT OD MORA

kad vecer legnen

pod zvezdi moje

ja se domislin

kad son bila mola

i cujen odor od mojega mora

i voce zapren

usta upren

i zaspin

na miru spin

kad vecer legnen

vajk se domislin

kad son se igrala girotondo

skokala

i vetar mi nosi

voli od mora

i ja voce zapren

usta upren

i kanton

moj kanat od mora

kanat od sunca

spod labinskega dvora

moj kanat od Vali

kanat od bregi

kad zvonci zvono

din-don din-don

kampalon

o que criaremos, assim seremos

o que imaginaremos, assim teremos

É! O que é! O que foi, foi, foi e é!

É! O que é! O que foi, foi, foi e é!

O que foi, foi, foi e é!

O que foi, foi, foi e é!

O que foi, foi, foi e é!

O que foi, foi, foi e é!

O CANTO DO MAR

Quando deito à noite

Sob minhas estrelas

Eu me recordo

Quando era pequena

E sinto (o) odor do meu mar

E fecho olhos

Abro a boca

E durmi

em paz durmi

quando deito à noite

sempre me lembro

quando bricava na ciranda

pulava

e o vento me levou

e o mar amou

e eu fecho olhos

abro a boca

E canto

Meu canto do mar

Canto do sol

Sob forte labiniano (de Albona)

Meu canto do Vale

Canto do monte

Quando os sinos tocar

Ding-dong

Ding-dong

*kad sunce zojde
uzoda svojega brega
sa stori Labin
va moru se gleda
i ki zno ca misli
od cetrtega veka
ku "kova je nasa"
ili ki zno od hega*

*ma ja iman moj kamik od mora
kamik od sunca
spod zelenega hloda
moj kamik od soli
kamik od ribah
od borki i voli
to je moj tanac od sreči
tanac od meha
i veleh sopel*

*oja nina nena
moj kanat od mora
kanat od sunca
spod labinskega dvora
moj kanat domoči
od naše besedi*

*oja nina nena
oja nina nena*

*E o sol deita
Atrás de seu monte
Da velha Albona
Se olha no mar
E quem sabe o que pensa
Do século quarto
Se „a cova é nossa“
Ou quem sabe de quem*

*Mas eu tenho o meu caminho do mar
Caminho do sol
Debaixo da sombra verde
Meu caminho do sal
Caminho dos peixes
De pinheiros e ondas
é a minha dança d'alegria
dança do sorriso
e grandes sopelas*

*oia nina nena
meu canto do mar
canto do sol
debaixo do forte de Albona
meu canto caseiro
do nosso falar*

*oia nina nena
oia nina nena*

KOVA JE NASA

*Na jenen kamike zgora volta Va gorenjen Labine
još don danas piše:*

KOVA JE NASA!

*A nekadar so naši stori ljudi znali reč
Ja, ma, Beci so vrajži!*

*Kova je naša, a beci so vrajži
Ma do kada će to tako bit?
Ki god da je priša, vajka je noša
Nekega vraga za storit*

*Ja mislin da će bolje bit
Da ćemo pameti storit
A ja, je šikuro*

*Beci so prišli i kovo ubošli
I rekli: ćemo tu malo žantat i nešto škapulat
ali provat ćemo, un škića de očo
seh malo kuntentat*

i tako

*Na 33. angošta 1900 i neke
(sada će valje letnica)
kapili smo da nan je dobro tako!
Si smo se nošli, kovo ubošli
I domišljali se ku ćemo levo ili desno poč*

*A znoš kako je: si dužan vamo, malo tamo,
onemu je žena, ovemu sestra, muž je ša ća*

*Da son ja na njihoven meste,
bin hi ben ja navadi pameti!!!!
Aj lepi moj šinjur,
ja vero ne bin utela bit na njihoven meste...
Perke robi kuraja...
kuraja za bit na njihoven i na našen meste!*

A MINA É NOSSA

*Em um pedra lá na torre da alta Albona
Ainda hoje está escrito*

A MINA É NOSSA

*e dantes a nossa velha gente dizia
Pois é, o dinheiro é do Diabo*

*A mina é nossa, mas o dinhierio é do Diabo
Até quando isso será assim?
Qualquer um que vinha, alguma coisa achou
Alguma coisa para fazer*

*Eu acho que vai ser melhor
que seremos mais espertos
Pois é, é certeza*

*O dinheiro chegou, mas longe da mina passou
E disseram: daremos um jeito aqui, salvar tudo
vamos tentar, até parece
pra agradar a todos*

e assim

*No dia 33 de agosto de 1900 e tanto
(hoje deve ser aniversário)
Entendemos que estamos bem assim!
Nos encontramos, visitamos a mina
E tentamos lembra se iamos à esquerda ou
direita*

*Mas sabemos como é: endividado aqui, alí,
ela é mulher dele que é irmã daquele cujo pai
foi embora*

*Se eu estivesse no lugar deles,
Eu lhes mostraria como se faz!!!
Ah meu caro senhor,
eu realmente não queria ficar no seu lugar
Porque é preciso ter coragem...
coragem pra ficar no lugar deles e no nosso!*

Ošto

*Kova je naša i anke beci so naši
Ma vajka je neki drugi kriv
Ku levi ku desni, ni importanci
Bašta da to nesmo mi
Neki je šo ća, a neki se torniva
A ja
Šperonca je vela,
malo manja za onega ki se ne riva
A ca ćeš*

*Ma ja mislin da će bolje bit
Da ćemo pameti storit
SON ŠIKURA!*

JIMAN TE RADI

*Nekadar sanjan
Kakovega šloveka bin utela
I vidin ga lepega, jokega i dobrega
Mehkega kako kruh
I fortega kako železo
I da se užgat zno s manun i svojen delon
I škvaljat s manun, s dobroto i svojin deteton
I da me gledat zno, na dugo
Dok ne zaspin od toplini
I bušat
Dokle mi krh ne pride va glovo
I plakat s manun
I smeijat se
I niš mu ne robi nego som sebe
Ma sa semi zno stot i va kumpanjije bit
A ja son mu dor od sveta i Boga
I tako on mene
I onda mislin da ćun mu reć
I vidin da mu govorin
Da ga volin
Ma te besedi ni*

Pois

*A minha é nossa, e o dinheiro também!
Ah, sempre tem alguém culpado
Se são os de direita ou esquerda, não importa
basta não sermos nós esses aí
alguns se foram, outros voltaram
pois é
A esperança é grande,
um pouco menor para aquele que não consegue
Fazer o quê
Mas eu acho vai melhorar
que tomaremos juízo
TENHO CERTEZA!*

GOSTO DE VOCÊ

*Às vezes sonho
que tipo de homem queria
e via ele bonito, forte e bondoso
mole como o pão
forte como o ferro
e que sabe se apaixonar por mim e pelo trabalho
e que eu, a bondade e seu filho o derretemos
e que ele gosta de me olhar, e muito
até eu adormecer do calor
e me beijar
e até o sangue subir a cabeça
e chorar comigo
e sorrir
e não quer nada, além si
mas sabe conviver e fazer companhia
e eu sou pra ele um presente, presente de Deus
e ele pra mim
e ai penso que vou lhe dizer
e me vejo lhe falando
que eu amo ele
porém não há palavra*

*Ni naše besedi za to reč
Nego samo
Jiman te radi moj amor
Ma to mi ni dosti
I onda se svadin
Soma sobon
Ošto na seh zajikah moren mu to reč
Ma ja bin utela po mojen
Da mu don ca je najtepleje
I najmileje va mene
Jedon hip da plava va mojen moru
Tece po mojih škalinah
I da cuje nutra kako sunce blešči
Ma te besedi ni
I forši zato
Ga jiman još više radi*

*não tem nossa palavra pra dizer
mas somente
eu gosto de você, meu amor
mas isso nao me basta
e aí eu brigo
comigo mesma
pois eu poderia falar em todas as línguas
mas eu queria que fosse do meu jeito
para lhe dar aquilo mais caloroso
e mais querido pra mim
que ele por um instante nade no meu mar
que corra pelas minhas escadas
e que sinta como o sol lá dentro reluz
não há essa palavra
e talvez por isso
que eu gosto dele mais ainda*

POR OUTRA CONCEPÇÃO DE APROXIMAÇÃO ENTRE POVOS: O EXEMPLO DOS DIAS BRASILEIROS EM PULA

*Valdir Heitor Barzotto
Milan Puh*

As atividades dos Dias Brasileiros em Pula têm por objetivo apresentar o Brasil de um modo menos alegórico. Portanto, não se procura evitar os temas “naturalmente” utilizados para descrever o país, nem enveredar por explicações das visões mais exóticas e comuns ligadas ao seu povo, cultura nacional e características socioeconômicas.

Nas diferentes edições do evento almeja-se abordar, com ajuda de profissionais dispostos a algumas das faces do Brasil, de modos diferentes o que se entende como representativo do nacional; às vezes radicalmente diferente. Buscam-se também modos de apresentação que se distanciem um pouco dos livros e autores canônicos utilizados na formação de alunos que estudam o Brasil na universidade. Não negamos a importância de estudar autores significativos como Gilberto Freyre, Sérgio Buarque de Holanda, Darcy Ribeiro, Paulo Freire, Lilia Schwartz, Clarisse Lispector, Cecília Meireles, entre outros. Mas, é fundamental conhecer a visão de pessoas que viveram realidades diferentes nas suas regiões de origem e a construção a partir das suas vivências.

Assim, as apresentações feitas nos Dias Brasileiros em Pula traçam, simultaneamente, as histórias pessoais de cada um dos envolvidos, entrelaçando elementos autobiográficos com o seu caminho acadêmico-profissional, chegando aos seus esforços de pesquisa para produzir conhecimentos específicos no interior da realidade por eles experienciada no maior país da América Latina. Com isso queremos explicitar, nos termos de igualdade e reciprocidade, o compartilhamento de ideias, perspectivas, sentimentos e práticas brasileiras das mais diversas. Buscamos oferecer ao público uma oportunidade de entrar em um mundo que não se vê na mídia ou em manifestações culturais consideradas representativas do país no exterior e provavelmente nem nos livros clássicos utilizados nos estudos sobre o Brasil. O que os autores apresentam no evento são partes representativas do país que cada um ajudou a construir, tendo como ponto de partida as marcas impressas pela geografia, história e cultura sentidas por eles nas trajetórias empreendidas nos fragmentos de terras e tempos brasileiros que viveram.

Portanto, quem participa dos Dias Brasileiros em Pula poderá entender por meio de literatura, educação, linguagem, comunicação, música, poesia e prosa as diversas preocupações de alguns brasileiros e as respostas que deram em suas caminhadas pessoais e profissionais, criando representações de si e de seu país. Caso o participante esteja interessado em desenvolver estudos no Brasil, ou simplesmente conhecê-lo in loco, terá alguma formação para desenvolver uma pesquisa própria, que permita contrastar as diferentes visões que circulam sobre o país e construir sua própria leitura, com uma menor incidência de aplicação de postulados estereotípicos, sejam os vinculados pela mídia, sejam os construídos em estudos acadêmicos.

Entendemos que, para que uma aproximação entre povos se dê em termos menos obscurecidos por discursos estereotipados ou preconceituosos, esta aproximação não pode se dar por meio de imagens congeladas de suas identidades ou de uma conceituação acadêmica elaborada longe do vivido pela maioria das pessoas. Igualmente, acreditamos ser necessário apresentar movimentos de pessoas comuns e apaixonadas pelo seu trabalho para não incorrerem no que o senso comum chamaria de academicismo, pois se trata de experiências reais recontextualizadas para atender às demandas de um público interessado em conhecer várias faces do Brasil.

Na falta de material que ajudaria firmar laços entre os dois países (ou de memória coletiva que conseguiria aqueles criados no passado), o evento se mostra como uma oportunidade de se abrirem caminhos para colaboração não somente acadêmica de diversas áreas (turismo, literatura, língua, música, história, economia, relações internacionais para nomear só algumas), mas também contatos entre os indivíduos e grupos interessados em ter um conhecimento mais aprofundado do assunto. A colaboração acadêmica a que o evento convoca tem uma visão bastante clara do que deva ser uma pesquisa que

envolva a cultura: o humano, o modo de sentir a própria cultura e a do outro precisam ser considerados como uma característica legítima da pesquisa.

Por esse motivo, o evento foi concebido não como uma sequência de apresentação de resultados frios de pesquisa, mas como uma apresentação de si por parte de cada um dos convidados, como a percepção do resultado de seus próprios modos de lidar com o que encontraram em seus movimentos no tempo e no espaço brasileiros.

Cada edição do evento abordou temáticas consideradas importantes para o delineamento do que é a diversidade cultural brasileira e as experiências positivas e/ou contribuições intelectuais produzidas efetivamente no país.

A primeira edição, de 2013, foi dedicada à multiculturalidade, evidenciada pela abordagem de suas comunidades minoritárias de imigrantes e de indígenas que marcaram explicitamente a sua presença no cenário nacional com todas as dificuldades e superações, preservação e transformação das condições que lhe foram apresentadas. Ficou destacada a pluralidade linguística do país com intuito de se aproximar ao pluralismo exercitado no contexto istriano, formando um espaço de diálogo e colaboração. A capoeira se fez presente evidenciando o multilinguismo no canto e no corpo, que croatas punham a serviço de uma das expressões culturais brasileira. E aprofundando a demonstração de que os diálogos são possíveis ainda tinha *A casa*, de Vinicius de Moraes, cantada em italiano.

Os primeiros “Dias brasileiros em Pula” tiveram como desdobramentos as visitas acadêmicas e culturais ao Brasil que se iniciaram com o deslocamento dos professores Mauro Dujmović e Aljoša Vitasović do curso de Cultura e Turismo da Universidade de Pula a São Paulo, ainda em 2013, para participar no IX Workshop do Grupo de Estudos e Pesquisa Produção Escrita e Psicanálise que teve lugar na Universidade de São Paulo e visitar os núcleos eslavos no estado do Paraná onde atua o Núcleo de Estudos Eslavos-UNICENTRO.

Em 2014, na segunda edição, o público teve contato com os ritmos musicais e danças brasileiras menos conhecidas mundialmente, mas igualmente importantes para a formação do cenário cultural brasileiro como o coco, o xote, o forró, o fandango, o carimbó e o lundu. Foi apresentada a produção literária do Nordeste e Centro-oeste com suas características inovadoras e a relação quase íntima com a educação, além de uma análise mais crítica da mídia brasileiras e seu lugar na formação de uma sociedade mais democrática e justa.

A partir de 2014 as atividades se expandem também para o liceu municipal “Gimnazija Pula”, onde estão sendo realizadas oficinas e apresentações para alunos e professoras que procuram formar leitores mais críticos e mais preocupados com a realidade local do município, bem como com as questões mundiais de lugares como o Brasil, desafiando os determinismos que se dizem realidade. E claro, tudo foi iniciado com a oficina de dança que transpôs pelo corpo e pelo som várias brasileiridades aos docentes e discentes.

Graças ao contato anual entre os docentes de diferentes universidades brasileiras e os docentes pulenses aconteceram dois cursos de língua portuguesa e cultura brasileira na UNIPU no mês de janeiro dos anos de 2014 e 2015 em que o público geral, junto com o acadêmico, acompanhou aulas cuja ideia principal foi ensinar a língua sem a desvinculação de produções culturais do país.

conhecimentos específicos que poderiam ser discutidos no contexto croata.

A participação brasileira em Pula se deu de modo contínuo ao longo dos últimos cinco anos com expansão das atividades da Biblioteca Municipal de Pula para a Universidade de Pula e suas duas unidades: a Faculdade de Economia e a Faculdade de Filosofia integrou-se na cooperação com oficinas e palestras que trataram assuntos atuais do Brasil e mostraram conhecimentos específicos que poderiam ser discutidos no contexto croata.

A terceira edição ocorreu em 2015 e teve como enfoque os novos métodos e possibilidades de atuação nas áreas de educação, economia e metalurgia, sempre procurando se aproximar ao que é mais específico da cidade de Pula e do seu funcionamento.

Em conjunto com as oficinas sobre novas propostas de ensino de literatura e avaliação de textos feitas pelos próprios professores realizadas no curso de Língua croata e Pedagogia da Unipu, os “Dias brasileiros” também integraram a noite do livro, que teve a leitura pública da produção poética de Lucas Limberti por ele mesmo, que sucedeu uma atividade de aproximações estético-históricas entre os modernismos brasileiros e croatas.

Em 2015, por exemplo, a diretora da Biblioteca Nela Načinović integrou um grupo de representantes da cidade de Pula (junto com a diretora da Secretaria de Turismo Sanja Cinkopan Korotaj, cozinheiro Franko Mocko e cantora Elis Lovrić) que participaram da Semana da Croácia organizado pela Croatia Sacra Paulistana, que teve parte da programação realizada na Faculdade de Educação da Universidade de São Paulo por meio de uma apresentação musical por parte de Elis Lovrić, e uma palestra sobre os cuidados com a produção literária local empreendidos pela Biblioteca Municipal de Pula.

Já na quarta edição, realizada em 2016, o evento seguiu novas propostas e ideias com a apresentação dos escritos croatas sobre o Brasil de uma jovem poeta, Maja Klarić, e a visão cinematográfica de um conhecido diretor e escritor brasileiro de raízes croatas, Gregorio Bačić. Falou-se também da situação dos refugiados no Brasil, tema candente na Croácia e no contexto europeu, e da atuação da universidade brasileira. No liceu “Gimnazija Pula” desenharam-se os sistemas escolares em uma oficina que teve a exibição de curtas-metragens. O evento foi finalizado com o concerto bilíngue da cantora Elis Lovrić, integrando sonoridades brasileiras e istrianas, aproximando musicalmente os dois países em um pioneiro exercício desse tipo.

Em 2017 os dias brasileiros foram dedicados à apresentação de projetos decorrentes da Semana croata no Brasil, tais como a tradução do álbum “Merika” da música Elis Lovrić, e assim o croata Kanat od Mora torna-se O Canto do Mar, onde a beleza da expressão linguística da Ístria se traduz na versão brasileira da língua portuguesa. Além disso, abrimos a exposição “A Croácia no Brasil - emigrantes em diálogo com a pátria”, que consiste de 16 fotografias que foram criadas no mencionado evento-irmão Semana croata no Brasil, que acontece todos os anos no Brasil. Trata-se do resultado do trabalho com os imigrantes que ocorreu durante a Semana, quando eles tiveram que fotografar a parte do Brasil que lembrou a Croácia e suas especificidades.

A sexta edição do dia, em 2018, foi especial, já que o trabalho sobre o tema da emigração continuou, mas agora com a visita oficial da comunidade croata no Brasil. Assim um grupo de 15 pessoas, na sua viagem pelo país de origem caminho, passou por Pula para se apresentar ao público croata ansioso por novos conhecimentos sobre imigrantes, pertencentes a um continente e estado, supostamente, distante. Houve palestras na Biblioteca Municipal, bem como no colégio municipal de Pula, sempre sobre o tema migração, sua história e assuntos atuais. Além disso, foram apresentadas as três publicações do projeto “A História dos Croatas e a Imigração Croata no Brasil” do prof. Milan Puh.

E, finalmente, na sétima edição, 2019, vamos continuar com a apresentação da contribuição dos croatas no Brasil, através da pessoa e obra de Silvio Pletikos, de um pintor e artista de Pula que alcançou um sucesso extraordinário e vários prêmios no Brasil, especialmente no Estado de Santa Catarina, auxiliando no desenvolvimento da vida artística nesse estado. Além disso, o Brasil será apresentado, através de culinária, com uma oficina em que os alimentos e métodos de preparação vão transferir parte da cultura afro-brasileira. Isso será acompanhado de apresentação em que o público poderá aprender mais sobre as atrações turísticas que não incluem o padrão mundial: Rio de Janeiro, a Amazônia e as cachoeiras de Iguaçu.

Este evento continua, sempre com o objetivo de compreender melhor os temas do tempo presente e de conectar melhor esses dois países, criando novos projetos e oportunidades de trabalho e cooperação. Vejamos alguns textos de pessoas que participaram nos Dias brasileiros e deixou um registro escrito para que interessados nas relações croata-brasileiros possam entender mais aqueles que já passaram e se preparar para aqueles que ainda vão passar por Pula e deixar a sua contribuição.

ENSAIOS COMO HISTÓRIAS DE VIDA

RECONHECER E PRODUZIR OS CAMINHOS: LÍNGUAS E CULTURAS

Valdir Heitor Barzotto

Nasci em 01 de outubro de 1965, o mais novo de seis filhos de uma família descendente de italianos, o único que nasceu no hospital, que por sua vez era de descendentes de alemães, em Mamborê-Paraná, onde tinha uma igreja e uma escola ucranianas, e tinha também os poloneses...

O que me lembro da infância é a vida no sítio, distante vinte quilômetros da sede do município. Considero que até os nove anos retirei dali a maior parte de minhas referências. Das lembranças da infância que permanecem deste período destaco andar descalço, tomar chuva, pescar, nadar no rio, aprender a manusear o estilingue e comer frutas sem lavar, colhidas diretamente do pé, quando estavam bem maduras. Também andava a cavalo, de carroça e, menos frequentemente, de carro de bois.

Grande parte das lembranças está ligada ao muito trabalho que envolvia todos os membros da família. Quase tudo o que consumíamos era produzido ali mesmo, sem nenhum agrotóxico. Trabalhava-se muito e comia-se bem, abundantemente.

Como não tinha luz elétrica, nem televisão, ninguém aprendia a comer frutinhas, porque fazia bem para a saúde, com apresentadoras de programas de TV: comiam-se frutas (essa forma de escrever, usando a concordância de número própria da escrita, especialmente esta com sujeito posposto, aprendi mais tarde, por acréscimo da escola). Em língua materna era mais frequente ouvir: As pessoa come fruta; As pessoa conta causo.

Os causos, as pessoas contavam, simplesmente. Elas eram testemunhas do que diziam, seja porque figuravam como personagens do causo, seja porque alguém lhes tinha contado e elas, em seu modo de contar, se punham como testemunhas do conteúdo do relato, tomado como verdade. Estrategicamente deixavam em aberto, modalizando, aquilo que não podiam comprovar: ach qu'era o coisa ruim.

Bem mais tarde me chegaram notícias de cursos para formar contadores de história. Já não são as pessoas da comunidade que têm sua legitimidade reconhecida para contar causos, em sua própria língua materna. Aprendem-se causos em cursos especializados, por meio da leitura de textos escritos, de técnicas de impoção de voz, etc.

Lá tinha também as músicas, as danças e as rezas, parte relacionada às culturas dos imigrantes europeus e parte àqueles chamados de brasileiros.

Do contraste entre minha experiência na zona rural e do modo com que elementos de lá me reencontram, tematizo em aulas, em textos que escrevo e teses que oriento a expropriação da cultura popular, a concentração do direito de saber nas mãos de poucos.

Embora minhas lembranças deste período estejam fortemente ligadas ao sítio, tínhamos períodos na cidade, onde, até 1971, minha mãe permanecia com as crianças para que pudessem ir à escola durante o ano letivo. Elas frequentavam o colégio das freiras ucranianas e povoavam minha representação de escola com seus relatos de diversões, conflitos com os colegas e o rigor das irmãs.

Meu pai dividia o tempo entre o sítio e a casa da cidade. O sacrifício que essa distância impunha esgotou a resistência. Nestas condições, ter levado cinco filhos a concluir o primário parecia satisfatório para uma família de agricultores de origem italiana com forte e ancestral vínculo com a terra.

Optando então por permanecer no sítio, meu pai funda uma escola onde a professora, com quinze anos, seria a mais velha das duas filhas, que já tinha concluído o quinto ano na cidade. A outra filha ainda permaneceria mais um ano na cidade para iniciar o ginásio.

Foi assim que, em 1972, aos seis anos, comecei a frequentar a escola no terreiro de casa, criada por meu pai, no sítio, em um antigo paiol de madeira que ele mesmo tinha construído e por muito tempo servira para guardar a colheita. Foi ele também que fez as mesas e os bancos longos para os alunos sen-

tarem enquanto a prefeitura não enviava os móveis escolares.

Assim, meus três primeiros anos de escola foram como aluno de minha irmã, numa escola rural multisseriada, criada por meu pai: Escola Municipal Isolada Barzotto, inaugurada em 1972. Minha mãe fazia a merenda. Isso me faz pensar que meu pai me deu a escola de presente. Nunca mais saí dela.

No Brasil existe uma frase bastante comum, repetida principalmente entre as pessoas com menos poder aquisitivo: “a melhor coisa que se pode deixar aos filhos é o estudo”. Sempre que a ouço eu penso nisso do meu jeito, com um orgulho todo próprio: meu pai me deu o estudo, a escola, e é nela que procuro honrar o seu nome.

Destaque-se que a opção da família pelo sítio, justamente em 1972, coincide com um projeto oficial que se delineava: promover a transição das terras dos pequenos para os grandes produtores.

À medida que eu avançava em meus estudos meu ano de nascimento, 1965, foi se configurando como uma data intrigante. Pouco mais de um ano antes instaurava-se no Brasil o chamado governo militar. Por muito tempo me dediquei a estudar este período buscando entender que mentalidade se delineava no país que me formava.

Naquele momento, os colonos ainda acreditam na agricultura e produzem a agricultura. Refiro-me à invenção de suas práticas, como um conhecimento produzido no cotidiano, mas pouco considerado nos meios que se autorizavam a produzir um Brasil moderno.

Meu pai praticava a lavoura de subsistência e vivia bem enquanto os imperativos da mecanização não impunham a absorção de um modo determinado de produzir agricultura.

Com o avanço dos planos de mecanização à revelia da participação dos agricultores e, conseqüentemente, com o aumento do êxodo rural na década de 70 no Paraná, a escola fundada por meu pai vai rapidamente perdendo seus alunos e, em fins de 1974, poderia fechar a qualquer momento.

Ao filho mais novo precisava ser garantido pelo menos o mesmo estudo dos mais velhos, então fui enviado para a casa dos padrinhos de uma de minhas irmãs para fazer a quarta série. Enquanto eu estudava em Mamborê, no Grupo Escolar João XXIII, em 1975, meu pai, assim como um grande número de pequenos agricultores da região viu-se entre as alternativas de ceder à mecanização agrícola, resistir ou mudar-se para terras que ainda estavam sendo colonizadas.

Durante o ano de 1975, quando morava pela primeira vez fora de casa para estudar, aos 9 anos, meus pais se colocavam as possibilidades de mudança. Quando voltava pra casa as conversas me faziam viajar de novo, embarcado em planos, que incluíam ônibus, caminhonete ou caminhão de mudança. Mato Grosso e Rondônia eram destinos prováveis em suas conversas. Quando vou hoje para estes estados, é como se me mudasse de novo para um lugar para o qual eu poderia ter ido, para onde fui muitas vezes levado pelas conjecturas da família.

Mas no final de 1975, meu pai trocou o sítio por um menor, em um município próximo. A escola não pôde mais ficar ali onde estava. No entanto, como boa descendente de imigrantes, migra, desaparece de um lugar, aparece em outro, não cede. Por já ter sido registrada, não podia ser extinta, sendo então transferida para a área urbana do município. Deixou então de ser Isolada e com o nome de Escola Municipal Barzotto, está até em funcionamento, hoje, na sede do município de Mamborê.

Até hoje me impressionam as políticas da época, de oferta de crédito sem o devido preparo daqueles que, ao contraírem as dívidas acabam por perderem-se em malhas de um plano que hoje me parece muito bem orquestrado para reconfigurar a zona rural brasileira.

A mudança para outra cidade me levou a tomar contato e começara a compreender os problemas brasileiros, pois convivia com mais pessoas, já que morávamos agora numa comunidade de cerca de três mil habitantes.

Diferentemente, ou parecidamente, dos colonos alemães, poloneses, italianos, ucranianos que uma referência bastante próxima em minha cidade natal e ainda mantinham mais ou menos estabilizada a ideia de que seu país ainda estava ali - materializada em frases como “nós italianos”, “de que origem você é?” - agora convivia com quem trazia também estabilizada sua pertença a outros lugares, partes do

Brasil. O cultivo da hortelã exigia muita mão de obra e, por isso, em sua origem a região trouxe brasileiros de toda parte. Ali eu comecei a conviver com cearenses, pernambucanos, catarinenses...que, com seu jeito de se posicionar no mundo fizeram com que eu me encontrasse com o que eu era: filho de gaúcho, de mãe catarinense, nascido no Paraná, continuava eu também a sina de migrante. Começava a sentir minhas faltas e a encontrar meus pilares de resistência. Tive de mudar o sotaque, especialmente os erres vibrantes.

Na pequena cidade que já contava com o ginásio, então pude estudar a quinta série, no único período em que este nível de ensino era oferecido, o noturno, e entre colegas bem mais velhos.

Para os descendentes de italianos a Itália era reinaugurada ali, sempre. Meu pai, gaúcho e italiano, segunda geração nascida no Brasil, nunca abandonou o chimarrão nem frase como este sim é um verdadeiro queijo italiano, embora até aquela época provavelmente ninguém da família tenha retornado à Itália. Talvez não precisasse, pois se inaugurou uma Itália brasileira.

Enquanto para os brasileiros descendentes de europeus seus países eram reconstruídos ali mesmo, para os brasileiros de outras partes do Brasil, seu lugar não era ali, e uma frase se repetia constantemente: não morro sem voltar pra minha terra. De minha parte, eu formatava características do espírito migrante: minha terra, se for por demais longínqua como alguma parte da Europa, pode ser transportada para o lugar onde se vive, mas se for uma parte do Brasil, talvez por ser mais acessível, continua lá, longe, mas de retorno possível.

Acredito que foi essa Itália em pleno Brasil onde fui criado, que fez com que me sentisse muito em casa na cidade de Pula, pois ela também parece ter sua Itália própria.

Entre os problemas que encontrei na cidade em que agora morávamos estavam os frequentes casos de intoxicação que ocorriam a cada safra com os venenos usados na lavoura de algodão. O contraste com a agricultura de subsistência praticada pelo meu pai, absolutamente natural, era grande. Isso deixaria em mim suas marcas. Eu viria a me identificar com o movimento ecológico preservacionista.

Quando terminei a sétima série, em 1978, o êxodo rural me alcançava novamente na escola. O número de alunos que concluíram esta série comigo não era suficiente para manter em funcionamento uma turma de oitava série. É importante dizer que não havia nenhuma política para manter o aluno na escola ou buscá-lo em outra região carente de escolas para estudar ali. Em 1979 fui, então, morar com a minha primeira professora, minha irmã, que estava casada e morando na cidade anterior, lecionando na Escola Municipal Barzotto.

Por esta época comecei a explicitar meu interesse em ser professor ao perceber o contraste entre um ensino fortemente calcado na gramática com o que eu tinha antes, que incluía leitura e escrita com bastante importância. Além do que, em minha família a leitura esteve sempre presente.

Minha descendência italiana e rural não permitia ceder às evidências e abandonar com segurança a agricultura. Ao terminar a oitava série, optei pelo Colégio Técnico em Agropecuária de Campo Mourão. Mas, com a participação no movimento estudantil, um pouco mais de clareza a respeito da problemática da zona rural e da educação, fui fazer o curso de Letras na Universidade.

Quando me formei, sem perder de todo os vínculos com a origem, preocupado com a ecologia e influenciado pela experiência como estudante do curso Técnico em Agropecuária e, sobretudo inconformado com os casos de intoxicação de que tinha notícia, no mestrado fazia análise de propagandas de agrotóxicos veiculadas em revistas destinadas à zona rural. Procurei compreender como os textos eram articulados para persuadir os agricultores ao consumo de venenos. Observei também como se configurava nas páginas de revistas voltadas para o meio rural a ideologia da modernização.

No doutorado, estudei uma revista que circulou em pleno período de governo militar, de 1966 a 1976, a fim de verificar como eram construídos e oferecidos ao leitor os contornos da mentalidade considerada adequada na época à população brasileira.

Desde meados do mestrado me tornei professor universitário, me dedicando principalmente à leitura e escrita e seu ensino, buscando proporcionar formação aos professores que, por sua vez, pudessem formar seus alunos como leitores com condições de tatear melhor os jogos discursivos por meio

dos quais se busca dar contornos à visão de mundo de grupos e gerações inteiras. De modo bastante imbricado, dedico esforços para explicitar os jogos e engodos estabelecidos em torno do que seja nossa língua, a língua apresentada como a mais adequada para nosso uso e participação.

Nesse aspecto temos muito a aprender com Pula e mais amplamente com a Croácia, onde há várias línguas oficiais e acervos de produções escritas com os registros locais. Que os dias brasileiros em Pula e croatas no Brasil nos sejam frutíferos.

UM CAMINHO COM PROPOSTA: BRASIL E CROÁCIA LIGADOS POR LÍNGUAS E EDUCAÇÃO

Milan Puh

Falar de um caminho em que se percorre nove mil novecentos e noventa quilômetros parece contar a travessia de sete mares e sete montanhas tão conhecida em contos populares eslavos. São esses quase dez mil quilômetros que percorro pelo menos duas vezes por ano, somando no total trinta e seis mil quilômetros e aqui não conto os deslocamentos que são muitos - ônibus, carro, avião, ônibus de novo, raramente trem. São seis anos dessa travessia de “sete mares” que resultariam em mais de duzentos mil quilômetros, o que por sua vez é mais do que metade da distância até a Lua, números exagerados, altamente. Nunca fiz essa contagem e ela assusta, mas não pelas razões que parecem óbvias dessa sequência de dados estatísticos, pois essa distância não me parece nem um pouco real. Depois de tanto tempo transitando, eu sinto que ela diminui cada vez mais porque o Brasil para mim está cada vez mais próximo e vejo as ligações, os encontros e as proximidades que existiam, foram criadas e ainda está por vir atrás das sete montanhas. Por isso me assustei com essa aparente falta da sensação de distanciamento com que aprendei a conviver e em que insisto a trabalhar. Acredito realmente nesse encurtamento da quilometragem entre os dois países que transito, porém confesso que nesse relato, bem pessoal não me preocupei em falar com toda a precisão das definições teóricas e conceituais exigidas por um acadêmico.

Assim, decidi contar, com bastante proximidade, todos os eventos e momentos do meu percurso croateiro, perpassando um pouco da minha história, utilizando a linguagem que chamo “senso comum familiar”. Dito de outras palavras, aproveitarei para explicar a minha aproximação ao Brasil por meio do conhecimento e das visões do mundo que recebi na minha família anteriormente ao ingresso ao mundo universitário (e posteriormente àquele brasileiro). É atrás de sete montanhas e um oceano que a minha formação acadêmica e pessoal encontrou a continuação do caminho e isso me traz para um momento crucial de reflexão bilateral (e tenho certeza que terá mais do que dois lados).

Sou natural em Pula, uma cidade de origem romana que atualmente tem 100 mil habitantes (com todos os municípios que gravitam para ela) e fica localizada na região litorânea da Croácia. Essa cidade é marcada pela tradição multicultural muito forte, com a presença de grupos étnicos diversos (croatas, italianos, húngaros, sérvios, bósnios, ciganos, austríacos), sendo que a história da constituição da minha identidade linguística é um resultado direto das reconstituições históricas, sociais e linguísticas ocorridas nos últimos duzentos anos (já entenderemos o porquê). A minha vida, desde o período da infância, foi um processo de conscientização das características multiculturais, multiétnicas e multilíngues da minha família e do ambiente em que estava inserido. A minha intenção não é apresentar uma autobiografia, mas sim estabelecer uma rede de relações entre determinados acontecimentos da minha vida pessoal e as subseqüentes decisões acadêmicas que me levaram a essa proposta de trabalhar na aproximação do Brasil com a Croácia, ou resumidamente, proposta croateira.

Meu pai é um italiano croata ou croata italiano (depende do momento histórico e do país), descendente de um grupo de pessoas do sul da Áustria que, junto com as incursões de Napoleão, chegaram no começo do século XIX no litoral croata, estabelecendo-se na Ístria, aproximando-se dos italianos com os quais ainda mantém um forte vínculo com a Itália. Essa região desde sempre foi a fronteira entre o mundo latino e eslavo, deixando marcas fortes na identidade local. Portanto, com a presença dos eslavos, as culturas entraram em um contato intenso, com muitas trocas de ambos os lados. E não foram só as culturas, mas também e principalmente as línguas, pois sempre estiveram presentes na minha vida, a língua italiana oficial (aquela da tv, da escola e do livro didático), o dialeto italiano-croata como língua de casa e o sotaque istriano da língua croata na comunicação com os demais “eslavos do sul”. Minha mãe, croata, filha de ortodoxo, batizado também católico (para não faltar opções dizia ele) e croata católica da região oriental chamada Slavonija, passou toda a sua infância mudando de cidades pela condição profissional do meu avô, até que veio morar em Pula com 15 anos.

Devido às circunstâncias do período pós-Segunda Guerra e à anexação da maior parte da Ístria italiana pela Iugoslávia, meu pai saiu da aldeia de meus avôs e foi estudar e trabalhar em Pula que era, e ainda continua a capital econômica e política da Ístria. Lá os meus pais se conheceram, casaram-se e tiveram dois filhos, meu irmão mais velho Ivan e eu. Meu irmão e eu temos vivido, então, uma vida de filhos chamados pelo antigo regime socialista de “casamento-misto”, conhecendo simultaneamente duas culturas diferentes, suas línguas principais e as mais diversas sutilezas regionais. Não são raras as conversas em que mudamos de sotaques, dialetos e até línguas porque, dado o prolongado contato multicultural, essa transição acontecia “naturalmente”. Deste modo, no ambiente familiar conversávamos utilizando diferentes tipos de “dialetos” (um bom linguista diria línguas): em dialeto italiano-croata em frente dos avôs italianos, em italiano com os demais parentes que moram fora da Ístria (principalmente na Itália), em dialeto regional com o nosso pai, em “servo-croata” com os avôs maternos (sempre mais croata ou mais sérvio e normalmente separado), em croata com sotaque italiano com a nossa mãe e em croata na escola e na comunicação cotidiana.

Essa múltipla convivência deixou evidente a necessidade de sabermos nos comunicar nas situações mais diferentes possíveis. Como resultado de ter vivenciado uma vida de questionamento permanente sobre as origens (de línguas, culturas etc.), a procura por entender as causas e os efeitos de diversas políticas oficiais e não oficiais relacionadas à língua sempre foi, de uma forma ou outra, de meu interesse.

Depois de terminar o ensino médio em Pula, decidi continuar a minha formação em Zagreb, na capital da Croácia, e fazer um curso superior que integrasse diferentes áreas humanísticas e linguísticas. Também, naquela época, além do estudo exigido oficialmente do inglês e italiano na escola, comecei a estudar as línguas menos conhecidas, como o português e o russo.

Ingressei na Faculdade de Letras da Universidade de Zagreb em 2005, cursando Antropologia e Língua e Literatura Portuguesa, combinando as disciplinas linguísticas e culturais. O lado positivo do sistema escolar croata é a amplitude de teorias e conhecimentos com os quais o aluno tem contato, e isso permite que ele continue a sua formação em várias carreiras e profissões. No total, durante a formação acadêmica de cinco anos, cursei em diferentes áreas quase 50 disciplinas que ofereceram um panorama grande das disciplinas acadêmicas, mas isso também me parece ser um número exagerado se olharmos para qualidade daquilo se aprende.

Durante a graduação cursei disciplinas que ofereceram métodos para analisar fenômenos culturais e linguísticos, como métodos sobre análise de dados, nos quais tive a oportunidade de aprofundar durante a realização do mestrado no Brasil, iniciado em 2010 com a minha mudança para o país, sabendo que já foi casa para uma tia que voltou para Croácia (nunca descobri como e por que).

Meu mestrado foi realizado, entre 2010 e 2012 na Faculdade de Filosofia, Letras e Ciências Humanas no programa de Filologia e Língua Portuguesa. O trabalho foi versava sobre as “reelaborações de conceitos sobre a crise econômica de 2007 a 2010 nas revistas croatas e brasileiras”, sendo que nele discuti as diferentes vertentes e conceitos da Análise do Discurso nos discursos jornalísticos das revistas *Veja* e *Época* (no Brasil) e *Globus* e *Nacional* (na Croácia). O meu interesse pela crise econômica, naquela época ainda pouco abordada, iniciou pela convivência em dois países que naquele momento viviam situações econômicas e políticas bem diferentes. Assim, tive a possibilidade de entender melhor o grande descompasso entre a posição oficial das elites políticas, a apresentação da crise pela mídia e as estatísticas econômicas oficiais. Eu decidi entrar no mestrado também para aprofundar meu conhecimento da língua portuguesa, para iniciar a minha formação como professor de língua portuguesa e para posteriormente iniciar a carreira acadêmica em uma universidade.

Como filho de professores - minha mãe e avôs maternos são professores - sempre tive grande estima por essa profissão, resultado, em grande parte, do comprometimento da minha família em garantir um ensino mais inclusivo que respeitasse diferentes modos de ser e estudar do aluno. Mesmo porque eles, professores, sempre foram envolvidos com atividades educativas realizadas na comunidade e com os membros da mesma. Essa convicção da necessidade de uma atuação constante tanto em ambientes formais - escolas e universidades - quanto naqueles não-formais, como é o caso de teatro infantil com atores adultos amadores que, com a ajuda da minha avó Zlata, percorriam todas as unidades de ensino básico do município de Pula, fez com que me aproximasse e gostasse de ser um docente. Já meu avô

tornou-se professor da Universidade de Pula na Faculdade de Pedagogia, ensinando teoria política aos alunos de Letras e Pedagogia, pois o que não faltava nas longas discussões com ele eram as discussões sobre os processos políticos que influenciam as nossas vidas e a preocupação em conhecê-los.

Quando penso na minha trajetória escolar e pessoal, as Políticas linguísticas como uma área na qual atuo e estudo me parece significativa e importante, uma vez que reúne teorias culturais, históricas, sociológicas, políticas e linguísticas para analisar fenômenos individuais e coletivos variados. Porém, embora exista uma identificação em vários níveis - pessoal, porque aceita a existência e a necessidade de existência de diferentes “vozes”, culturas, línguas etc. dentro de uma sociedade; e acadêmico - esta área combina a análise de procedimentos linguísticos da estruturação de discursos, definidos pela cultura, história, economia, religião etc., sinto a necessidade de fazer uma leitura diferenciada que poderia oferecer clareza e facilidade aos membros das comunidades linguísticas que não pertencem ao corpo linguístico dominante no que diz respeito ao funcionamento dessas comunidades. Isso foi, em grande parte, o resultado do contato intenso com opiniões e atitudes próprias para aquelas comunidades, diante dos fenômenos que estava observando e os quais apresentarei resumidamente.

Após o término do mestrado em 2012 e já passados três anos de minha estadia no Brasil, percebi que meu percurso acadêmico e pessoal estava me levando para a área que não correspondia somente aos estudos da língua portuguesa e linguística, mas também para a Educação e ensino de línguas. Finalizando o mestrado, recebi o convite de começar a lecionar na Croatia Sacra Paulistana (associação de descendentes croatas em São Paulo), o que se mostrou ser mais um elemento importante na minha formação como professor.

Embora eu tenha iniciado a minha carreira ainda quando estava na Croácia, a atuação na Associação me proporcionou uma oportunidade de não somente me ver como professor, mas também começar a atuar em diferentes projetos que envolviam a divulgação e preservação da língua e cultura croata no Brasil (esse sendo um lado da história croateira). Com o tempo, a minha participação aumentou e fui nomeado diretor cultural e educativo da associação, responsável pela organização de eventos dedicados a temas relacionados com a Croácia, trabalhando diretamente com os membros da comunidade, o que me levou a criar o projeto de pesquisa “História da Croácia e dos croatas no Brasil”. Assim, entre 2015 e 2019 fui coordenador deste projeto de pesquisa dentro do qual foram publicados 4 livros, analisando detalhadamente em 1752 páginas, a temática da emigração croata no Brasil, uma temática quase invisível nos dois países. Concomitantemente, durante os cinco anos no Brasil viajei para diversos estados, em uma tentativa de entender melhor o país em que estava morando e estudando. Nessas viagens, visitei o centro-oeste do estado do Paraná, região marcada pela imigração europeia. Participei de alguns eventos na Universidade do centro-oeste do Paraná (Unicentro) e lá entrei em contato com as comunidades eslavas inseridas num contexto rural, distribuídas em pequenas cidades e colônias, com uma interessantíssima vitalidade. Essa vitalidade das comunidades, especialmente a ucraniana, capturou a minha atenção e após a viagem para participar de um evento, retornei mais vezes para lá ao longo dos primeiros três anos. A simplicidade da atuação e a convicção de muitas pessoas que encontrei naquela região, me fez pensar na necessidade de levar o meu olhar de pesquisador para um campo de pesquisa ainda pouco explorado, especialmente num contexto exterior à região Sul do Brasil.

Após realizar conversas tanto no Paraná, como em outros estados do Brasil, me estimularam a adentrar mais o mundo das comunidades de imigração, presentes em um país onde ouvi muitas vezes que se falavam poucas línguas a não ser o português. Como o meu interesse era grande, procurei entender essa diversidade toda que estava se pintando na minha frente. Mas pude parar somente na aprendizagem pessoal individualista, desde que saí da Croácia em 2010, sentia a vontade e a necessidade de levar de volta todo o conhecimento e o contato que tive com os profissionais apaixonados pelo seu país. Essa mesma paixão que eu sentia pelo Brasil, mas refeita e recolocada em um outro contexto biográfico. Levar para o meu país de origem onde não achava informações satisfatórias, principalmente no que dizia respeito à multiplicidade dos jeitos de ser e viver no território imenso que percorrem constantemente muitos brasileiros. Esse percurso novo meu estava se encontrando com muitos dos colegas e amigos que conheci nos últimos seis anos e fazia muito sentido voltar, não para sempre, mas periodicamente, atravessar todos os mares e tentar levar um pouco de tudo que o Brasil pode mostrar e talvez ensinar ao povo croata. Agradecer a recepção e o carinho por novas propostas de trabalho e colaboração que

tem acontecido nesses lugares todos que acabei de mencionar e tentar proporcionar algum tipo de serviço comunitário a todos interessados em percorrer novos caminhos e tentar diminuir essas distâncias. Possibilitar que o Brasil toque a Croácia de inúmeros modos como eu senti as experiências todas e para crescer juntos, pois com boas histórias e sinceras parcerias pouco importam os quilômetros todos, porque sempre há mais o que se contar.

MANIFESTO-EXPERIMENTO POR UMA EDUCAÇÃO MENOS ORDINÁRIA

Rafael Siqueira de Guimarães

Aprendi, lendo Dermeval Saviani, que produzimos, no Brasil contemporâneo, transplantes de ideias pedagógicas “bem-sucedidas” de outros países, mas que não foram devidamente refletidas, simplesmente implantadas, adaptadas por gestões que não estão necessariamente ligadas às lutas de educadoras e educadores pela melhoria da educação. É curioso perceber que, junto a isso, tem um projeto de “desenvolvimento da educação”.

Desenvolver a educação deste jeito é uma péssima maneira de reinterpretar as lições de empoderamento do Paulo Freire! É uma mimese do colonizador. Vestimos máscaras caricatas de lugares desenvolvidos e acreditamos que estamos empoderando. É a repetição da projeção que Frantz Fanon nos ensina a ler: projetamos na colônia, no colonizado, no negro, no pobre, no periférico - ampliando as categorias - as características que inferiorizam a humanidade e, claro, há, nas metrópoles, nos centros, naquilo que há de desenvolvido, algo que é a solução dos problemas.

O futuro está na educação! Esta educação colonizadora, organizada, implementada e copiada dos moldes das metrópoles, of course! Jesuítica até. Messiânica.

Sim, então que o inglês seja a língua oficial. Sim, a língua mais falada pelos países “industrializados”. A língua da mãe-de-todas-as-metrópoles, a Inglaterra. Essa, tão desenvolvida e que ainda mantém a “Câmara dos Lordes” e a “Câmara dos Comuns”. Muito, mas muito desenvolvido!

É isso que viemos fazendo com nossa educação pública brasileira. Paulo Freire é até reconhecido nos meios educacionais, num pastiche teórico que envolve teorias desenvolvimentistas, empreendedorismo e meritocracia, alijando-o de suas premissas ideológicas, por meio de usos abusivos em discursos vazios de seus conceitos-chave. Sim, os sistemas-formas de educação que são implementados esquecem-se do que o próprio Paulo Freire deixou bem marcado para que não fosse esquecido: uma educação é política.

Se é para termos métodos, técnicas, saberes, fazeres, que sejam fruto de uma compreensão política de educação. TODAS AS FORMAS DE SE PENSAR E FAZER A EDUCAÇÃO SÃO POLÍTICAS! A questão é que estas formas, advindas de um viés desenvolvimentista-empendedor tratam, em si, de silenciar estes aspectos. Estas proposições muito pouco ou nada têm a ver com as lutas que educadoras e educadores travam para as condições de uma boa educação: porque boas condições na educação são boas condições da escola, dos salários, das condições de trabalho, da permanência estudantil e do respeito às diferenças.

Proposições desenvolvimentistas-empendedoras que aparecem desarticuladas com o contexto brasileiro, longe dos estudos e das reflexões teórico-práticas de educadoras e educadores só podem ser uma forma de reconcolonizar, pela via da educação, o Brasil.

A nova “onda” do transplante é a BNCC, a Base Nacional Curricular Comum. Porque, por óbvio, disciplinas não servem mais para nada. Física para que? Nada há que se refletir sobre todas as formas transplantadas historicamente e repetidas nas nossas escolas que não deram conta de ensinar física, seus métodos, seus usos. Não, há que se pensar de outro modo: abaixo à Física! Porque, como disciplina, ela jamais teve serventia.

Pensemos um pouco melhor: não teve serventia a quem, mesmo? Muito lhes serviu a Física aos europeus para entender o movimento e, a partir dele, desenvolver máquinas e equipamentos, isso para dar um exemplo apenas. Muito pouco irá nos servir já que, nós, meras pessoas colonizadas, sequer sabemos como usar a “FÍSICA”. Mecânica, eletricidade, ótica para que mesmo?

Pois ensinemos o básico. O básico de física. Junto com o básico de química. Um pouco de biologia. Um pouco de História Antiga aqui. Um pouco de climatologia. Matemática financeira, Álgebra só para o uso mais básico. Tudo numa roupagem contemporânea, “interdisciplinar” (entre aspas porque esta interdis-

ciplinaridade proposta prescinde as disciplinas, quando, ao contrário, deveria integrá-las).

Ensinemos o básico porque só o básico é necessário para que sujeitos colonizados permaneçam no mesmo lugar de colonizados. Enaltecendo a história, a filosofia, a ciência e as artes metropolitanas. Como nos ensinou Elizabeth Macedo, esta reforma da BNCC interessa a fundações estadunidenses e europeias a fim de manter o status quo do lugar ocupado por nossos estudantes no mercado de trabalho: sim, nós colonizados, permanecemos como mão de obra do grande mercado globalizado. Para isso, precisamos fazer contas, conhecer minimamente a língua, um pouco de inglês e seguimos nos “especializando” numa profissão.

Esta educação desenvolvimentista-empresarial nos mantém nesse lugar! E mais: torna estas mesmas fundações gestoras do conhecimento e dos modos como o conhecimento é “transmitido” nas escolas! Elas formarão as expertises em “como educar” neste novo “paradigma”. Altamente transformador, não?

Eu diria que se arrefecem, sim, processos num sistema que, como aprendemos com Aníbal Quijano, podemos denominar colonial-moderno. As hierarquias, os controles, as categorias são as mesmas que se repetem desde o processo de colonização da América e da África. Seguem-se criando estratégias para que sejam repetidos os modos de fazer para a manutenção de uma educação colonizadora.

Mas, observemos bem! As estratégias discursivas são mais poderosas, nos fazem acreditar que esta pseudo-interdisciplinaridade é libertadora. Não precisamos mais de História nem de Geografia: tudo são Ciências Humanas e Sociais. Estas proposições nos libertam tanto que, de acordo com nossos méritos, faremos escolhas profissionais! Isso irá valer para a educação pública, que vale para as pessoas mais vulneráveis no Brasil: as pessoas mais pobres que não podem ingressar no ensino privado.

O ensino básico privado, antiquado, desadaptado, permanece quase como está, com disciplinas, muitas horas de aulas, infraestrutura básica, já tem a sua “expertise” e advoga pelos interesses das classes mais altas, que sabem de que lugar falam, desejam (e estão) mais próximas das metrópoles e ficarão ainda mais.

Nada contra a interdisciplinaridade! Tudo em contra o silenciamento das diferentes contribuições disciplinares.

Este silenciamento, infelizmente, tem sido o mote destas novas “ondas” que aqui chegam, e seus efeitos já estamos sentindo nas novas organizações escolares, na contrarreforma do Ensino Médio, no ataque às Universidades Públicas que sempre estiveram ao lado das lutas de trabalhadoras e trabalhadores da Educação Básica.

De novo, a educação colonizadora. De novo, nada de novo. Sob novas discursividades se faz presente. E, de novo, nos chama à luta as educadoras e educadores: nós, que não podemos abandonar o front, e precisamos fincar ainda mais forte nossos pés em nossos ideais de luta por uma educação de qualidade que se efetive na decolonização. Tarefa árdua esta, na qual nos engajamos como sujeitos de discursos e de práticas humanistas que não repitam as violências dos colonizadores todos.

Há que seguir adiante.

Algumas companhias de viagem:

Saviani, Dermeval. História das ideias pedagógicas no Brasil, Campinas, Autores Associados, 2007.

Freire, Paulo. Pedagogia da autonomia: saberes necessários à prática educativa. São Paulo: Paz e Terra, 1996.

Freire, Paulo. Professora sim, tia não: Cartas a quem ousa ensinar. São Paulo: Olho D'água, 1993.

Fanon, Frantz. Pele negra, máscaras brancas. Bahia: Editora Edufba, 2008.

Macedo, Elizabeth. Base Nacional Curricular Comum: novas formas de sociabilidade produzindo sentidos para educação. Revista e-Curriculum, São Paulo, v. 12, n. 03 p.1530 - 1555 out./dez. 2014.

Quijano, Aníbal. Colonialidad del Poder, Cultura y Conocimiento en América Latina. In: Anuário Mariateguiano. Lima: Amatua, v. 9, n. 9, 1997.

CULTURA BRASILEIRA ATRAVÉS DO CINEMA: CAMINHO PARA ALÉM DO CARNAVAL E DO FUTEBOL

Katia Gavranich Camargo

O Brasil é um grande país, de proporções continentais. É o maior da América do Sul. Seu território é composto por 26 Estados, um distrito federal e 5.570 municípios, distribuídos em cinco macro regiões: Norte, Nordeste, Sudeste, Centro-Oeste e Sul. De região para região, há diferenças culturais, sociais e econômicas marcantes.

A Região Norte é onde se localizam a Floresta Amazônica, o Rio Amazonas e a maior parte da população indígena do país. Possui vastas e diversificada fauna e flora e é muito rica em recursos hídricos e minerais. Compreende os Estados do Amazonas, Pará, Amapá, Roraima, Rondônia, Acre e Tocantins.

A Região Nordeste é a região de maior diversidade cultural do país. Constitui a síntese da influência de povos indígenas, africanos e europeus, sobretudo o português. Seu relevo e clima são bastante diversificados. No litoral, temos o clima tropical, com florestas e vastas áreas de agricultura, sobretudo a cana-de-açúcar. Conforme nos dirigimos para oeste, o clima vai se tornando cada vez mais árido, até chegarmos ao clima desértico, onde pode demorar anos para chover. Também por causa dessa diferença de relevos e de clima, há grande desigualdade social. O litoral é mais rico e o sertão concentra a população mais pobre. Os estados que compõem a região Nordeste são: Maranhão, Piauí, Ceará, Rio Grande do Norte, Paraíba, Pernambuco, Alagoas, Sergipe e Bahia.

A Região Centro-Oeste é a única região que faz limite com todas as demais e, ao mesmo tempo, a mais interiorana do país, sendo a única sem litoral. Contudo, possui planícies e planaltos com importantes bacias hidrográficas, formando o que chamamos de Pantanal, um importante bioma, constituído principalmente por um território que permanece alagado durante grande parte do ano. É uma região de planícies e de planaltos onde as principais atividades são a pecuária e a agricultura. Os estados da região Centro-oeste são: Mato Grosso, Mato Grosso do Sul e Goiás. No interior deste último está o Distrito Federal, em que se localiza a capital do Brasil, Brasília, cidade projetada pelo arquiteto Oscar Niemeyer.

A Região Sudeste, cujos Estados são: Minas Gerais, Espírito Santo, Rio de Janeiro e São Paulo, é a região mais rica do país, é onde está o coração financeiro e industrial do país. Suas principais atividades são indústria, comércio e serviços. Por essa característica, constitui até hoje um polo importante de imigração interna e externa. É no Estado de São Paulo que se concentra a maioria das comunidades de imigrantes de todas as partes do mundo, desde a Ásia, até a Europa. Há duas comunidades de imigrantes croatas na capital de São Paulo: a Sociedade Amigos da Dalmácia, com imigrantes vindos de 1924 a 1925, e a Sociedade Croata Sacra Paulistana, com imigrantes vindos nos anos pós 1946. Hoje em dia, a capital tem recebido um número maior de imigrantes provenientes do Haiti e de países africanos, bem como de refugiados sírios. O Rio de Janeiro, a cidade brasileira mais conhecida no exterior, é famosa por suas belas praias, relevo (Pão de Açúcar), pelo futebol (onde está localizado o estádio do Maracanã) e pelo Carnaval. Não é à toa que é o principal cartão postal do Brasil.

A Região Sul é a segunda região mais rica, formada principalmente pela imigração europeia. Até hoje existem lá importantes comunidades de alemães, italianos, poloneses e ucranianos que preservam suas tradições e raízes. Suas principais atividades são a agricultura, a pecuária, a indústria e o comércio. Seus Estados: Paraná, Santa Catarina e Rio Grande do Sul.

Quando falamos sobre identidade cultural brasileira, temos que ter em mente, portanto, que falamos de uma síntese da influência dos vários povos que habitam o país. Por isso, não existe uma cultura brasileira perfeitamente homogênea mas sim um mosaico de diferentes vertentes culturais que formam, juntas, a cultura do Brasil.

Mas como a presença marcante foi a do português, é a herança cultural lusa que compõe a unidade do Brasil: apesar do povo brasileiro ser um mosaico étnico, quase todos falam a mesma língua (o Português do Brasil, além de muitas outras, principalmente indígenas) e a maioria é cristã, com predomínio

de católicos. Esta igualdade linguística e religiosa é um fato raro para um país de grande tamanho como o Brasil, territorialmente bem maior que os países europeus.

As influências indígenas e africanas deixaram marcas no âmbito da música, da culinária, do folclore, do artesanato, dos caracteres emocionais e das festas populares do Brasil, assim como centenas de empréstimos à língua portuguesa (antes da chegada dos portugueses aqui eram falados vários idiomas indígenas).

É evidente que algumas regiões receberam maior contribuição desses povos: os estados do Norte têm forte influência das culturas indígenas, enquanto algumas regiões do Nordeste têm uma cultura bastante africanizada, sendo que, em outras, principalmente no sertão, há uma intensa e antiga mescla de caracteres lusitanos e indígenas, com menor participação africana.

No Sul do país as influências de imigrantes italianos e alemães são evidentes, seja na língua, na culinária, na música ou em outros aspectos. Outras etnias, como os árabes, os italianos, os espanhóis, os poloneses e os japoneses contribuíram também para a cultura do Brasil, porém, de forma mais limitada e pontual, sobretudo em São Paulo.

A Mostra Paulista de Cinema Nordestino é um exemplo da valorização das diversas identidades culturais que compõe o Brasil. Ela é realizada, gratuitamente, desde 2006 nas periferias de São Paulo, cidade que abriga o maior contingente de nordestinos fora da região nordeste.

De acordo com os críticos de cinema, os filmes produzidos no Nordeste são os mais criativos e autênticos do Brasil. Refletem não só a identidade cultural brasileira, abordando também as questões sociais, urbanas e rurais do país.

As primeiras manifestações desse cinema datam dos anos 20, era do cinema mudo, nas produções do chamado “Ciclo do Recife”. Nessa época foram produzidos mais de 30 filmes entre curtas, médias e longas metragens. Entre os filmes mais representativos desse ciclo estão “Aitaré da Praia”, de Gentil Roriz, e “A Filha do Advogado”, de Jota Soares, ambos rodados em Pernambuco.

De lá pra cá, muita coisa aconteceu no cinema brasileiro, mas os principais fatos sempre tiveram algo a ver com o Nordeste. Em 1953, o filme “O Cangaceiro” - tema eminentemente nordestino - ganhou o prêmio de melhor filme de aventura e de melhor trilha sonora no Festival Internacional de Cannes, este último pela interpretação de Vanja Orico da música a “Mulher Rendeira”, O sucesso em Cannes levou o filme para mais de 80 países.

“O Pagador de Promessas” é um filme brasileiro de 1962, escrito e dirigido por Anselmo Duarte, baseado na peça teatral homônima de Dias Gomes, que se desenrola na Bahia. É até hoje o único filme brasileiro a conquistar a Palma de Ouro do Festival de Cannes, Em novembro de 2015, entrou na lista dos 100 melhores filmes brasileiros de todos os tempos, da Associação Brasileira de Críticos de Cinema (Abraccine).

Ainda na década de 60 surgiu o Cinema Novo, importante movimento cinematográfico que teve origem no Nordeste, com o cineasta baiano Glauber Rocha. Suas principais produções foram: “Deus e o Diabo na Terra do Sol”, “O Dragão da Maldade contra o Santo Guerreiro”, “Terra em Transe”, entre outros. Sua obra é lembrada até hoje e influenciou cineastas do mundo todo. Seu lema era “Uma ideia na cabeça e uma câmera na mão”.

Estes são alguns exemplos importantes da cinematografia brasileira e por isso resolvemos trazer para a Croácia, filmes de animação produzidos no Nordeste com a preocupação de que retratassem a cultura e a sociedade brasileira, para além do futebol e do Carnaval, que são amplamente divulgados.

Os filmes escolhidos foram a premiada animação “Vida Maria”, do diretor Márcio Ramos, de 2007, realizada no Ceará, que retrata a vida como um ciclo que se repete, e “Calango-Lengo - Morte e Vida sem ver água”, do diretor Fernando Miller, animação de 2008, que mostra um tema difícil como a seca e a morte no Sertão nordestino, retratadas de forma leve e cômica. Calango-Lengo é uma lagartixa nordestina que tem que cumprir o seu destino sem ter o que comer. Na seca, não há outra sorte: viver fugindo da morte, como foge o rato do gato.

EM DIREÇÃO À BELEZA DO DESCOBRIMENTO DO ENSINO: EDUCAÇÃO FEITA À MÃO

Marinalva Vieira Barbosa

Introdução

Um produto feito à mão, de acordo com a língua portuguesa do Brasil, significa algo artesanal e que, no processo de confecção, exigiu esforço, paciência e delicadeza; muitas vezes envolveu uma tradição passada de geração para geração. O feito à mão é o contrário de industrializado, uma vez que, cada peça, não se repete em larga escala. Estamos inclusive em uma época em que as produções artesanais são tidas como produtos de alto valor exatamente pela sua condição de exclusividade. O feito à mão traz a áurea do exclusivo. No Brasil, por exemplo, as rendas e bordados das mulheres nordestinas, as peças de cerâmicas produzidos pelas tribos indígenas são exemplos de peças feitas à mão que, no mercado da moda, ganharam altíssimo valor.

Entretanto, para a educação que procuramos desenvolver, não é o exclusivo que interessa, mas o singular, aquilo que, por ser o produto de trabalho de sujeitos situados, contém traços próprios e uma beleza resultante da trajetória percorrida. O singular é o saber que produzimos a partir do diálogo com o outro, com o conhecimento que recebemos. Nesse sentido, falar de uma educação feita à mão significa apresentar uma discussão baseada na concepção de que o ato de ensinar precisa conter margens para as estratégias, para a criação.

A beleza da educação feita à mão resulta do fato de a formação do aluno se dar ao tempo em que se dá, também, a formação do professor, ambos imersos numa mesma dimensão, amparados pelo suporte estético é ético em que se vão fundando suas relações. Paulo Freire (1997), um educador brasileiro, no livro *Pedagogia da Autonomia*, lembra que a “boniteza de ser professor existe porque “ensinar e aprender não podem dar-se fora da procura, fora da boniteza e da alegria”. Para este educador, essa beleza nasce da experiência, do percurso, da trajetória e das utopias que nos levam a tornar professores.

Ancorada nessa concepção, buscarei desenvolver uma reflexão cuja tese se funda na concepção de que a beleza da educação feita à mão surge quando a fazemos com sentido para nós mesmos e para os demais envolvidos - alunos e professores. De acordo com Gadotti (2003, p. 05), também um educador brasileiro, “sentido quer dizer caminho não percorrido, mas que se deseja percorrer”, portanto, significa projeto, sonho, utopia. Para mim, aprender e ensinar com sentido foi o mesmo que aprender a ensinar com um sonho na mente - o de uma escola brasileira plural, que possibilite a todos que por ela passam fazer da linguagem um meio de ação e constituição de si mesmos.

Nesse sentido, a minha história pessoal aparecerá, nesta apresentação, como o fio condutor que me permite, com base em Bakhtin (1979), afirmar que os sonhos, projetos e utopias tornam-se possíveis quando, no presente das nossas ações, voltamos o olhar para o passado e encontramos as bases que explicam o presente e que nos impulsionam a fazer apostas de futuro.

Das múltiplas origens em razão dos deslocamentos

Nasci em Assis Chateaubriand, Município do Paraná³¹. Filha de trabalhadores rurais, os chamados meeiros, fiz parte da grande camada da população brasileira que não tem acesso à terra, à educação de qualidade e à saúde. Por causa disso, em 1980, devido ao desejo de meus pais de conseguirem seu próprio “pedaço de terra” (isso significa querer ter um sítio para cultivar), fomos morar em Rondônia. Era o tempo do Eldorado Amazônico. Neste período, os governos militares colocaram em prática uma política de desenvolvimento que visava a integrar a Amazônia brasileira ao mercado nacional e internacional. A inspiração para essa política vinha da concepção de que os obstáculos de países e regiões periféricas advinham da falta de infraestrutura e capitais.

A proposta do governo da época baseava-se, principalmente, em oferecer vantagens para que grupos econômicos investissem na Amazônia. Essa política provocou, nas décadas de 1970 e 1980, grandes deslocamentos de pessoas das demais regiões do Brasil para a Região Norte. Foi em busca de uma vida melhor - o Estado do Paraná, à época, já era um estado composto de grandes latifúndios (os pequenos produtores, como meus pais, já não tinham mais lugar para trabalhar a não ser como meeiros ou boias frias), que meus pais foram para o Estado de Rondônia. Chegamos em 1980. Neste Estado, fiquei até 2002, ano em que ingressei na pós-graduação na Universidade Estadual de Campinas, no Estado de São Paulo³². Hoje moro no Estado de Minas Gerais, também na região Sudeste.

Digo sempre, para quem pergunta pela minha origem, que sou paranaense de registro e rondoniense de criação. Gosto da liberdade de pertencer a mais de um lugar, pois ela me possibilita morar em diferentes lugares do Brasil sem estranhamentos quando me deparo as diferenças (entre os estados brasileiros) relacionadas às variações linguísticas, às comidas, às tradições e valores. Não estranho as diferenças, principalmente, porque o meu estado de criação, Rondônia, é habitado por pessoas vindas de vários outros estados do Brasil.

Um das características desses deslocamentos é que não possuo marcas regionais acentuadas na minha fala. A única marca do Sul que pode ser identificada imediatamente é a pronúncia marcada (considerada, inclusive, como uma pronúncia caipira nos grandes centros urbanos brasileiros) de palavras como “porta”, “garça”, “mercado”. Ou seja, a pronúncia retroflexa do “r” é uma das poucas marcas da Região Sul que mantenho³³.

Das diferenças entre regiões e universidades brasileiras

O Brasil é um país com dimensões continentais - tem uma extensão territorial de 8.514.876 Km². Sua imensa área é dividida em 26 Estados e 1 Distrito Federal. Os estados estão distribuídos em cinco regiões: Norte, Nordeste, Sudeste, Sul e Centro-Oeste. Essas regiões são cheias de contrastes. Por exemplo, na Região Sudeste estão concentradas a maior parte das riquezas do país. As regiões Nordeste e Norte são consideradas as mais pobres. Foi por causa da concentração de renda e de grandes latifúndios da região Sul que meus pais foram para a Região Norte. Como eles, muitos outros nordestinos e sulistas fizeram os mesmos caminhos em direção ao Norte do Brasil.

Junto com o sonho de possuir um “pedaço de terra” e uma “vida melhor”, meus pais, assim como outros tantos brasileiros, acalentavam também o sonho de que seus filhos estudassem. Entre as classes sociais mais baixa no Brasil, ainda nos dias atuais é forte a esperança, a crença mesmo, de que a mudança na qualidade de vida pode vir por meio dos estudos. Isso é tão forte que, mesmo sendo analfabetos, meus pais sempre incentivaram, lutaram para que eu e meus três irmãos fossemos a escola. Em decorrência disso, chegamos à universidade, fizemos graduação e pós-graduação.

Entretanto, o acesso à um ensino de qualidade ainda não é uma conquista plena da sociedade brasileira. Nas últimas décadas, houve um grande investimento de recurso, principalmente da parte do governo federal, visando a melhoria do acesso à escola básica e à universidade. Políticas compensatórias importantes estão sendo fomentadas. Entretanto, devido aos contrastes existentes entre as regiões e estados, mesmo as universidades públicas, consideradas portadoras de um ensino de boa qualidade, também apresentam diferenças em termos de qualidade de ensino e recebimento de recursos para formação e desenvolvimento de pesquisas.

Por exemplo, a Universidade Federal do Rondônia, onde fiz a graduação em Letras, no ranking das avaliações feita pelo governo federal, está em 124°, possui 7.021 alunos, distribuídos em 55 cursos. A Universidade Estadual de Campinas, onde fiz a minha pós-graduação, está em 5° lugar, possui 14.247

³² São Paulo é um Estado da Região Sudeste do Brasil e fica 2.448 do Estado de Rondônia.

³³ “É ponto pacífico que a pronúncia do /-r/ em coda silábica no português brasileiro é altamente variável. Pode-se dizer também que a distribuição geográfica das pronúncias do /-r/ é avaliada de maneira razoavelmente homogênea, por seus falantes. Em geral, o /-r/ aspirado é percebido ou como prototipicamente carioca, ou como uma das “marcas” de falares nordestinos (incluindo-se aí o “centro-norte” de Minas Gerais); em outras palavras, especificamente a respeito do /-r/ aspirado, pode-se dizer que se trata de uma pronúncia geralmente percebida como “não-paulista”. O /-r/ retroflexo, por sua vez, é percebido como típico do sudeste - além do estado de São Paulo, considere-se o sul de Minas, o oeste de Mato Grosso do Sul, o Paraná - e por vezes é referido como /-r/ caipira. Por outro lado, à capital paulista e ao falar paulistano costumam-se associar as pronúncias tepe e vibrante” (MENDES, 2010, p.01).

alunos, distribuídos em 80 cursos. A Universidade Federal do Triângulo Mineiro, onde hoje sou professora, está em 47º lugar, possui cerca de 3.500 alunos distribuídos em 29 cursos³⁴. As diferenças de posição dessas universidades no ranking nacional são também indicativos das diferenças sociais, econômicas e culturais existentes em todo o Brasil.

Consequentemente, o público que adentra a essas universidades pertence a diferentes camadas sociais e, por isso, também temos uma diversidade econômica, cultural e linguística que torna as discussões em torno da formação de professores (e, consequentemente, em torno do ensino da língua escrita na escola básica) uma questão complexa, fortemente ligada às discussões sobre os direitos de acesso aos bens culturais e econômicos. A língua no Brasil é um forte recurso para exclusão das classes populares e manutenção das desigualdades.

A Diversidade Cultural e Linguística no Brasil

De acordo com relatório do Grupo de Estudos da Diversidade Linguística, no Brasil, hoje:

[...] são falados por volta de 200 idiomas nos 26 estados que compõem a federação brasileira. As nações indígenas do país falam cerca de 180 línguas (chamadas de autóctones), e as comunidades de descendentes de imigrantes cerca de 30 línguas (chamadas de línguas alóctones). Além disso, usam-se pelo menos duas línguas de sinais de comunidades surdas, línguas crioulas, e práticas linguísticas diferenciadas nos quilombos, muitos já reconhecidos pelo Estado, e outras comunidades afro-brasileiras.

Há também uma ampla riqueza de usos, práticas e variedades no âmbito da própria língua portuguesa falada no Brasil, diferenças estas de caráter diatópico (variações regionais) e diastrático (variações de classes sociais) pelo menos. Somos, portanto, um país de muitas línguas, tal qual a maioria dos países do mundo (em 94% dos países são faladas mais de uma língua).

No passado, ainda muito mais do que hoje, fomos um território plurilíngüe. Cerca de 1.078 línguas indígenas eram faladas quando aqui aportaram os portugueses, há 500 anos, segundo estimativas de Rodrigues (1993: 23). Porém o Estado português e, depois da independência, o Estado brasileiro, que o sucedeu, tiveram por política, impor o português como a única língua legítima, considerando-a 'companheira do Império' (Fernão de Oliveira, na primeira gramática da língua portuguesa, em 1536). A política linguística principal do Estado sempre foi a de reduzir o número de línguas, num processo eliminação de línguas através de deslocamento linguístico, isto é, de sua substituição pela língua portuguesa.

Não devemos imaginar, entretanto, que leis repressivas tenham, por si só, mudado o perfil linguístico do país, ou que tenham sido 'obedecidas' tranquilamente pela população. O historiador José Honório Rodrigues chama nossa atenção para a resistência que os diversos grupos linguísticos do país opuseram contra as políticas de homogeneização. O Brasil, por ser um país com dimensões continentais, apresenta uma variedade cultural muito grande. Isso permite que muitos falares sejam mantidos nas práticas culturais, nos cultos religiosos, nas ações cotidianas de comunidades longínquas.

É devido a esta resistência que o Brasil continua sendo um país plurilíngüe. O processo de redemocratização do país, a partir de 1985 mudou a forma de representação do país diante de si mesmo e tem mudado as formas de participação da sociedade civil na elaboração e execução das políticas públicas. Nesse sentido, a questão da diversidade linguística e cultural tem sido tema de constantes discussões e criação de legislações inclusive. No ano de 2007, o governo do Brasil, por meio do ministério da cultura, publicou decretos e portaria criando e reconhecendo o reconhecimento de grupo de trabalho criado por instituições governamentais e não governamentais para tratar de políticas públicas voltadas à preservação e proteção do multilinguismo no país³⁵.

Em 2012, em audiência pública realizada em Brasília, o Grupo de Trabalho da Diversidade Linguística solicitou a realização de um Inventário Nacional da Diversidade Linguística, como forma de fazer um mapeamento objetivando a criação, por parte do governo federal, de políticas que assegurem as 200 línguas existentes no país a continuidade e que seus falantes sejam respeitados. Também solicitou a

³⁴ Dados disponíveis em <http://ruf.folha.uol.com.br/2013/>. Acesso em 20/04/2014.

³⁵ Relatório de Atividades (2006 e 2007). Disponível em <http://www2.cultura.gov.br/site/wp-content/uploads/2007/12/grupo-de-trabalho-da-diversidade-linguistica-do-brasil-relatorio.pdf>. Acesso em 24/04/14.

elaboração de emenda à Constituição que reconheça a pluralidade linguística do País. A modificação beneficiaria cerca de 200 línguas indígenas, de imigrantes e remanescentes dos quilombos.

No tange ao reconhecimento da variedade linguística e cultural, no Brasil, isso é fundamental porque remete à questão do acesso à escola. Esta, por muitas décadas, ensinou a variedade padrão como língua única, numa prática não condizente com a pluralidade e diferenças existentes em todo território brasileiro. Um consequência da imposição de uma única variedade aparece no fato de que, nas classes populares brasileiras, os pais desejam não só que seus filhos estudem, mas que também aprendam a variedade padrão. Minha mãe, na sua condição de analfabeta, dizia-me sempre, quando queria me oferecer motivos para estudar, “sou cega e muda porque não sei falar com as pessoas”. E esse “não sei falar com as pessoas” remetia ao fato de ela falar somente a variedade coloquial, vista ainda hoje como a fala errada.

Essa percepção do silêncio das classes populares por causa da língua que fala é muito bem exemplificada pela personagem Fabiano, na belíssima obra literária de Graciliano Ramos - *Vidas Secas*. Fabiano tem uma percepção de que é um mudo no trato social e incapaz de se exprimir adequadamente. Admira Tomás da bolandeira, senhor rico e detentor de terras inclusive, porque, além deste ter uma casa e uma cama para dormir (algo que o personagem Fabiano não possui), sabe se expressar, falar bem. No obra de Graciliano, não é por acaso que Tomas da bolandeira é uma referência importante para Fabiano, homem comum, sertanejo. A relação desses personagens literários, de fato, reflete um traço da sociedade brasileira, traço esse resultante das desigualdades sociais, culturais e linguísticas³⁶.

Diversidade cultural, linguística e ensino

A língua de um povo constitui-se como um dos seus bens mais preciosos. A língua reflete e refrata as representações e construções de uma sociedade. Por meio dela se constroem as relações de poder e dominação, os consensos, as discórdias, as transmissões culturais. Assim como é pela língua que o sujeito constrói seu lugar na sociedade, também é através dela que é excluído.

Considerando que população brasileira é formada pela união de diversas raças e povos, é impossível ignorar que a diversidade linguística e cultural caracteriza o Brasil. A língua, em suas diversas formas e variantes, é uma entidade viva, dinâmica e é o sistema utilizado pelo brasileiro para se comunicar, trocar informações, difundir ideias e conceitos. Por isso, o ensino da língua nas escolas, nas últimas décadas, passou a ser um tema de forte preocupação. Muitas discussões, pesquisa já foram ou estão sendo desenvolvidas em torno do tema.

Assim como fiz quando escolhi fazer Letras, uma importante parcela da população brasileira continua indo à escola e à universidade em busca dessa língua de poder. Escolhi fazer Letras porque acreditava que não sabia falar português. Acreditava que, assim como meus alunos na UFTM acreditam, a língua portuguesa é muito difícil de aprender. O paradoxo dessa busca reside no fato de que, embora todos falem a língua portuguesa, acreditam que não sabem a língua portuguesa.

Nesse sentido, a Sociolinguística deu grande contribuição aos estudos na área de ensino, uma vez que já possibilitou a formação de uma geração de educadores-professores com a compreensão das implicações políticas e sociais da opção por um ensino baseado somente no ensino da norma padrão, sem considerar a variedade linguísticas existentes. Posso dizer que faço parte dessa geração, uma vez que a minha graduação foi feita no momento em que os estudos linguísticos ganharam força e espaço nos currículos dos cursos de Letras.

Como consequência dessa formação, a escola brasileira tem sido forçada a deixar de ser apenas o local onde se acumulam conhecimentos, que tem no professor o depositário da sabedoria e no estudo um fim em si mesmo. Há uma grande luta no Brasil para que a escola seja também um ambiente voltado à reflexão e o professor, principalmente o de língua portuguesa, passe a atuar como mediador da aprendizagem, sabendo respeitar e interagir com as diferenças étnicas, culturais, sociais e econômicas do aluno.

³⁶ *Vidas Secas* pode ser lida no seguinte site: http://colegioconexaserradamesa.com.br/public/material/material_1ano_em_livro_vidassecas.pdf

Como já mencionei, a escola brasileira apresenta fortes resistências para reconhecer a diversidade linguística trazida pelos seus alunos e, por isso, por muito tempo adotou a variedade padrão (a língua prescrita nas gramáticas normativas) como se ela fosse a língua comum a todos brasileiros, independentemente de sua idade, de sua origem geográfica, de sua situação socioeconômica, de grau de escolarização.

Essa prática de ensino da língua tornou-se um problema porque, devido às desigualdades econômicas, os alunos não têm garantido os mesmos níveis de acesso aos bens culturais e econômicos e, conseqüentemente, apresentam um déficit que não lhes permitem responder às exigências da escola, principalmente no aprendizado da escrita. Hoje esse aprendizado constitui um dos maiores desafios a serem enfrentados no campo da educação no Brasil. Sobretudo por causa da dificuldade ainda vigente para não só reconhecer, mas principalmente para construir espaços nos currículos escolares para as variedades da língua portuguesa e para as suas bases culturais.

Como professora, faço parte de uma geração que vem realizado um intenso debate, a partir dos resultados de pesquisas acadêmicas, em torno das dificuldades que o aluno enfrenta nos primeiros contatos com a escrita baseada na variedade padrão da língua portuguesa. A escrita difere e muito, por exemplo, das diversas realizações da língua falada nas diferentes regiões brasileiras. A defesa para que escola brasileira possibilite que seus alunos aprendam de fato a ler e escrever e que, principalmente, aprendam a conviver e a valorizar as variedades culturais e linguísticas está ligada a minha história.

Nesse sentido, tenho defendido uma formação, tanto para os cursos de Letras como para as licenciaturas das demais áreas de conhecimento, que possibilite aos futuros professores a consciência política de que o ensino da variedade padrão escrita deve incluir o conhecimento da fala do aluno, dos falares da comunidade em que esse aluno vive. Acredito que esse conhecimento é o caminho para construirmos uma educação que reconheça que o Brasil é um país com uma multiplicidade de línguas e falares e que, conseqüentemente, a escola comporta pluralidade cultural e linguísticas.

O acesso social ao ensino de uma língua plural

A problemática relação da escola com a questão da diversidade linguística é histórica e resultado de problemas oriundos de diferentes áreas. Segundo Spessatto (2011), vem desde o modelo de ensino implementado historicamente no Brasil, inicialmente voltado apenas à elite. Também passa pela dificuldade de as pesquisas linguísticas chegarem à escola e pela dificuldade de o professor compreender seu papel diante da diversidade linguística.

Assegurar a todos os estudantes o domínio da variedade de prestígio para uso em contextos sociais é uma necessidade para uma sociedade que queira ser considerada democrática. Falar e escrever bem são ações maiores do que o simples representar o mundo de acordo com as exigências sociais: “é construir sobre o mundo uma representação. E oferecê-la ou impor ao outro” (GERALDI, 2003, p. 666). Uma conseqüência que decorre dessa concepção é a de que já não podemos mais apostar em práticas de ensino que partem do pressuposto da existência de uma língua pronta, acabada, muito menos num processo de ensino e aprendizagem que tenha um objeto definido - somente a variedade padrão -, uma vez que dessa forma os processos de ensino não serão representativos da variedade cultural e linguística existente no Brasil.

Além dos estudos sociolinguísticos, os estudos do campo da análise do discurso têm mostrado que o respeito e o reconhecimento das variedades linguísticas e culturais estão ligados também às relações de poder. As variedades linguísticas e culturais, de fato, são estigmatizadas na medida em que são estigmatizados os seus falantes. Isso ocorre porque as classes populares produzem linguagem e cultura, mas o registro de tal produção, quando feito, é mediado pela forma de registro (fala e escrita) das classes dominantes.

Formar professores que reconheçam as diferenças e que proponha um ambiente de aprendizagem baseado na pluralidade, esse tem sido o desafio que enfrento cotidianamente na universidade. Volto ao título da minha fala aqui nesta mesa para dizer, à título de conclusão, que esse trabalho de formação exige a paciência do artesão que produz peças a partir de um trabalho minucioso. Exige conhecimento

da herança cultural e histórica do Brasil e, sobretudo, para mim, faz sentido, porque me permite tecer a uma prática na universidade tendo como referências minha trajetória como a filha de pequenos trabalhadores rurais que se tornou professora universitária.

Quando meus alunos, na UFTM, especificamente na disciplina Leitura e Produção de Textos, dizem que não sabem falar português ou que não sabem escrever, não só me reencontro nesses enunciados, mas, principalmente, tenho a certeza de que a beleza da educação está no esforço quase artesanal que envolve a construção de uma prática que permita mudar uma realidade histórica.

Referências

- BAKHTIN, M.(1979). Estética da criação Verbal. Trad. Paulo Bezerra. São Paulo: Martins Fontes, 2003.
- FREIRE, P. Pedagogia da autonomia: saberes necessários à prática educativa. Rio de Janeiro: Paz e Terra. 1997
- GADOTTI, M. Boniteza de um sonho: ensinar e aprender com sentido. Disponível em: <http://smeduquedecaxias.rj.gov.br/nead/Biblioteca/Forma%C3%A7%C3%A3o%20Continuada/Artigos%20Diversos/BONITEZA%20DE%20UM%20SONHO%20Ensinar-e-aprender%20com%20sentido%20-%20gadotti.pdf>. Acesso em 24/04/14.
- GERALDI, J. W. “Convívio paradoxal com o ensino da leitura e escrita”. In: ALBANO, E (et.all). Saudades da língua. Campinas: Mercado de Letras, 2003.
- MENDES, Ronald Beline. O /-r/ retrofelxo ainda é caipira?. In: SEMINÁRIO DO GEL, 58., 2010, Programação... São Carlos (SP): GEL, 2010. Disponível em: <<http://www.gel.org.br/?resumo=7006-10>>. Acesso em 20/04/14.
- MARGOTTI, F. W. “Indicadores de áreas lexicais em Santa Catarina: subsídios para políticas de ensino de língua portuguesa. In: GORSKI, E. M. & COELHO, I. L. Sociolinguística e Ensino: contribuições para a formação do Professor. Florianópolis: Editora da UFSC, 2006.
- Relatório de atividades do Grupo de Diversidade Linguística do Brasil (2006 - 2007). In: <http://www2.cultura.gov.br/site/wp-content/uploads/2007/12/grupo-de-trabalho-da-diversidade-linguistica-do-brasil-relatorio.pdf>. Acesso em 14/04/14.
- SPESSATTO, M. B. Variação Linguística e ensino: por uma educação linguística democrática. Tese de doutorado. Universidade Federal de Santa Catarina, 2011. Disponível em: <https://repositorio.ufsc.br/bitstream/handle/123456789/94723/295682.pdf?sequence=1> Acesso em 24/04/14.

ASPECTOS DA CULTURA LITERÁRIA DO CENTRO-OESTE BRASILEIRO

Ricardo Marques Macedo

1.

Ai quando eu vim

da minha terra

Despedi da parentália

Eu entrei no Mato Grosso

Dei em terras paraguaias

Lá tinha revolução

*Enfrentei fortes batáia, ai, ai*³⁷

A história do povo mato-grossense se confunde àquela descrita pela cantiga popular “Cuitelinho” e, de certa forma, com minha história de vida. A região passou por um processo recente de ocupação populacional. A partir da década de 1970 houve um crescimento no número de migrantes para toda a região em busca de novas oportunidades de emprego, grandes porções de terras produtivas não exploradas e de minérios ainda a serem descobertos.

Este levante ocorrido no final do século XX não é único e o primeiro ocorrido na região. Sua formação se dá basicamente devido a movimentos migratórios desde seu início. Se no princípio as pessoas buscavam a região para proteger a fronteira oeste do país contra possíveis invasores espanhóis, não demorou muito para as riquezas chamarem a atenção. Aproximadamente em 1719 foi encontrada na região de Cuiabá a maior jazida de ouro do país.

A princípio este movimento migratório pode nos parecer um tanto romantizado, idealizado e até mesmo utópico. Afinal, desenha o homem brasileiro buscando esperança em terras distantes. Entretanto, por trás de tanta esperança havia a ganância por ouro abundante, terras sem donos e milhares de índios com potencial de serem transformados em escravos sem a menor dúvida.

Em 1726 a capital do estado de São Paulo foi transferida para a região de Cuiabá. O motivo alegado era investigar as razões do decréscimo na arrecadação dos impostos e assegurar a posse sobre a região. No final de 1727, a capital retornou para a cidade de São Paulo. Apesar disto, a região só foi reconhecida como território português a partir de 1751.

A região foi oficialmente desmembrada do estado de São Paulo em 1748, sendo dividida inicialmente nas regiões de Mato Grosso (hoje: Mato Grosso, Mato Grosso do Sul e parte de Rondônia) e Goiás (hoje: Goiás, Tocantins e Distrito Federal).

2.

Infelizmente, não há muitos registros sobre a produção escrita na região no período de 1525 (quando é descrita a primeira passagem dos portugueses) a 1719. A ata de fundação da cidade de Cuiabá é considerada o primeiro documento escrito em língua portuguesa no Mato Grosso e data de 8 de abril de 1719. Contudo, esta não teria sido a primeira manifestação sobre a região publicada. Escrito em latim, o livro *Derrotero y viaje a España y las Indias* de Ulrich Schmidl, publicado em 1599, relata sua viagem subindo o Rio Paraguai pelo Pantanal até bem próximo da Chapada dos Parecis, na região central do atual Mato Grosso. Escrito em 1612 o livro *Anales del descubrimiento, población y conquista del rio de la plata*, de

Ruy Dias de Gusmán, permaneceu desconhecido até o ano de 1833 e é considerado por pesquisadores como uma das raras obras do século XVII que mencionam a região centro-oeste do país.

De acordo com o historiador Rubem de Mendonça, o primeiro livro publicado na região foi o Crônicas do Cuiabá, de Barbosa de Sá e Joaquim da Cosa Siqueira. Embora sem data específica de publicação, as crônicas relatam o cotidiano de Cuiabá e região entre os anos de 1719 a 1817. Barbosa de Sá ficou responsável pelo relato até o ano de 1765 e Joaquim da Costa Siqueira iniciou sua atividade em 1776.

Tanto Barbosa de Sá quanto Costa Siqueira apresentavam um estilo de escrita considerado confuso. Confira trecho de texto de Costa Siqueira:

No dia 17 de setembro (de 1796), pelas dez horas da manhã, chegou a esta vila o Exmo. General Caetano Pinto de Miranda Montenegro, com cuja vinda alegres os povos desta capitania se julgam remidos do cruel cativo em que se acham, bem assim como os de Israel do Faraó; nesta mesma manhã saiu do Coxipó, onde fora antecedente, acompanhado de um esquadrão de cavalaria auxiliar composto de vinte soldados comandados por um tenete [...] e passando pelo regimento, auxiliar, que estava postado próximo à vila, aí se lhe fizeram as continências militares e deram as competentes descargas do costume. (MENDONÇA apud SIQUEIRA, 2005, p. 22)

Ainda no século XVIII há quatro obras que fazem referência ao antigo estado do Mato Grosso, segundo os pesquisadores Paulo Pitaluga e João Carlos Ferreira. São eles: Relação e breve notícia de um bicho feroz que apareceu à gente que foi para Mato Grosso (autoria anônima e sem data de publicação), Relação curiosa do sítio do grão Pará e terras do Mato Grosso (autoria anônima e sem data de publicação), Relação da chegada que teve a gente de Mato Grosso (autoria anônima, publicado em 1754), e Relação e notícia da gente que nesta segunda monção chegou ao sítio do Grão Pará e às terras do Mato Grosso (de Caetano Paes e publicado em 1754).

3.

No período colonial era considerado de grande importância social oferecer produções literárias àquelas considerados “mandões” da terra. Como exemplo podemos citar José Zeferino Monteiro de Mendonça que ofereceu no aniversário do ouvidor Dr. Diogo de Lara Ordanhês o seguinte soneto:

*Vosso nome será sempre lembrado
enquanto em Cuiabá houver viventes,
passando de umas gentes a outras gentes
a fama do varão o mais honrado.*

*No foro tendes vós pertuado
instruções sábias, justas e prudentes;
e nos pleitos deixais todos contentes,
pois sabem que só a bem sois inclinado.*

*Os que da letra têm conhecimento
sem faltar à verdade bem dirão
que deixais aos vindouros documentos;*

*Os mais todos, senhor, confessarão
que a justiça encontrou em vós assento,
e as ciências acharam o seu platão.*

(MENDONÇA apud MENDONÇA, 2005, p. 23)

Temos de concordar com Rubem de Medonça ao afirmar que este soneto é pobre em conteúdo e forma. Rima, por exemplo, conhecimento à palavra documento na terceira estrofe. A intenção parece ser mais de agradar ao ouvidor da época que produzir conteúdo literário.

Os primeiros manifestos literários no Mato Grosso coincidem com o romantismo brasileiro e, apesar de não ser considerado propriamente um literato, o historiógrafo francês Augusto João Manoel Leverger, o Barão de Melgaço, é considerado o nome mais importante da literatura produzida na região.

O romantismo mato-grossense tem início com Antônio Cláudio Soído. Considerado o segundo poeta da região, surgido um século depois de José Zeferino Monteiro de Mendonça. Um de seus poemas mais conhecidos é intitulado Milagre e foi um delicado presente à sua noiva Maria Justina de Gama. Confira:

Quando, senhora, vos envio ou dou-vos

Tão escuro presente,

Que idéia tive eu, que pensamento

Me atravessou a mente?

Do vegetal combusto oferecer-vos

Pulverulenta quarta!...

Mas deixai-me falar e, após, senhora,

Ride até ficar farta.

Dá água do mar, enjoativa, amarga,

Extraí o sol a chuva tão querida;

Em seu laboratório a terra muda

O vil adubo em condição de vida!

A arte humana, sombra da divina,

Também transforma escórias num tesouro,

E vós, que a possuíis em alta escala,

Podeis mudar este carvão em ouro.

(MENDONÇA apud SOÍDO, 2005, p. 40)

Junto do poema, Soído, enviou uma quarta de carvão.

Não só de elogios vivia a época. O poeta Frederico Augusto Prado de Oliveira era considerado um poeta satírico, adotando o pseudônimo de Zé Capilé. Confira abaixo os versos que ele dedicou em oposição ao governo da época:

Uma coisa mi bule nispinha

I mi dá um tremô na pacuera:

É nun vê meus patrício nenhum

Que mereça justiça - diversa!

Só si vê a canaia di báxo,

Pau rodado qui aqui incaião

Priquitada im redô du governo

À chapá tudo nosso suô (MENDONÇA apud OLIVEIRA, 2005, p. 45)

A produção parnasiana também se fez presente na literatura mato-grossense com Otávio Cunha Cavalcanti. O historiador Rubem de Mendonça chega a comparar a produção de Cavalcanti a de Olavo Bilac, considerado grande poeta parnasiano brasileiro. Confira um de seus sonetos mais importantes:

*Sob o teu negro olhar seja o meu verso a afronta
que ao teu presente insula o teu crime propaga;
haja nele o rumor que, no alto mar, desponta
de uma vaga a bater de encontro a outra vaga.*

*Tenha nalma o remorso e chore esta alma tonata...
Converta-se o claro dia em rude noite aziaga!
Que hei de, firme, desfiar assim, conta por conta,
um rosário pagão de maldição e praga.*

*Toda recordação do passado acumula!...
Talhe brusca tesoura a mortalha de assombros
para o sonho que eu vou depositar na tumba.*

*Ah! Foste o rito ideal do meu afeto pulcro...
E hoje és, por tua culpa, uma estátua entre escombros,
ou cadáver do amor que eu joguei no sepulcro.
(MENDONÇA apud CAVALCANTI, 2005, p. 129-120)*

Outros dois escritores que marcaram presença na literatura mato-grossense até o início do século XX foram José de Mesquita e Dom Aquino. Sendo o primeiro, fundador da Academia Mato-grossense de Letras.

Outro nome importante da atual produção literária no estado é o poeta Manoel de Barros. Entre idas e vindas publicou em 1937 o livro *Poemas concebidos sem pecado*. Diz a lenda que apenas 20 exemplares foram impressos, excetuando o do próprio autor. Cinco anos mais tarde, em 1942, surge *Face imóvel*, seguido de *Poesias* (1947), *Compêndio para uso dos pássaros* (1960), *Gramática expositiva do chão* (1966), *Matéria de poesia* (1970), *Arranjos para assobio* (1980), *Livro de pré-coisas* (1985), *O guardador de águas* (1989), *Concerto a céu aberto para solos de ave* (1991), *O livro das ignoranças* (1993), *Livro sobre nada* (1996), *Retrato do artista quando coisa* (1998), *Exercícios de ser criança* (1999), *Ensaio Fotográficos* (2000), *Traçado geral das grandezas do ínfimo* (2001), *O fazedor de amanhecer* (2001), *Cantigas por um passarinho à toa* (2003), *Memórias inventadas: A infância* (2003), *Poemas rupestres* (2004), *Memórias inventadas: a segunda infância* (2005), *Poeminha em língua de brincar* (2007), *Memórias inventadas: a terceira infância* (2008), *Menino do mato* (2010) e *Escritos em verbal de ave* (2011).

Embora pareça notório e aceito entre a grande maioria dos críticos da obra de Manoel Barros que o Pantanal se apresenta como ornamento de constituição do espaço em suas poesias, é preciso lembrar que apesar da natureza já se mostrar presente nas primeiras obras, o “Pantanal” somente surge pela primeira vez no *Livro Sobre Nada* (1996), portanto, aproximadamente 59 anos após sua primeira publicação.

O pantanal, em algumas poesias de Barros - principalmente nas *Memórias Inventadas* (2003-2010) funciona como a imagem da casa materna. Embora nem sempre se apresente no conjunto de textos uma referência marcada de uma casa materna tradicional, com paredes e teto, é o pantanal que substitui gradativamente esse espaço tradicional.

Confira uma das poesias publicadas em Livro sobre Nada:

*Depois de ter entrado para rã, para árvore, para pedra
- meu avô começou a dar germínios.*

Queria ter filhos com uma árvore.

*Sonhava de pegar um casal de lobisomem para ir
vender na cidade.*

Meu avô ampliava a solidão.

*No fim da tarde, nossa mãe aparecia nos fundos do
quintal: Meus filhos, o dia já envelheceu, entrem pra
dentro.*

Um lagarto atravessou meu olho e entrou para o mato.

Se diz que o lagarto entrou nas folhas, que folhou. (BARROS, 2013, p. 16)

4.

Na música, a canção “Cuitelinho”, coletada nas regiões ribeirinhas por Paulo Vanzolini na primeira metade do século XX, é considerada uma das mais importantes do cancioneiro brasileiro com origem no pantanal mato-grossense. A cantiga relata a vida do bandeirante desde sua saída da terra natal até a chegada ao Mato Grosso e as diversidades enfrentadas ao longo dos últimos séculos. Confira:

Cheguei na beira do porto

Onde as onda se espaia

As garça dá meia volta

E senta na beira da praia

E o cuitelinho não gosta

Que o botão de rosa caia,ai,ai

Ai quando eu vim

da minha terra

Despedi da parentália

Eu entrei no Mato Grosso

Dei em terras paraguaia

Lá tinha revolução

Enfrentei fortes batáia,ai, ai

A tua saudade corta

Como aço de naváia

O coração fica aflito

Bate uma, a outra faia

E os óio se enche d'água

Que até a vista se atrapáia, ai...

5.

O início da colonização mato-grossense foi marcado por grandes dificuldades. Apesar de seguirem em busca de riqueza, o que se vê nos primeiros bandeirantes é um misto de ambição, ouro e muita fome. De acordo com Hilda Gomes Dutra Magalhães, o bandeirante se viu distante da metrópole e completamente focado na extração de minerais, com isto, a lavoura e a pecuária não receberam atenção. Com a escassez de alimentos, os preços se tornam abusivos e o ouro minerado praticamente já não é mais suficientes para se sustentar. Luiz Phillipe Pereira Leite relata, por exemplo, que o milho chegou a custar naquela época o equivalente a 222 dias de trabalho de um homem.

Além disto, tinham ainda de lutar contra as violentas investidas dos índios paiaguás e das doenças que assolavam a região. O período que a vila de Cuiabá se tornou, temporariamente, a capital de São Paulo também foi responsável por aumentar a miséria a na região devido aos impostos cobrados exageradamente e uma política de insensibilidade às mazelas da comunidade.

Ao longo deste breve percurso descrito aqui é possível perceber que a cultura e a literatura mato-grossense têm se desenvolvido lentamente e muito arraigada nos momentos sociais ocorridos na região. Há de ressaltar o crescimento, em valor e quantidade, das produções realizadas ao longo do século XX.

Referências bibliográficas

BARROS, Manoel de. Livro sobre nada. São Paulo: Leya, 2013.

MAGALHÃES, Hilda Gomes Dutra. História da literatura de Mato Grosso: século XX. Cuiabá: Unicen, 2001.

MENDONÇA, Rubens de. História da literatura mato-grossense. Cáceres: Unemat, 2005.

A FORMAÇÃO DO PROFESSOR PESQUISADOR DESDE O LUGAR EM QUE SE PODE BRINCAR (LIVREMENTE)

Emerson de Pietri

Para chegar em meu tempo biográfico, é preciso antes considerar fatos da história do Brasil em rápidas referências a datas e eventos importantes.

O Brasil foi colônia de Portugal a partir de 1500, considerando-se as datas oficiais. Enquanto colônia, foi principalmente explorado em atividades de extração de recursos naturais e de agricultura. Em 7 de setembro de 1822, teve sua Independência proclamada em relação a Portugal, por Dom Pedro I, que se tornou o regente do Império escravocrata então instituído. A Libertação dos Escravos se fez, por pressão externa, dos países europeus avançados que precisavam de mercado para seus produtos industrializados, em 13 de maio de 1888. Inicia-se a vinda de imigrantes, principalmente de países europeus em crise, para trabalhar no campo. Com a Proclamação da República, o fim do Império se fez em 15 de novembro de 1889. As Primeira e Segunda Guerras Mundiais levam a que o país precise se industrializar para produzir aquilo que a Europa já não podia enviar em razão dos conflitos bélicos. A década de 1930 se marca pela criação de leis trabalhistas para atender também os operários, que nesse momento já são parte da classe trabalhadora no país.

A história contada aqui começa no início do século XX, quando imigrantes chegavam ao Brasil para trabalhar em sua grande parte nas lavouras de café, principal produto de exportação de uma economia sustentada na agricultura.

A descendência materna

Como referido, os italianos chegaram em massa ao Brasil entre 1870 e 1960. Chegaram antes da Libertação dos Escravos, mas após um conjunto de leis que restringia a escravidão – principalmente a que impedia que filhos de escravos fossem também escravos. Havia também as pressões que principalmente a Inglaterra fazia para impedir o tráfico negreiro e, com isso, garantir a expansão de massas assalariadas, o que ampliaria o mercado consumidor de seus produtos industrializados. A população livre, no país, não apresentava taxa de natalidade que oferecesse ao mercado de trabalho contingente suficiente de mão de obra.

A crise econômica europeia expulsou boa parte da população para o Novo Mundo (América do Norte, América do Sul) e para a Austrália. Após a guerra de unificação da Itália, a crise econômica nesse país levou a que largos contingentes de italianos do Norte da Itália deixaram o país em busca de promessas de riquezas nas Américas.

Conjuntamente, as ideias do darwinismo social e da eugenia racial, no final do século XIX, sustentaram políticas de embranquecimento da população, pois o atraso do país passou a ser atribuído, no discurso científico da época, às debilidades de uma população miscigenada. Os europeus viriam para gradativamente suplantarem as outras raças e suas misturas.

Nesse contexto se fez a imigração italiana para o Brasil, desde 1870, mas de forma intensa entre 1887 e 1902. Com a vinda dos europeus, observou-se o crescimento da população no Brasil, respondendo-se à necessidade de mão-de-obra e de consumo de que se precisava no país. Os imigrantes vieram ao Brasil para o trabalho na lavoura do café, principal produto de exportação do país e base de sua economia.

Foi nesse contexto que meus bisavós maternos chegaram da Itália ao Brasil no ano de 1891.

A crise econômica mundial de 1929

Com a crise de 1929, a cultura do café entra em crise. As exportações entram em crise no mundo, de modo geral, e torna-se caro importar produtos manufaturados para o país, o que fomenta a indústria de substituição.

Os trabalhadores do campo, sem emprego, alimentam as necessidades de mão de obra nas indústrias, o que induz ou acelera o processo de urbanização. Acirra-se assim o embate entre as elites rurais, tradicionalmente detentoras do poder no Brasil até meados do século XX, e as elites urbanas, industriais, que começavam a se formar e se fortalecer.

Esse embate entre tradicionais e modernizadores, em meio a crises econômicas sistemáticas numa situação de subdesenvolvimento, levou a governos populistas, que tentaram responder ao descontentamento popular com as condições de vida, mas esbarravam, em suas tentativas de modernização, nos interesses dos grandes proprietários de terra em manter seu poder político.

Foi assim com o presidente Getúlio Vargas, na primeira metade do século XX. Seus governos (um deles em bases militares, o outro em bases democráticas) ficaram marcados popularmente pela implantação de direitos trabalhistas, como jornada de trabalho semanal, férias e aposentadoria, direitos que têm seu ícone na Carteira de Trabalho.

Nesse mesmo período (primeira metade do século XX), de crise econômica e mobilização em direção às cidades, os imigrantes italianos eram perseguidos em razão da participação italiana na II Grande Guerra Mundial.

Nesse tempo, os imigrantes italianos, como meus bisavós, portavam o Salvo Conduto, documento que se devia apresentar aos órgãos competentes, no Brasil, sempre que houvesse movimentação no território brasileiro. Nesse movimento do campo à cidade, meus bisavós e seus filhos foram morar na cidade de Campinas, em meio urbano. Foi nessa cidade que nasceu minha mãe, filha de mãe descendente direta de italianos, e de pai descendente de portugueses.

Minha mãe estudou os 4 anos do ensino básico em escola pública próxima ao centro da cidade. Depois, trabalhou no comércio, e, por maior tempo, até quando de seu casamento, numa gráfica.

A descendência paterna

Não tenho informações sobre a chegada dos avós de meu pai ao Brasil, também vindos da Itália para trabalhar na lavoura de café. Nesse processo, meus avós paternos se fixaram no interior de São Paulo, no meio rural, numa cidade chamada Pindorama (que é o nome indígena dado ao Brasil, e cujo significado é, em tupi, Terra das Palmeiras).

Meu pai cresceu no campo, trabalhando na lavoura de café e nas lavouras de subsistência até seus 12 anos. Foi o tempo em que pode estudar os 4 anos do ensino básico. De manhã, andava diariamente 6 quilômetros para ir do sítio à escola, e 6 quilômetros para voltar para casa. À tarde, trabalhava na lavoura. Aos doze anos, aprendeu ofício de sapateiro, e, a partir daí, trabalhou em sapatarias e fábricas de sapatos em cidades próximas a Pindorama. Era montador de calçados.

Aos 19 anos, em 1960, se mudou para Campinas para ganhar mais em fábricas de sapato e ajudar a pagar as dívidas da família, que estava no interior. Da indústria de calçados em crise, pois mais próxima da produção manufatureira que da industrial, é contratado para trabalhar como metalúrgico na multinacional Robert Bosch do Brasil, empresa alemã que produzia então peças para a indústria automobilística. Trabalhou 25 anos nessa empresa, em prensas que soltavam toneladas sobre barras de metal, para moldar partes de motores e de peças de automóveis. Era novamente a crise econômica levando os trabalhadores do campo às cidades, para a indústria.

Os lucros da indústria se faziam, assim, com o emprego do excedente de mão de obra que o campo enviava às grandes cidades para trabalhar em três turnos (manhã, tarde e noite) na indústria, o que possibilitava pagar salários que faziam ao empregado sentir uma melhoria social quando comparados à economia de subsistência que se tinha no meio rural. Além disso, o funcionamento diuturno das instalações industriais possibilitava ampliar a produção numa porcentagem maior que a quantia de capital investido e a dispendida com a massa de salários, o que elevava a poupança e permitia a expansão industrial, além de responder aos anseios das multinacionais em seus faturamentos e envio de lucros às sedes no primeiro mundo.

Novamente, faz-se o embate entre os interesses políticos da elite agrária exportadora tradicional,

os interesses dos industriais urbanos - agora multinacionais -, e os anseios da população por melhores condições de vida. E novamente, como na década de 30, a democracia é colocada em xeque: em 1964 é dado o golpe militar que coloca o país sob um regime opressivo por 25 anos.

Consolida-se com isso a abertura do país à implantação de multinacionais no país - processo que se inicia na década de 1950, com o presidente JK - em decorrência principalmente das políticas de segurança norte-americanas, que definiram os modos de governabilidade dos países nas regiões sob sua influência (no caso, as ditaduras militares apoiadas - e por vezes subsidiadas - pelos EUA na América do Sul), e, também, a atuação do Estado norte-americano, em suas políticas externas, com a estratégia de implantação de empresas nas áreas a serem influenciadas. Somem-se a isso os modos de organização econômica implementados a partir do final da II Grande Guerra e a definição das áreas do globo a serem exploradas economicamente pelos países do Norte - além, é claro, da Guerra Fria.

A ditadura militar implementa no Brasil um projeto de desenvolvimento econômico que leva à aceleração do processo de industrialização e à intensificação do movimento da população do campo para as cidades.

Nesse período, a escola é vista como fundamento para o crescimento econômico, e a escola pública básica obrigatória é ampliada de 4 para 8 anos. A década de 1970 é o chamado período de “democratização” do acesso à escolarização: escolas são construídas em ritmo acelerado, o mesmo ritmo com que se expandem as periferias das grandes cidades. Instituem-se escolas técnicas profissionalizantes no Ensino Médio (para jovens entre 15 e os 18 anos, em média) para atender à necessidade de mão de obra especializada para a indústria.

As Universidades são reorganizadas, de modo a responderem aos anseios das classes médias e formar quadros profissionais que ocuparão os lugares de decisão e os empregos mais valorizados social e financeiramente.

Uma massa de trabalhadores proletários nas grandes cidades já pode ser organizada, o que possibilita também a instituição de sindicatos de trabalhadores, principalmente de metalúrgicos da indústria automobilística.

O Brasil cultural nas décadas de 60 e 70

A ditadura militar é um período de fortíssima repressão política e cultural, com perseguições, prisões, tortura, assassinatos, sequestros, desaparecimentos de presos políticos, e exílio. E é também um momento de efervescência cultural, associada fortemente ao processo de urbanização que se intensifica a partir da década de 1950, quando se produziu, por uma elite urbana, na música, a bossa-nova, considerada um dos principais produtos culturais de exportação brasileiro.

A década de 60 traz mudanças no comportamento jovem. A influência de movimentos estudantis e de novos produtos culturais, de que os Beatles são o expoente máximo na música do período, se mostram no Brasil em movimentos como a Jovem Guarda, com um rock não politizado, e no desenvolvimento da Música Popular Brasileira, que se nutre de inovações do rock e da complexidade harmônica que a Bossa Nova, com influência do jazz norte-americano, já havia inserido nos modos de se fazerem composições e arranjos na MPB. As letras se fazem com recursos poéticos sofisticados, e se acompanham de arranjos harmônicos que reúnem tradição e inovação.

São esses artistas e essas produções musicais que se farão populares no Brasil ao longo da década de 70, em associação com a resistência ao regime militar e a censura que este interpõe aos artistas.

Nessa década de 1970, cresci num bairro periférico da cidade de Campinas, ouvindo os programas de rádio que minha mãe acompanhava nas tarefas do cotidiano. Foram eles que determinaram meu interesse por música desde muito cedo, primeira entrada para o interesse pela arte literária.

No final da década de 1970, ingressei no ensino básico, numa escola pública estadual próxima à minha casa. Resultado da expansão da oferta escolar realizada pelo regime militar, a escola recebia os filhos dos trabalhadores que se mudaram, vindos das mais diferentes regiões do país, para o bairro recém loteado em antiga fazenda existente na região.

Com a escola vieram os materiais impressos. O primeiro deles, a cartilha. Depois dela, os livros didáticos, e, também, as enciclopédias doadas por alguém mais abastado da família. Eram os recursos de leitura para a escolarização, principalmente. Por vezes, um ou outro livro de literatura já gasto, indesejado por outrem mais abastado, aportava em casa e se dava à leitura.

A assiduidade de leitor se tornou possível quando, já com 14 anos, me foi permitido ir sozinho, de ônibus, à biblioteca da Prefeitura da cidade. Lá se encontravam livros do romantismo, do realismo e do modernismo brasileiro.

Nesse período se inicia uma nova fase na cultura musical do país. Meados da década de 1980 era o momento em que o rock nacional se iniciava em contexto brasileiro como um movimento dos grandes polos urbanos (São Paulo, Rio de Janeiro e Brasília), ainda que tentativas isoladas de fazer rock já tivessem sido feitas de modo bastante significativo (com os Mutantes e Raul Seixas, para citar os de mais evidência).

Era também o momento em que o movimento punk se realizava, ainda que localizadamente em centros urbanos maiores, no comportamento e na música: bandas como Garotos Podres, Inocentes e Violeta de Outono se destacavam. Bandas de relevo se constituíram nesse momento do rock nacional: Paralamas do Sucesso, Titãs, Plebe Rude, Ira!, Legião Urbana, Capital Inicial, Ultraje a Rigor, para citar os proeminentes. Caracterizavam-se pelos temas políticos de suas canções, muitos de contestação ao ainda vigente, mas já enfraquecido, regime militar: é de 1979 a Lei da Anistia, que permitiu o retorno dos exilados políticos ao Brasil.

De algum modo, faziam coro ao movimento pelas Diretas Já!, que tomava as ruas e praças das grandes cidades, em manifestações pela redemocratização do país e pelo direito a votar em eleições para presidente da república.

O ensino básico se fez nesse contexto de luta pela abertura política, mas ainda sob um regime ditatorial muito forte, que censurava a expressão artística. Lembro-me de professores se calando, em sala de aula, com receio de serem punidos por alguma ideia. Era o tempo em que, nas ruas, a polícia parava qualquer pessoa, de qualquer idade, em qualquer lugar e a qualquer momento, para averiguação. Eram os tempos do medo.

O ensino médio profissionalizante

Em 1986, ingressei na escola técnica profissionalizante, também projetada pelo Estado para subsidiar o desenvolvimento econômico, garantindo a oferta de mão de obra qualificada para as grandes empresas (multinacionais) que se instalavam em território brasileiro. Fiz numa delas o curso de Técnico em Bioquímica.

As Escolas Técnicas de então tinham um regime diferenciado das demais escolas públicas no Estado de São Paulo. Eram de tempo integral e, além disso, seus professores tinham salários bem mais altos que os da rede pública não profissionalizante.

A estrutura escolar também se diferenciava, com instalações muito bem equipadas para as atividades de ensino das disciplinas técnicas. Havia laboratório para cada área disciplinar, com instrumentos e reagentes de primeira qualidade. Era o Estado cumprindo um de seus papéis, à época, de garantir que parte dos valores pagos para o trabalhador, tanto em sua formação, quanto em seus direitos trabalhistas, fosse subsidiada com verba pública.

Foram três anos de estudos intensos, que garantissem qualificação para os futuros empregados das empresas químicas da região de Campinas, empresas que ofereciam à Escola, em contrapartida, apoio financeiro.

As disciplinas da área de humanas eram quase inexistentes no currículo dessa Escola técnica. Mas a disciplina de língua portuguesa se mantinha com cuidado, pois os trabalhadores técnicos deveriam saber produzir bem seus relatórios para a indústria. Entretanto, na sala de aula de língua portuguesa, havia um armário com livros de literatura brasileira e de literatura universal. E aí o interesse pelo literário poderia se manter, à revelia do projetado pela Escola, que primava pelos conhecimentos técnicos.

Um dos professores de língua portuguesa fortaleceu ainda mais o interesse pela literatura, quando fugia ao estabelecido pelo currículo e se voltava para tratar de questões de cultura e contracultura, ou de literatura universal - foi nesse momento que me foi apresentada a obra de Franz Kafka, que me acompanhou por um bom tempo em minha vida.

Da convivência com os colegas de classe surgiu também o interesse pela Música Popular Brasileira, pois não raro apareciam referências, nas conversas de intervalo, a Caetano Veloso, Chico Buarque, Gilberto Gil, dentre outros.

Assim, o interesse pela produção artística centrada no trabalho com a linguagem se fortaleceu, e encaminhou a trajetória acadêmica para o curso de Letras, na Universidade Estadual de Campinas.

A trajetória no ensino superior

No início dos anos 90, o Instituto de Estudos da Linguagem, da UNICAMP, já representava uma parte importante da pesquisa em linguística no país, e, nessa pesquisa, uma produção de conhecimentos de relevância nacional sobre ensino de língua portuguesa. As proposições de base sociointeracionista se destacavam, elaboradas desde o início dos anos 80 para tratar dos problemas enfrentados na escola para o ensino de português padrão a falantes de variedades linguísticas as mais diversas, vindas aos centros urbanos de diferentes regiões e culturas do país. Como ensinar o português escrito padrão a falantes de variedades tão distantes dele? O respeito pela língua do aluno passou a ser a orientação de base linguística para as discussões sobre ensino de língua portuguesa na escola. A escola era considerada um espaço de luta pela transformação social com vistas a um país mais democrático, mais justo com sua população mais pobre.

A descoberta desses problemas sociais que tinham na linguagem um de seus modos de produção foi algo que alterou os interesses que me haviam encaminhado para o curso de Letras: da literatura, me movi em direção ao ensino, questionado por uma realidade que de repente se mostrou em sua crueza, nas desigualdades que não se inseriam nos projetos de modernização econômica e industrial do país. Era a hora de voltar à periferia.

Licenciado em Letras, voltei professor à Escola pública em que cursei o ensino básico. Era então colega de meus antigos professores, e observava de outro ponto de vista os alunos que se sentavam nos mesmos bancos em que estive por oito anos, e de que estive longe por outros oito. Que realidade era aquela? Que liberdade seria possível ali?

A ditadura militar terminara de fato no ano de 1989, quando das primeiras eleições diretas para presidência da república e após ser promulgada, no ano de 1988, uma nova Constituição Federal. A crise econômica apenas se fizera agravar, com picos inflacionários inacreditáveis. O presidente eleito pelo voto popular logo seria deposto, num processo de impeachment devido a corrupção.

Em meados da década de 1990, o país se alinha às políticas neoliberais já implantadas nos EUA, Inglaterra e Chile, com o que o Estado é reestruturado de modo a funcionar não mais para a indústria, mas para o mercado financeiro. Retira-se, assim, o subsídio do Estado para a formação e manutenção das forças de trabalho. Um novo plano econômico, depois de vários frustrados, se colocava em execução, para tentar organizar a economia do país - o que se faz em bases não produtivas, mas financeiras.

A escola deixa de ser aparelho para o desenvolvimento econômico, e se coloca em função das necessidades de competição no mercado. O principal problema talvez fosse não se saber muito bem para onde ir, já que todos os caminhos eram considerados possíveis.

A pós-graduação

Essa situação questionadora me encaminhou para a pós-graduação, em linguística aplicada, pois a pesquisa se mostrou um lugar em que se poderiam responder às complexidades e desorientações que a realidade apresentava de modo mais pungente naquele momento. O que se havia alterado dos momentos anteriores em que a luta pela liberdade levava à produção intelectual e artística engajada? Tratava-se ainda da falta de liberdade, mas, agora, de maneira (des)velada? Esse momento marca o

início de um controle mais forte sobre a Pós-graduação no país, que tem seus tempos de pesquisa em mestrado e doutorado diminuídos, e a avaliação dos resultados das investigações realizada quase exclusivamente com base em critérios quantitativos de produtividade. Trata-se de um modelo que põe em risco a própria autonomia do processo científico e do trabalho do pesquisador. Nessas condições, qual a função da Universidade?

O trabalho no ensino superior

No ano de 2005, sou contratado professor de metodologia do ensino de língua portuguesa, na Faculdade de Educação da USP. Da cidade grande, me movimento em direção à metrópole. O trabalho então é de formação de professores.

Trata-se já de um novo momento político no país. Às bases neoliberais estabelecidas em meados da década de 1990, se somam políticas sociais, a partir de 2003, quando o Partido dos Trabalhadores chega à presidência da República. Trata-se de um momento em que o mercado financeiro continua orientando os processos econômicos, mas em que políticas de garantia de condições básicas de vida são implantadas. O Estado assume novos papéis: dentre eles, o de financiar ações políticas e econômicas.

Neste novo lugar, as pressões produtivistas continuam a se fazer sobre a pesquisa desenvolvida na Universidade. Mas na Universidade é possível encontrar espaços para que os trabalhos se voltem para a periferia formada com o processo histórico de migração de populações de regiões diversas do país em busca de melhores condições de vida na cidade grande. Trata-se de escolas implantadas em bairros pobres, para atender comunidades que apresentam inúmeros problemas econômicos e sociais. É para esses lugares que procuro me movimentar.

Assim, me encaminhei para a metrópole, e, nela, reencontrei a periferia.

ENSINO E PESQUISA DE LITERATURA CONTEMPORÂNEA COM ENTALHES DA CULTURA BRASILEIRA

Milena Magalhães

Existirmos: a que será que se destina. Caetano Veloso

1.

Espero conseguir realizar, a contento, a proposta sub-reptícia deste encontro, que não está no título, mas que me foi dita no momento do convite. Não é uma tarefa fácil fazer um relato autobiográfico no qual haja um olhar crítico sobre os lugares por onde passei, uma vez que é impossível um discurso que dê conta de uma vida. É, portanto, uma tarefa que se sabe que se vai fracassar, mas que se aceita de bom grado realizá-la, porque é também uma maneira de acrescentar algo nesta vida impossível de ser narrada. O músico brasileiro Caetano Veloso canta em uma de suas músicas: “Meu destino eu não traço/ não desenho ou desfaço / o acaso é o grão-senhor/ tudo o que não deu certo / e sei que não tem concerto / meu silêncio chorou chorou”³⁸. O que direi aqui também tem muito da ordem do acaso. Não é o percurso de alguém que, tendo feito escolhas, abriga em si muitas convicções. Agora mesmo, estou em trânsito; não por estar aqui, mas pelo fato de que recentemente fiz um pedido de transferência da Universidade em que trabalho e, mais uma vez, vou me deslocar para outra cidade, outro Estado. O que quero destacar com essas ressalvas é a impossibilidade de demarcar uma origem, de fixar um ponto de partida ou de ir direto ao ponto. Para cada lugar onde consegui ir, há muitos outros que ainda gostaria de ir. E há também aqueles que me foram interditados. Assim, mais do que de deslocamentos, eu me sinto à vontade para falar de “destinerrância”, uma expressão aludida pelo filósofo Jacques Derrida a respeito da condição de toda destinação, que sempre pode não chegar a seu fim. Próxima de outros sentidos como desenraizamento, deslocamento, essa palavra carrega as noções de herança, destino e errância a que todos os sujeitos estão fadados a vivenciar no decorrer da existência³⁹. É possível que, a partir daí, eu possa desenvolver a ideia de como a errância construiu meu interesse pela literatura brasileira contemporânea - o outro tema desta conferência.

Eu tive que me deslocar muito cedo. Nasci em uma das regiões mais pobres do Brasil. No Nordeste do país, de onde vim, existem apenas duas estações: a estação chuvosa e a estação seca. Consequentemente, o Estado em que nasci, Ceará, possui um dos grandes fluxos migratórios do país. Destinar-se a outros locais era quase uma sentença. Apesar de fazer muitos anos que não há uma grande seca nesta região, como ocorreu no passado, em que uma grande leva de pessoas foi obrigada a retirar-se para não morrer de fome, essa condição de secura enraizou muitos sentidos negativos ao Nordeste, que passou a ser apresentado como uma paisagem dada, em que se viam apenas as ruínas de uma ideia de modernização que, tendo ocorrido em outras regiões do país, servia tão-somente para realçar a condição de falta a que estavam expostos os nordestinos. Ser nordestino, então, é, ainda hoje, carregar consigo a estereotipização de um imaginário social relacionado a um espaço de decadência, de violência. Quando o Nordeste é representado, por exemplo, em uma novela do mais importante canal de televisão do país, “lá estão presentes o coronel, muitos tiros e tocaiais, o padre, a cidadezinha do interior e todos os personagens falam ‘nordestinos’, uma língua formada por um sotaque postiço e acentuado...”. E quando aparece em noticiários, destacam-se as imagens derivadas da falta de chuva: “a caatinga seca com seus espinhos e crianças brincando com ossinhos, como se fossem bois, chorando de fome”. É o que afirma Durval Muniz de Albuquerque Júnior, grande estudioso das relações discursivas que possibilitaram a “invenção do Nordeste”, título de seu mais importante livro sobre o assunto⁴⁰.

Se eu fosse aprofundar essas relações, provavelmente chegaria à conclusão de que muitas dessas

38 Música “Um abraço”, no CD *Abraço*. 2012. Universal Music Ltda.

39 In : DERRIDA, Jacques ; MALABOU, Catherine. *La Contre-Allée*. Paris: La quinzaine littéraire/Louis Vuitton, 1999a.

40 ALBUQUERQUE JÚNIOR, Durval Muniz de. *A invenção do nordeste e outras artes*. 5. Ed. São Paulo: Cortex, 2011. p. 29-30.

razões precipitaram minha saída do Ceará quando era ainda uma adolescente, com 15 anos de idade. Porém, o discurso que construí e sedimentei no decorrer dos anos para esse meu primeiro deslocamento é da ordem do afeto. Fui do Nordeste ao Norte do país, para um Estado que era tão novo quanto eu, chamado Rondônia, para cuidar da minha sobrinha, filha da minha irmã mais velha, que tinha, à época, um ano de idade. Parte da nossa família havia se deslocado desde os anos 1970 para este Estado, constituído, sobretudo, por migrantes de outras regiões do país, que nessa época foram atrás do sonho do Eldorado. A descoberta de ouro e cassiterita na região fez com que pessoas de toda a parte do Brasil se deslocassem acreditando na possibilidade do enriquecimento rápido. Vivia-se então uma espécie de repetição do que já ocorrera no fim do século XIX e início do século XX, quando o ciclo da borracha, relacionado com a extração de látex e comercialização da borracha, havia sido responsável pela expansão da colonização que impulsionou o crescimento de cidades da região Norte, como Manaus, Belém e Porto Velho.

Quando cheguei a Rondônia, não havia mais nenhum sonho de riqueza. A borracha, o ouro e a cassiterita haviam se reduzido a quantidades ínfimas, sendo pouco exploradas. A população da capital do Estado Porto Velho constituía-se, em sua maioria, por pequenos comerciantes e por funcionários públicos, categoria de profissionais que trabalham em diversos setores dirigidos pelo Estado. Como disse, eu tinha 15 anos à época. Na passagem da adolescência à vida adulta, estava imersa nesse lugar que me parecia totalmente diverso das minhas origens. Estava no lugar das águas, em pleno território da Floresta Amazônica, ainda que tivesse outro nome, por causa da formação do Estado. Em que momento uma pessoa sabe que tudo ao seu redor é diferente, mas se sente preparada para acolher essa diferença, pronta para se apropriar de uma outra cultura que não a sua? Vale esclarecer que, na década de 90 do século passado, o Estado de Rondônia era menos conservador que o de Ceará. Na cidade onde eu nasci, um pequeno povoado no interior do Ceará, de base familiar, predominantemente católica, sem trânsito entre as camadas sociais, deixava mais evidentes as enormes diferenças sociais que formam nosso país. Não é o caso da capital de Rondônia. Como disse, constituído predominantemente de migrantes, as bases familiares eram rarefeitas. Como eu, havia muitas pessoas sem pai nem mãe por perto. E também sem suas esposas ou esposos legítimos. Não sei se por essa razão o que eu via como uma desarmonia com o viés normativo a que havia sido submetida até então não foi, de fato, um choque. Eu estava pronta para acolher o outro, era o que sentia. Romperam-se, assim, as influências do ciclo familiar, e eu me vi imersa em outras demandas. Sem ter exatamente consciência disso, minha identidade era então herdeira de uma série de lutas que, no Brasil, ganhava força com a abertura política ocorrida poucos anos antes. Após 21 anos de ditadura militar, o país ansiava por mudanças: igualdade de gêneros, respeito às minorias, à diversidade racial, religiosa etc..

Isso não impediu que eu me visse casada aos 20 anos de idade e divorciada três anos depois. Espantava-me que eu possa resumir anos tão determinantes de minha vida em uma única frase. Isso confirma que todo discurso autobiográfico é também um arranjo ficcional. Relatar os acontecimentos, reuni-los num texto que lhes dê sentido, ao invés de fazer surgir uma identidade, ressalta a incompletude tanto dessa empreitada quanto da própria identidade, que está sempre aberta à alteridade. Pode ser que essa diferenciação que faço entre as regiões Norte e Nordeste do Brasil diga respeito apenas ao meu imaginário, mas isso não me impede de acreditar firmemente que seria completamente outra se não tivesse percorrido essa enorme distância entre Ceará e Rondônia: 2861 km em linha reta e 3703 km pelas estradas que as ligam.

Levando em conta o aspecto “ficcional”, assinalo esse deslocamento como o mais importante de minha vida, de modo que todos os outros parecem ser decorrentes dele. Foi nesse novo local que escolhi o curso de Letras, quando ingressei na Universidade. E quando estava na metade do curso, já estava convencida do desejo de ser professora universitária na área de literatura. Desde então, passei apenas quatro anos longe de Rondônia, durante a época do doutorado. O que pode ser visto como um “intervalo”, no meu imaginário, transborda de sentidos. Num país de contrastes, de grandes diferenças socioeconômicas, as melhores universidades do país concentram-se nas regiões Sul e Sudeste. Como muitos, para ampliar e solidificar minha formação e tentar conseguir um ingresso profissional no universo acadêmico, desloquei-me novamente. Em São Paulo, encontram-se não apenas as três principais universidades do país, mas também toda uma vida cultural que não existe em outras partes do Brasil.

Uso aqui a expressão “vida cultural” de modo “elástico”, para definir um espaço onde se aglomeram os grandes espetáculos musicais, teatrais, assim como as exposições de arte e lançamentos de filmes. Mais uma vez, um verso de Caetano Veloso - São Paulo é como o mundo todo” - expressa bem a vocação de metrópole da capital paulistana, de modo que eu também fui atrás dessa efervescência cultural quando me mudei para lá.

Nesse “intervalo”, também foi a época em que vivi a experiência de me desapossar da minha língua, tendo que falar a língua do outro. Um ano estrangeira em Paris, na França, trouxe-me a consciência feliz do desenraizamento absoluto. E voltar ao Brasil não foi muito fácil, sobretudo porque voltei para “outra” Rondônia. Tendo conseguido emprego em um dos campi da mesma universidade onde me formei, passei a viver em Vilhena, uma das várias cidades construídas às margens das rodovias, no interior de Rondônia. E todos os parâmetros culturais, linguísticos, religiosos que eu tinha de Rondônia mostraram-se em seu avesso. E eu, finalmente, compreendi que o que gostava em Rondônia era a parecença com o Ceará em relação ao modo como as pessoas conviviam. Para não estereotipar, eu me contento em dizer que, no Ceará, há uma espécie de saber “estar junto”, de “viver-junto”. Entretanto, como uma espécie de compensação, na cidade, que me parece muitas vezes árida, encontrei um grande amor e, juntos, vivemos a mais feliz das experiências: a de termos um filho. E foi também nesse período que solidifiquei os modos de atuação como profissional na área de Letras, interessada nos Estudos Literários.

2.

A literatura nunca esteve ausente do percurso que, sem falar dela, tracei anteriormente. Durante os estudos da graduação e da pós-graduação, escolhi a área dos estudos literários. O estatuto do texto sempre me chamou a atenção. E eu me fazia questões do tipo: quais os limites da interpretação? Qual o papel do leitor na constituição do que entendemos por texto literário? Era o início de um percurso que especulava sobre os limites do sistema literário a partir do discurso da filosofia contemporânea, mais especificamente dos pensamentos do filósofo franco-argelino Jacques Derrida. Entretanto ainda sentia falta de um olhar mais específico sobre a literatura do meu país, pois se não estudava a literatura estrangeira, tampouco me detinha nos estudos da literatura brasileira. Em um daqueles “acazos”, ao chegar à Universidade, fui convidada para reestruturar o grupo de pesquisa em poética brasileira contemporânea, formado por três professores do Departamento de Letras, o que tem sido o encontro mais feliz da minha vida profissional.

A historiografia literária brasileira, geralmente, costuma atribuir o auge da nossa literatura ao período que compreende o início até meados do século XX, demarcando tanto na prosa como na poesia poucos nomes incontestáveis. Os precursores do movimento modernista, Oswald de Andrade e Mário de Andrade; na prosa, Graciliano Ramos, João Guimarães Rosa, Clarice Lispector e, na poesia, Carlos Drummond de Andrade, João Cabral de Melo Neto, Ferreira Gullar. Evidentemente, poderia, ainda, acrescentar alguns outros nomes, mas estes são suficientes para especificar que há um movimento que faz com que, nas escolas e nas universidades, o ensino da literatura seja centrado nos nomes canonizados. Não se pode negar a importância de uma tradição para constituir a ideia de uma literatura nacional solidificada. Por outro lado, o poder de exemplaridade dessas obras, que, na maior parte das vezes, é aferido por uma intrincada ordem de valores, oblitera as possibilidades de percepção do que está sendo construído agora. Parte da crítica especializada tem dificuldade de reconhecer o que acontece no momento presente, preferindo estabelecer, de modo genérico, a exaustão como princípio de sua crítica. O que parece estar em jogo não é exatamente a questão da herança, mas, sim, a dificuldade de dar valor ao que se produz, repetindo um dos gestos mais retrógrados da crítica, o de não dispensar atenção aos autores vivos, uma vez que ainda não passaram pelo crivo do tempo.

Essas questões são facilmente identificáveis para quem quer trabalhar com literatura brasileira contemporânea, embora a situação esteja em processo de mudança. Nos últimos 12 anos, com a expansão da Universidade brasileira, iniciada com a chegada do político de esquerda Luís Inácio Lula da Silva à presidência da República, tendo continuidade com a eleição de Dilma Rousseff, filiada ao partido do ex-presidente, a área de pós-graduação nas Universidades brasileiras cresceu muito, surgindo novos focos de interesse, sendo os estudos da contemporaneidade um deles. Importantes universidades como a Universidade de Brasília, capital do Distrito Federal, a Universidade Federal do Rio de Janeiro, a Universi-

dade Federal de Santa Catarina, desenvolvem trabalhos na área de literatura brasileira contemporânea.

Ainda assim, é um processo relativamente novo, que gera mudanças de maneira lenta. Um exemplo disso são as grades curriculares dos cursos de Letras, que normalmente organizam-se a partir de uma certa ideia de história da literatura. Como nos velhos manuais, os currículos prescrevem uma história linear, identificada pelos períodos, movimentos e/ou estilos literários. O sentido anacrônico de expressões como “períodos”, “escolas”, “estilos” e “movimentos”, quando se referem ao literário, deixa entrever uma visão também anacrônica de literatura. E não se trata de pensar que é possível abdicar da história literária. Ao contrário, a meu ver, não pode haver uma visão consistente de literatura sem o reconhecimento do rastro de diferenças que compõe os sentidos que atribuímos, hoje, à literatura. O problema é, justamente, a falta de questionamento ao modo como a história é transmitida, a ponto de, por história, entender-se uma historiografia literária oficial em que se constrói tão-somente um panorama dos grandes escritores, sendo que essa visão de história está ultrapassada há pelo menos dois séculos.

Por essas razões, propor pesquisas relacionadas à literatura brasileira contemporânea é, muitas vezes, e não apenas simbolicamente, um gesto contra a Universidade, pois oferece outros sentidos às determinações do modelo de ensino tradicional. Em primeiro lugar, institui-se outra relação com a história. Não se trata mais de continuamente revalidar escritores, mas de orientar-se a partir de uma concepção de presente que permita reconhecer a importância de uma obra no meio de uma grande variedade. No Brasil, é nítido um conjunto de fatores que dá visibilidade a um escritor. Os escritores de maior projeção são os que publicam nas grandes editoras. São estes que conseguem mais facilmente que seus livros sejam resenhados pelos grandes jornais diários. Ou que ganham os principais prêmios literários e/ou são convidados para as feiras literárias; fatores que agregam valor. E nesse sentido, é curioso observar que, de modo geral, são também esses os escritores mais estudados nas Universidades. É muito comum se falar sobre as diferenças entre as críticas acadêmica e jornalística, mas hoje há um trânsito, ou uma mistura, muito maior, sobretudo no que diz respeito ao fato de não apenas os jornalistas “cobrirem” o lançamento de um livro, mas também os próprios autores e os professores universitários.

Entretanto, é nas revistas acadêmicas, organizadas pelos cursos de pós-graduação e pelos grupos de pesquisa mais estruturados, que se concentra a produção acadêmica de maior volume, responsáveis por dar visibilidade às pesquisas desenvolvidas nas Universidades brasileiras. A visibilidade aumentou consideravelmente não apenas porque, preferencialmente⁴¹, publica-se esse tipo de revista na Internet, mas, sobretudo, porque houve um grande aumento dos periódicos, devido ao crescimento dos cursos de pós-graduação no país. Embora comumente essa produção seja acusada, por alguns setores, de endogenia e mesmo de hermetismo, não se pode negar que, devido ao seu caráter especializado, funciona como um dos “arquivos” de legitimação.

Ter conhecimento desses campos de força permitiu ao Grupo de pesquisa GEPÖC escolher algumas linhas de análise crítica, apesar de haver diferenças essenciais entre os membros. Parte dos professores dedica-se ao estudo da poesia, enquanto outros, à prosa, constituindo uma boa mostra analítica do que se produz no Brasil, em termos de literatura, nos últimos cinquenta anos.

O corpo docente é um corpo que pode instituir os seus lugares de atuação e de resistência e, para tanto, não basta exercer suas funções, mas, ao exercê-las, questionar as relações de força e de poder que determinam as ações no interior da Universidade. Devido a isso, o que me interessa nos autores é o tratamento de alguns elementos que perturbam a constituição de seus romances, produzindo um “ruído” no conceito de literatura, levando a um “impasse” que, longe de buscar uma resolução, reitera o impasse a partir de diversos procedimentos narrativos. Obras que parecem estar no “limiar” e, por isso, obrigam a crítica a repensar os parâmetros de análise, de forma a acatarem a “indecidibilidade” encenada por elas. Um exemplo dessa concepção de análise se localiza nas pesquisas desenvolvidas acerca do conceito de “regionalismo”, que desde a sua fundação, no Brasil, foi considerado um subgênero desvalorizado, por abrigar livros que tratavam o local de modo estereotipado e pitoresco. A pesquisa desenvolvida no grupo consiste em averiguar como a crítica repetiu incansavelmente as ideias de ori-

⁴¹ Em editais para apoio e incentivo à editoração e à publicação de periódicos científicos brasileiros prioriza-se “o apoio às revistas divulgadas por meio eletrônico, na Internet, em modo de acesso aberto, ou de forma impressa/eletrônica simultaneamente”; é o que preconiza o edital de um órgão como o CNPq.

gem sobre o regional, interferindo sobremaneira na leitura de alguns escritores contemporâneos, como Milton Hatoum e Ronaldo Correia de Brito.

Outra forma de compreender o “abalo” na concepção de literatura é averiguar os textos que se utilizam de gêneros próximos ao espaço autobiográfico, embaralhando as instâncias distintas do gênero romanesco, como autor, narrador, protagonista, como o que acontece em alguns livros de Ricardo Lísias e Cristovão Tezza. Esses autores não ocupam a mesma posição no campo literário (Milton Hatoum, por exemplo, é visto como o mais bem sucedido escritor de nossa época, enquanto que Ricardo Lísias é nomeado, em geral, como um jovem escritor promissor). Porém, possuem representatividade suficiente para que se reconheçam neles algumas das mais importantes linhas de força da literatura brasileira contemporânea, demonstrando como, sob a pressão das exigências, inúmeros escritores, com suas obras, comprovam que algo significativo acontece e, de uma maneira singular, buscam responder às injunções do presente.

No desenvolvimento dos estudos no interior do Grupo de Pesquisa, uma das inquietações mais frequentes é estabelecer modos de dizer que façam com que essas pesquisas se destinem também a outras pessoas. Pessoas a quem nossas razões interessam, “de modo mais ou menos sabido, mais ou menos formulado”, para citar o poeta Marcos Siscar⁴². Nesse sentido, a vida me tem sido generosa. Ensinar e pesquisar tem sido, para mim, primordialmente, uma forma de encontro com as pessoas. Uma forma de se destinar. Existir, enfim.

A PESQUISA DA CANÇÃO HISTÓRICA BRASILEIRA COMO TRILHA PARA A INTROSPECÇÃO

Jobi Espasiani

Introdução

Nasci no bairro de Santana, em São Paulo, mais especificamente na maternidade que havia no hospital dentro do Parque de Aeronáutica, onde meu pai trabalhava como técnico eletricista de motores de avião. Morei até os meus 16 anos (1980) na Vila Morse. Era um bairro novo, sem luz na rua em que morávamos, sem asfalto, sem água encanada. Até meus doze anos ajudei meu pai a tirar a água de um poço e levá-la para a caixa d'água. Por outro lado, tínhamos vaga-lumes à noite, cheiro de chuva no verão, delicioso barulho de água correndo, árvores e flores num grande quintal. Talvez, por esse motivo, tenha acreditado - claro que por indução - que fosse um bairro sem cultura, ou melhor, sem pessoas que pertencessem a alguma comunidade criadora.

Recentemente - e por conta deste evento - refleti melhor sobre essa questão e percebi que havia, sim, cultura naquele bairro nascente: havia vizinhos que praticavam a Umbanda⁴³, que evitávamos por nossa formação protestante; havia grupos de capoeira, que evitávamos pelo mesmo motivo; havia brincadeiras no carnaval, das quais não participávamos porque éramos protestantes. Houve um acontecimento misterioso, do qual me lembro vagamente: numa casa muito humilde, que ficava no final da rua em que morávamos, - seus habitantes eram negros - houve uma reunião de pessoas na qual havia muitos curiosos, como eu, pois corria a notícia de que naquele dia fariam uma pessoa morta ressuscitar. Fiquei com medo, fui embora e nunca mais voltei lá. Hoje percebo o quanto minha formação protestante interveio - de maneira sutilmente violenta - sobre minha capacidade de me interessar pelas práticas culturais de matriz negra.

Dentro de minha família havia práticas musicais e narrativas que talvez tenham orientado minhas escolhas e que, de alguma maneira, chegam à modinha e ao lundu que estudo, canto e sobre as quais reflito.

Começo a apresentação dessas práticas e narrativas pela minha mãe: ela é, de certa maneira, a pessoa que me marcou muito como representante do canto em minha família. Sempre cantou muito e bem. O mesmo pode-se dizer de minha irmã quatro anos mais velha, Érica. Esta, quando criança, subia à mesa, cantava e nos obrigava a aplaudir. Claro que, quem não aplaudisse, apanhava. Débora, irmã dois anos mais velha que eu, também cantava muito bem; é uma espécie de memória da família até hoje: guarda melodias, documentos, fotografias, relatos, dores... Paga um preço por isso. Apesar dessas referências, eu era o escolhido para cantar para minha avó - mãe de minha mãe - quando ela vinha do Rio de Janeiro para São Paulo. Minha avó era mulata como minha mãe. Era paulista, morava no Rio de Janeiro e se dizia baiana. Na época, eu não sabia que ela era Mãe de Santo da Umbanda. Só me lembro de, aos seis anos, tê-la acompanhando a um lugar que eu não sabia o que era. Fiquei feliz por ter passeado com ela - ela gostava muito de mim. Era um terreiro de umbanda.

Meu pai era branco - filho de italianos do Vêneto - e foi criado no bairro do Brás na década de 1930 e 1940. Contava que vínhamos de uma família de músicos. Segundo essas narrativas, meu bisavô era violinista e tinha composições feitas para uma igreja de Piracicaba - cidade do interior de São Paulo. Contavam que o meu tio Pedro, irmão predileto de meu pai, queimara um baú cheio de partituras com músicas compostas por meu bisavô por não saber o que significava aquele monte de papéis.

1. Minha pesquisa acadêmica

Minha pesquisa acadêmica tem origem em minha pesquisa como cantor de música de câmara. Comecei a estudar música em 1984 no Conservatório Pro - Música, em São Paulo. Nesta escola estudei, além da

⁴³ Umbanda - religião brasileira nascida do sincretismo entre Candomblé, pajelança, catolicismo e kerdécismo.

chamada teoria musical, flauta doce - repertório renascentista e barroco, com William Takahashi - e canto, técnica de ópera com um professor que seguia a escola de uma professora chamada Leila Farah. No decorrer destes estudos de ópera, fui apresentado ao repertório de câmara, e estudei algumas canções (lieder) de Franz Schubert e de Robert Schumann, bem como algumas canções dos álbuns compostos por Gabriel Fauré e algumas das poucas canções de Henri Duparc. Nesse momento estudei também algumas das mais conhecidas canções compostas por John Dowland .

Em 1987 houve três acontecimentos capitais:

a) entrei na Escola Municipal de Música. Lá continuei meus estudos de teoria: solfejo, percepção musical, harmonia, história da música européia, história da música brasileira, história da arte e folclore. Estudei também flauta doce com Marília Macedo⁴⁴, dedicando-me ao repertório do renascimento e da segunda fase do barroco composta para esse instrumento.

b) Entrei na Universidade de São Paulo (USP): Bacharelado em Linguística da Faculdade de Filosofia, Letras e Ciências Humanas. A Linguística tem muitos pontos em comum com o canto, pois, além de compreender disciplinas afins como a fonética, engloba estudos literários.

c) Passei a ter aulas de canto com Sérgio Rovito⁴⁵. Rovito foi um músico que nasceu em São Paulo em 1943 e faleceu em 1993. Dedicou sua vida à arte e à pesquisa e divulgação da música brasileira. Foi com ele que comecei a raciocinar com alguma autonomia sobre o canto e não simplesmente a aprender a reproduzir as “verdades” que nos ensinavam. Uma das verdades que propagavam era que existiam três grandes escolas de canto: “escola italiana”, “escola francesa” e “escola alemã”. Sérgio estava mais preocupado em elaborar uma escola que fosse adequada à emissão do chamado canto erudito em português. A outra “verdade” que Rovito questionava era a respeito dos “únicos” métodos de canto sobre os quais a grande maioria - ao menos em São Paulo - apoiava os estudos: Panofka, Conconne e Vaccaj. Desses, o único que Sérgio aprovava era o Vaccaj, já que os outros “não passavam de belas melodias acompanhadas ao piano”, segundo expressão usada por ele mesmo. Foi a partir da orientação de Rovito que passei a pesquisar - não mais os métodos de canto - mas os tratados, nos quais realmente as questões eram discutidas. Sérgio Rovito estudou canto em Paris entre 1972 e 1977 durante cinco anos e lançou um disco chamado Modinhas Brésiliennes, o qual ganhou o Grand Prix du Disc Français de 1973. Em São Paulo ele já havia estudado canto com duas renomadas professoras: Celina Sampaio e Madalena Lebens, antigas discípulas da cantora Vera Janacopolus que morou em São Paulo e organizou, em 1938, com Mário de Andrade, O Congresso Nacional da Língua Cantada⁴⁶. Por ter feito esta opção - dedicar-se ao repertório de canto em português, e ter autonomia em relação ao pensar o canto - Sérgio Rovito sofreu muita discriminação. Em São Paulo, é necessário, para ser reconhecido como cantor de música erudita, precisa ter uma voz volumosa e muito vibrato. Claro que já havia exceções nos anos 1970, como o grande professor e pesquisador Fernando Carvalhaes, falecido em 2007, que também procurava outros caminhos, como a técnica de Alexander e uma sonoridade adequada para a música renascentista.

Com Sérgio Rovito estudei ainda alguma canção do renascimento espanhol - como Alonso Mudarra -, canções espanholas harmonizadas por Manuel de Falla (sec. XIX), alguma coisa do renascimento e barroco italianos: Caccini, Pergolesi, Alessandro Scarlatti, Caldara. Cantei também alguma coisa de Rossini: árias do Barbeiro de Sevilha. Dediquei-me, como não poderia deixar de ser, ao repertório camerístico brasileiro criado pelos mais reconhecidos compositores: Alberto Nepomuceno, Francisco Mignone, Heitor Villa-Lobos, Mozart Camargo Guarnieri, Oscar Lorenzo Fernandez, Osvaldo Lacerda. Foi neste contexto, de estudo sistemático da canção erudita brasileira que tive contato com as modinhas; primeiramente, com as modinhas editadas por Mário de Andrade, em 1930, no álbum Modinhas Imperiais.

⁴⁴ Os professores William Takahashi e Marília Macedo foram duas grandes referências para mim na maneira de ser de um professor de música. Takahashi foi meu primeiro professor de instrumento - em 1984 - e seu acolhimento a um aluno com 20 anos de idade e muito medo foi fundamental para eu me sentir mais tranquilo. Hoje ele se dedica à construção de cravos. O mesmo posso dizer da professora e concertista Marília Macedo: muito tranquila e acolhedora como professora.

⁴⁵ Por influência de Sérgio Rovito, estudei teatro com o ator e professor Wolney de Assis - de 1991 a 1993 - e dança moderna com a profa. húngara Maria Duschenes - de 1990 a 1993.

⁴⁶ O Congresso Nacional da Língua Cantada foi um evento composto por compositores, cantores e intelectuais de renome na época a fim de nortear os rumos do canto erudito, principalmente no quesito pronúncia.

2. Sobre a Modinha e o Lundu

O que são as modinhas? Para não complicar nosso assunto aqui, nesta exposição, trabalharei com uma das definições mais usuais presente nos textos sobre este assunto: modinha é, portanto, um gênero de canção muito cultivada no Rio de Janeiro, que teria surgido em meados do século XVIII e perdido sua força no final do século XIX. A maioria dos estudos a apresenta como tendo três fases: a) a primeira fase, de seu início, em meados do século XVIII, até o final desse mesmo século. Nesta fase as composições eram para dueto vocal acompanhado por cravo ou viola de arame; b) uma segunda fase: do início do século XIX até meados desse mesmo século. Nesta fase, era cantada como canção solista acompanhada ao piano, tendo como estilo uma melodia bastante ornamentada conforme os modelos italianos do final do século XVIII e início do século XIX. Exemplos de referência: Rossini, Bellini e Donizetti. Dedico-me e me referirei a este repertório; c) uma terceira fase, que se inicia, aproximadamente, na segunda metade do século XIX e vai até o final deste mesmo século. Esta é a chamada fase da modinha popular. Sérgio Rovito - citado acima - dedicou-se principalmente à divulgação a modinha desta fase.

Existia, entretanto, uma canção que poderia ser chamada irmã da modinha, chamada lundu. Se a modinha tinha como tema principal o amor, o lundu tinha várias temáticas, muitas vezes críticas, outras eróticas.

3. Pesquisa da canção histórica e introspecção

O que pode nos oferecer a pesquisa da canção histórica? No item anterior utilizei as concepções mais correntes de modinha e de lundu. Mas, esses dois gêneros musicais não são mais cantados ordinariamente - ao menos nas formas que se desenvolveram no final século XVIII e no início do XIX. Elas não fazem mais parte, ao menos diretamente⁴⁷, das formas musicais que ouvimos e/ou praticamos.

Se esses dois gêneros musicais deixaram de ser cantados há mais de cem anos, há, portanto, um silêncio desse repertório como prática social. Nesse sentido, o que sabemos sobre as modinhas e os lundus são elaborações discursivas que, é claro, baseiam-se em documentos musicais, mas baseiam-se também em relatos, principalmente de viajantes estrangeiros em Portugal e no Brasil. Esses relatos constituem-se, como não poderia deixar de sê-lo, em discursos; discursos esses que formam os historiadores, musicólogos e os próprios músicos. Mesmo nós, intérpretes (cantores e instrumentistas), empenhados na divulgação deste repertório, elaboramos nossa interpretação não apenas sobre as partituras, mas sobre os discursos que foram construídos sobre esses dois gêneros musicais. Por essa perspectiva, podemos pensar que a imanência da partitura diminui significativamente e que, o que interpretamos é, em última instância, música construída pelo discurso.

Não que eu acredite que a partitura seja ela suficiente para se conhecer um objeto musical distante no tempo; aliás, muito longe disso: sei que se faz necessária pesquisa nos mais diversos tipos de documentos, nas mais diversas fontes - primárias ou não - a fim de se preencher o silêncio deixado pelo apagamento das memórias das narrativas que não passam mais de geração em geração: hiato impossível de se reconstituir. Seja talvez essa busca que nos faz repensar, como pessoas de hoje, em busca de seu ontem a fim de elaborar seu contínuo hoje, enquanto esse se atualiza em presentes inapreensíveis. Buscamos, enfim, na história da canção, novos discursos que nos estruturam para nos reconstruirmos a partir de nossos próprios projetos.

A canção - seja de amor, de festa, de trabalho ou de guerra - pode representar, talvez - principalmente em se tratando de séculos anteriores ao século XX - o espírito que anima determinada comunidade; comunidade que forma indivíduos. O estudo dos gêneros de canção histórica pode mostrar-nos aspectos sutis de nossa maneira de ser, de nossa maneira de compreender o mundo que nos cerca. Pode também revelar como o pesquisador - mais identificado ou mais distanciado - projeta nesse encontro com o passado as demandas do presente.

⁴⁷ A modinha e o lundu podem estar na origem do chorinho e do samba carioca.

DEMOCRACIA, JUSTIÇA E DIFICULDADES EM COMUNICAÇÃO: UM DIÁLOGO DE MINAS RUMO AO BRASIL

Renato Franceschini

I

Quando convidado a participar deste evento fui invadido por dois sentimentos que, embora frequentemente contraditórios, não são absolutamente estranhos entre si. Por um lado, tocou-me uma profunda lisonja fruto de tão generosa invitation; por outro, porém, fui acometido de certo pânico, causado pela impressão de que não teria condições de atender às expectativas.

Os organizadores do evento nos encorajaram a falar sobre a diversidade cultural brasileira “através da nossa própria história pessoal”. Afinal, comecei a me indagar: como poderia eu, nascido no interior de um estado por natureza interiorano, Minas Gerais, falar, a partir de uma visão que estou chamando de “autobiográfica”, sobre a imensa pluralidade deste país? De que modo a minha trajetória seria representativa dessa entidade indecifrável que responde pelo nome Brasil?

Devo dizer que estas são dúvidas motivadas por razões tanto pessoais quanto profissionais: têm a ver com uma característica a que não me foi dado escolher, isto é, a minha origem mineira e, ao mesmo tempo, está relacionada a um caminho escolhido por mim, ou seja, a natureza do meu ofício. Permitam-me explicar essa afirmação.

Entre outras coisas, nós, os mineiros, somos conhecidos pela discrição, pelo esforço contínuo para ocultar as nossas intenções. Acreditamos piamente que o sucesso de nossas empreitadas depende de um elemento qualquer do acaso, da fortuna, para parafrasear Maquiavel. A quietude é, para nós, a mais nobre das virtudes, aquela que nos permite domar a fortuna. Não me parece que tenha sido por acaso que de Minas Gerais emergiram escritores e poetas estratégicos, como Carlos Drummond de Andrade e Cyro dos Anjos; não foi à toa que nessa terra nasceu Guimarães Rosa, cuja literatura percorreu os caminhos tortuosos do sertão mineiro, em uma linguagem igualmente imbricada, que se expressa e expõe ao passo que se esconde e ludibria, em um movimento típico da antítese barroca. Não foi apenas uma coincidência que nos porões dos casarões de bela arquitetura colonial, em Ouro Preto, Mariana e São João del-Rei, conspirou-se contra Portugal e planejou-se a independência do país.

No que concerne à natureza do meu ofício, devo, antes de tudo, fazer-lhes uma confissão que poderá causar desapontamento. Devo lhes confessar, senhores, que sou cientista político da área de teoria política, que lida diretamente com as questões de natureza abstrata e filosófica, que se esforça para elaborar e justificar princípios pretensiosamente universalizáveis. Talvez vocês estejam se perguntando por que resolvi enfatizar isso. Quero sugerir que, além de ser originariamente herdeiro de uma tradição que não tem predileção por se expor em público, acabei optando por uma carreira em que tipicamente nos desconcertamos ao sermos solicitados a falar de nós mesmos. Nós, que lidamos diariamente com a teoria e a filosofia política, tendemos, por dever de ofício, a nos sentirmos mais confortáveis no domínio do geral, evitando de todo lidar com fatos particulares.

II

Seja como for, desde o primeiro momento em que me pus a especular sobre o teor da minha fala neste evento, soou como algo absolutamente natural e plausível que estas duas características, embora não sobrepostas, se alimentam e se influenciam mutuamente. Para tentar iluminar essa questão, vou tomar emprestado os apontamentos feitos pelo filósofo alemão Jürgen Habermas em uma conferência de 2005 sobre a relação entre público e privado.

Nas sociedades contemporâneas, em geral, mas também no Brasil, especialmente, o espaço público tem sido intensamente dominado pela comunicação mediada. Em um país carente de jardins e praças

públicas, em que a maioria das pessoas se recolhe pelo medo de lidar diretamente com o Outro, com o desigual, as relações pessoais têm cada vez mais um caráter indireto, mediado pelos filtros dos meios de comunicação. Numa sociedade como essa, o espaço público mediado emerge como espaço de visibilidade aos que desejam autopromover-se. Estrelas e celebridades efêmeras surgem e desaparecem cotidianamente dos palcos dos canais de televisão e dos blogs de fofoca sem que lhes seja notada qualquer característica peculiar.

Em oposição a este comportamento, as pessoas que tomam parte em debates políticos e acadêmicos não têm a autopromoção como meta primordial. Antes, a sua preocupação volta-se para a busca de valores e princípios potencialmente universalizáveis, de modo a permitir que nos reconheçamos mutuamente como sujeitos portadores de direitos e deveres. O foco, aqui, recai sobre os argumentos e razões expostos em público, deixando em segundo plano a autoimagem dos debatedores. Quando lançamos à luz um tema de interesse comum, relegamos à sombra a vida privada, preservando uma linha tênue que separa as esferas pública e privada.

Essa discussão sobre a distinção entre público e privado está diretamente ligada ao trabalho da teoria política. Quando vamos apresentar os argumentos de filósofos afamados como Aristóteles ou Kant, pouco ou nada se costuma dizer sobre os seus aspectos biográficos. Mesmo que episódios específicos tenham influenciado as suas ideias, nos limitamos a mencioná-los em notas de rodapé ou prefácios pomposos de edições comemorativas de suas obras mais importantes. Estes personagens legaram à posteridade formas inovadoras de pensar problemas perenes da humanidade, reflexões inéditas sobre questões que nos afligiam então, que nos afligem hoje e, devo dizer, que nos tocarão ainda por muitos e muitos anos. O que definem os clássicos, para relembrar Ítalo Calvino, é justamente o fato de continuarem contemporâneos no tempo e no espaço.

Em contraste com estes grandes pensadores, nós, que somos meros mortais, e eu, pobre brasileiro nascido no interior de Minas Gerais, devemos nos contentar em ser apenas contemporâneos de nossos contemporâneos. Aceitar este papel é reconhecer que quanto menos originais são as nossas ideias e argumentos, tanto mais impactados são pelo contexto onde foram gestadas e pela trajetória que escolhemos seguir. Há uma verso de uma música do cantor e compositor baiano Gilberto Gil que me parece sobremaneira ilustrativo dessa afirmação. Nos diz Gil: “O meu caminho pelo mundo eu mesmo traço/mas a Bahia já me deu régua e compasso”. Em maior ou menor medida, portanto, nossos pensamentos são fruto processado e expressão reflexiva de nossos traços biográficos.

No que se segue, vou falar sobre alguns momentos da minha formação e buscar estabelecer a sua conexão com o meu trabalho.

III

(a) Nasci em São João del-Rei, região sudeste de Minas Gerais, no ano da graça de 1983. O local onde hoje se encontra a cidade começou a ser povoado em fins do século XVII, período em que a exploração de minerais se expandia vertiginosamente pelo estado de Minas Gerais. Com a explosão da exploração aurífera, que impulsionou a chegada de novos colonos portugueses e bandeirantes, fundou-se, em 1713, a Vila de São João del-Rei. Do ouro extraído de nossa terra, surgiram as imagens e peças sacras que decoram os altares de imponentes igrejas, no estilo barroco, creditadas ao famoso escultor Antônio Francisco Lisboa, conhecido simplesmente como o Aleijadinho.

Um cenário como esse, em que o peso da tradição, representado na arquitetura estupenda das igrejas e casarões, em um ambiente fervilhante e repleto do peso de uma história presente, os sanjoanenses não podem escapar de absorver a influência robusta, que se nota a cada esquina do centro histórico, das pontes centenárias e dos muitos monumentos em homenagem às suas figuras proeminentes. Segundo nos diz um de nossos notáveis, o escritor, teatrólogo, compositor e carnavalesco, Jota Dângelo, “esta herança é atávica. Penetra na pele, encharca os tecidos, unta os ossos. Os que nascemos por aqui, nas fraldas do Lenheiro, trazemos no sangue algo do adobe destes sobrados vetustos. (...) Somos assim: geneticamente barrocos, coloniais, atavicamente lúdicos, buliçosos, amamos a cantoria sagrada e a profana, somos históricos, temos 300 anos, empunhamos armas na Guerra dos Emboabas, tomamos aguardente com José Matol, sofremos com Felipe dos Santos, conspiramos com Alvarenga Peixoto, frequentamos a

casa de Bárbara Heliadora. (...). Sim, somos sanjoanenses. Atavicamente bandeirantes. Geneticamente mineiros, os das Minas do ouro e diamantes”.

Portanto, seja na conspiração ou na luta aberta, seja no diálogo dos bastidores ou no uso público da razão, a política, de uma forma ou de outra, sempre esteve presente em minha vida. O contato com o caráter conflitivo da política, a disputa entre os valores e os fins últimos dos homens e da sociedade foi a primeira forma que recebeu a minha mente virgem, “foi a que eu guardei como uma religião natural e viva, que insuflou-me a alma infantil”. Fez parte, então, da minha formação, sem que eu dissesse pudesse saber, a ideia aristotélica de que os homens são animais políticos, não por pensar que a política seja o fim último dos homens, mas por consentir com a ideia de que estamos encrustados em uma rede de relações sociais e, por isso, dependemos de uma base comum que nos permita regular o desacordo inevitável em uma sociedade plural.

(b) A minha primeira percepção mais clara, a qual a memória entrega mais facilmente a estas páginas, me conduz a uma patologia social que considero tipicamente brasileira, pois foi experienciada, em maior ou menor grau, ao longo de minha vida. O Brasil sofre, não há dúvidas, de preconceitos vinculados a características adscritórias, sobretudo no que se refere à cor da pele - por absurdo que possa parecer a um país tão miscigenado como o nosso. Todavia, a forma de tratamento desigual de que quero lhes falar não está relacionada às características fenotípicas, mas, sim, à origem social. Uma sociedade como a que se desenvolveu em São João del-Rei e na região aurífera, fez emergir em seu seio uma aristocracia vinculada à terra e à posse de outros seres humanos. Por mais que o desenvolvimento de uma sociedade comercial tenha atuado como um vetor inverso, esta permaneceu como uma característica que definia o respeito de que somos merecedores e, em boa medida, direcionava o destino de muitas pessoas.

Esta forma de privilégio tem por traço peculiar o fato de lançar os seus braços sobre todo o tecido social, fazendo exigências mais ou menos disfarçadas à maneira como o próprio Estado, supostamente neutro, trata aqueles sobre quem recaem as suas regras. Isso se manifesta, por exemplo, nas diversas formas de nepotismo, por meio do qual os membros das famílias de sobrenome mais nobre dominam a cena política e reproduzem o seu domínio tradicional também no campo da ordem racional-legal, para usar uma terminologia de Weber. Observa-se, assim, um familismo amoral nas principais posições da administração pública através da distribuição de cargos de confiança por meio de critérios que não são publicamente aceitáveis.

Na minha infância, custava-me entender a razão pela qual alguns colegas e eu não participávamos das festas de aniversário, celebrações religiosas e outras comemorações promovidas pelas famílias de outros colegas num clube exclusivo da cidade. Foi apenas mais tarde que compreendi por que éramos excluídos desses momentos. A ausência de um sobrenome centenário e a falta de parentes bem posicionados nos cargos de poder não nos roubava o direito de votar, mas nos tornava cidadãos menores no plano social.

IV

Logo cedo em minha socialização política notei que encerrar as hierarquias no plano formal não era suficiente. Este período coincidiu com a etapa de redemocratização do Brasil, que se deu do meio para o fim da década de 1980, primeiro, com a aprovação de uma nova constituição, em 1988, cujo processo envolveu intensa mobilização popular, o que garantiu a inclusão de inúmeros direitos sociais, para além dos direitos civis e políticos; e, logo, a primeira eleição direta para a Presidência da República, em 1989, após quase 30 anos de interregno autoritário.

Se, por um lado, o Congresso brasileiro, sob pressão da sociedade civil organizada, elaborou e aprovou um texto constitucional progressista e com objetivos de promover uma cidadania igual para todos, por outro, os cidadãos elegeram um presidente, Fernando Collor de Melo, um ano depois, identificado com o mesmo conservadorismo que apoiou o regime militar, além de um parlamento com forte viés conservador. O resultado foi um processo rápido e inconsequente de ultraliberalização no campo da economia, combinado com a açambarcamento dos direitos trabalhistas e sociais e o desmonte da capacidade do Estado de promover justiça social.

O declínio da economia, junto às denúncias de corrupção envolvendo o presidente, levaram as pessoas de volta às ruas. O presidente Collor, que fora preferido pela população à alternativa mais à esquerda, representada pelo líder sindical, Luiz Inácio da Silva, e o Partido dos Trabalhadores (PT), acabou impedido de seguir no cargo, em votação transmitida com alarde por todos os canais de televisão do país.

Um fenômeno, em particular, me chamou a atenção nesse momento, qual seja, a influência definitiva da imprensa e dos principais canais de televisão sobre o rumo das decisões políticas. No pleito de 1989, houve intensa mobilização dos principais canais de televisão, motivados ideologicamente e financeiramente pelos maiores empresários do país, contra o candidato do PT. Para citar dois episódios: (1) pouco antes da campanha, o então presidente da Federação das Indústrias de São Paulo (FIESP), Mário Amato, sustentou que 800 mil empresários sairiam do país caso Lula fosse eleito presidente; e (2) às vésperas do segundo turno das eleições, quando os candidatos Lula e Collor estavam praticamente empatados nas pesquisas de intenção de voto, a Rede Globo - canal que, ainda hoje, abocanha grande parte da audiência e da verba publicitária da televisão brasileira - forneceu auxílio técnico a Collor, mudando a sua apresentação visual e o seu comportamento diante das câmaras, além de ter apresentado, durante o Jornal Nacional, uma versão editada do debate, que favorecia amplamente o direitista. Collor foi eleito presidente da República em 17 de dezembro de 1989, com 49% dos votos, contra 44% de Lula.

V

Dando um salto temporal de 13 anos, chegamos a 2002, quando, finalmente, o Partido dos Trabalhadores chegou à Presidência da República, com o mesmo Luiz Inácio Lula da Silva; desta feita, todavia, muito mais palatável à classe média e próximo ao centro do espectro ideológico. Os 12 anos de governo do PT, que luta neste momento por mais um mandato à frente do Executivo, deixaram mais patente certa agenda comum que informa os meios de comunicação do país. O Brasil assistiu a diversas mudanças na orientação do Estado quanto ao desenvolvimento econômico e social. Com todas as críticas que possam ser feitas ao partido, parece-me difícil não reconhecer um fortalecimento da atuação do Estado brasileiro, por meio de políticas sociais de distribuição de renda, da atenção especial à educação pública e de uma maior intervenção no mercado, com redução de juros e regulação do sistema financeiro. Não pretendo aqui discutir os resultados de tais movimentos, apenas apontar para uma mudança de prumo que, embora por ventos suaves, segue direção distinta da que vinha sendo tomada até então. Isto é, os fins a que almejam são diversos dos que serviam de norte ao governo social-democrata dos anos 1990.

Tal transformação, dizia eu, chamou a atenção para a existência de certa agenda comum entre os meios de comunicação de massa no que se refere ao que caracteriza uma boa sociedade. No Brasil, temos, hoje, quatro grandes canais de televisão aberta e apenas três jornais de circulação nacional relativamente significativa. Apenas 15 famílias controlam mais de 90% do mercado de radiodifusão comercial no país. Oligarquias regionais, como os Sarney, no Maranhão, os Jereissatti, no Ceará, e os Collor, em Alagoas, detêm quase o monopólio da comunicação mediada de grande escala. Com variações mínimas em relação aos valores éticos que defendem, uns mais liberais outros mais conservadores, o certo é que, no campo econômico e no papel do Estado na economia, há uma coincidência bastante acentuada entre todos estes veículos. Algumas instituições, como a já mencionada FIESP, acabam gozando de uma imagem privilegiada, sendo tomadas como fontes de alta credibilidade no debate público, enquanto sindicatos de trabalhadores e outros movimentos sociais são, em geral, considerados de forma pejorativa.

Permitam-me mencionar um caso ilustrativo. No início do mandato do Partido dos Trabalhadores, o governo elaborou um projeto de lei no intuito de criar um Conselho Nacional de Comunicação Social. Basicamente, a ideia era fundar uma entidade, nos moldes da Federal Communication Commission norte-americana, com a prerrogativa de discutir a regulação da comunicação, debatendo temas como a estrutura de propriedade dos meios de comunicação, as leis referentes ao direito de resposta, entre outras medidas no sentido de garantir oportunidades mais igualitárias de participar do debate público através dos meios de comunicação. Desde o primeiro momento em que se falou neste projeto, os principais veículos foram unânimes em classificá-lo como uma tentativa de censura por parte do governo, uma intervenção indevida sobre o direito de todos à liberdade de expressão e uma maneira de impedir a crítica às ações do Estado. Mesmo a discussão sobre o tema fora, portanto, bloqueada em seu nascedouro. Parafraaseando o discurso dos próprios meios, o debate acerca da regulação da comunicação de massa fora censu-

rada. Desta feita, porém, não pelo Estado autoritário, mas pelo mercado, que impediu à sociedade, que diz representar, de se informar e emitir a sua opinião sobre um assunto de fundamental importância à democracia.

A guisa de conclusão

Apenas para fechar estas pouco fundamentadas linhas: os episódios narrados sob as brumas do tempo servem apenas para elucidar, talvez menos para o pobre leitor do que para o autor, o seu percurso desde São João del-Rei até os dias de hoje. O acesso desigual ao espaço público que vivenciei na infância trouxe o traço crítico do meu trabalho acerca da autonomia pública, ou da luta pela constituição dos valores que devemos perseguir enquanto coletividade. A sociedade é um sistema cooperativo, no qual a política é a única alternativa para o convívio pacífico entre visões conflitantes sobre o bem comum. Se a democracia não é apenas uma disputa por cargos ou uma discussão sobre os meios mais eficazes para realizar fins pré-determinados, se ela é também um debate sobre quais fins devemos perseguir enquanto associação, parece-me que uma distribuição mais igualitária das oportunidades de levar ao espaço público as nossas opiniões e pontos de vista é um componente essencial da ordem democrática.

Geertz um dia nos brindou com uma imagem do homem enquanto um ser suspenso em teias de significado que ele mesmo teceu. No mundo contemporâneo, a comunicação mediada ocupa um plano tão central em nossa sociedade que poderíamos nos referir aos meios de comunicação como as rodas de fiar deste novo contexto. Nesse sentido, torna-se claro que um acesso igualitário a estes mecanismos é condição sine qua non da participação, em termos equitativos, na escolha dos rumos da estrutura básica que define as nossas chances de conceber e professar uma concepção abrangente do bem. A democratização da comunicação, destarte, é o horizonte utópico cujos traços principais da minha experiência enquanto membro desta sociedade me levam a almejar.

PROFESSORES, ENTES QUERIDOS E O ACONCHEGO DAS PARCERIAS

Angelina Carone Batista Fregonesi

Em fins de janeiro de 2015, logo após minha aposentadoria compulsória e o inevitável desgaste que esse fim da trajetória profissional de uma vida sempre traz, encontrei em minha caixa de email, repentinamente tão esvaziada, um convite inesperado, especial e instigante: apresentar, em um encontro acadêmico, o trabalho realizado pela equipe de professores que tive a honra de liderar nos últimos anos de minha gestão como diretora pedagógica de Estudos Brasileiros. Trabalho documentado em um livro, escrito ao longo de aproximadamente quatro anos, sob a orientação do Professor Doutor Valdir Heitor Barzotto, a respeito da produção escrita de nossos alunos, sua prática, o ensino da escrita, sua aprendizagem e a avaliação do processo. Ao livro, demos o nome de Escrita aos pares - Experiência e registro de uma testagem processual. A apresentação - Produção Escrita na Escola: um modelo de análise de conteúdos (escritas escolares) e de intervenção didática documentada - deveria ser realizada em Pula, Croácia, para alunos de graduação da Escola de Educação da Universidade de Pula, entre 20 e 24 de abril de 2015, como parte de um evento chamado Semana Brasileira em Pula. Uma valiosíssima parceria entre a Biblioteca Municipal de Pula, a Universidade de Pula e a Universidade de São Paulo e outras Universidades, escolas e entidades brasileiras. Em 2015, mais especificamente, o evento de que tive o privilégio de participar chamou-se Faces do Brasil em Pula, Caras do Brasil em Pula.

Dobar dan! Kako ste?

Perguntas povoaram minha mente: como se chega a Pula? Como se pronuncia Pula? Como se comunica uma brasileira em Pula? Como se apresenta uma brasileira recém-aposentada em Pula? Que história contar? Que troca valorosa ter para oferecer? O que ensinar? O que aprender? O que lá deixar? O que de lá trazer?

Em meio a tantas perguntas e buscas de respostas, a primeira certeza começou a aflorar em meu consciente, misto de alma e razão: mais um retalho, um quadrado especial já estava se tecendo em minha colcha-aconchego, feito de tramas tecidas por minha memória afetiva, ligado aos demais por nós bem atados que costuram essa colcha de retalhos-momentos especiais que aconchega meu presente, meu agora. Nós bem atados que criam encruzilhadas atemporais entre experiências significativas de minha história pessoal na qual o tempo linear se mescla, embaralha-se e se dilui no tempo circular, este tão mítico, único, tão eterno.

Em 2 de fevereiro de 2015 realizamos o primeiro encontro: um café da manhã em minha casa, de que participamos, o Professor Barzotto, livre docente da Universidade de São Paulo e orientador do grupo; Milan Puh, doutorando croata da Universidade de São Paulo e líder do grupo do Brasil, que se preparava para se apresentar em Pula; Lucas Luciano Limberti, professor de língua portuguesa na escola x e escritor; Carlos Fregonesi Junior, meu marido e meu grande companheiro de todas as viagens, meu interlocutor permanente; e eu, Gila Fregonesi, mulher brasileira, esposa, mãe e avó realizada, professora aposentada, pertencente ao século XX, e, no momento, por causa de desafio lançado pelo Dr. Barzotto, já vivendo intensamente meu tempo presente no século XXI.

Do professor Barzotto é a lição pontual, da qual não posso jamais deixar de me lembrar, aquela que me recuso a esquecer. Chegou-me na hora H, através de uma recitação espontânea e quase casual, nos corredores da Escola, a caminho da cantina, durante nosso último encontro, eu ainda diretora de Escola. De Fernando Pessoa:

...E o que eu vejo a cada momento

É aquilo que nunca antes eu tinha visto,

E eu sei dar por isso muito bem...

Sei ter o pasmo essencial

*Que tem uma criança se, ao nascer,
Reparasse que nascera deveras...
Sinto-me nascido, a cada momento,
Para a eterna novidade do Mundo...*

Em nossa primeira reunião, concordamos que Lucas Limberti e eu apresentaríamos para alunos de graduação da Escola de Educação da Universidade de Pula. O foco de Lucas seria o ensino de literatura. Literatura e os Novos Métodos de Ensino foi o título então definido para a apresentação de Lucas. O meu foco ficou mesmo sobre a produção escrita na escola, título mencionado acima. Todos participaríamos de uma programação realizada na biblioteca de Pula, com o lançamento de um livro de poemas de Lucas, Ritmia, O Ritmo da Vida, com tarde de autógrafos e recital de poesias. Eu faria ainda uma apresentação para os alunos do Gimnazija Pula, adolescentes cursando o equivalente ao Ensino Médio brasileiro. Essa apresentação intitulou-se Símbolos, ícones, totens, mitos: o que nos dizem eles sobre os povos que os cultuam? Qual o valor cultural de um mito?

Na madrugada de 13 de fevereiro meu computador emitiu quatro passagens para Veneza, nosso porto de entrada rumo à Croácia. (Escolho colocar como sujeito da oração anterior o meu computador porque até agora não acredito em minha própria ousadia de apertar o botão comprar.) Chegar a Pula por Veneza foi minha opção afetiva, ligada aos ensinamentos de meu pai: viajar é preciso! A primeira vez em que pisei terras europeias eu tinha recém completados 21 anos. Antes de iniciar o quarto ano do curso de Letras, português-inglês da Faculdade de Filosofia e Letras da Universidade de São Paulo. O pretexto era fazer um estudo comparativo entre o ensino na Inglaterra e no Brasil, oferecido pela Universidade de Londres a estudantes universitários e professores brasileiros. Meu pai me deu o bilhete aéreo mais longo possível na época. Com direito a voos para 13 países em 3 meses. São Paulo/Rio e travessia do Atlântico rumo a Marrocos. O Ano Novo foi celebrado em Casablanca, entre beduínos e serpentes encantadoras, burcas e especiarias, bazares e seus cheiros, mitos e misticismo. Rabat, Casbá, Marrakech, Norte da África. Depois, início de 1972, a Europa e suas fronteiras caminhos abertos ao mundo: Holanda e Haya, Amsterdã, Roterdã, mulheres nas vitrines, canais, crianças lindas, Rembrandt; Inglaterra e Londres, Brighton, Cambridge, cidadezinhas dos arredores de Londres. Itália e Roma, Milão, Florença, Bari, Polignano a Mare, Veneza. Barulho, trânsito, comida na rua, cores. Arte, história, cultura no sentido mais amplo do termo. Pisar nos paralelepípedos das ruas milenares da Europa plantou em minha alma o respeito eterno pela tradição, pela história humana no planeta terra. Eu, projeto de professora, aprendi então a responsabilidade da preservação da tradição cultural da humanidade e sua transmissão de geração para geração. Portugal, França, Alemanha, Suíça, Espanha, Bélgica e Áustria, numa ordem que não sei reestabelecer, confirmaram e sedimentaram a aprendizagem, para que eu a soubesse ensinar a quem de mim se aproximasse pelo resto de minha vida: viajar é preciso! Perceber a cultura e a história dos povos é sempre urgente e valioso. Trocar valores culturais, ser acolhedor e receptivo do outro nos faz seres humanos melhores, mais plenos e inteiros, mais completos.

Voltando ao tempo presente: a irmã gêmea de Carlos, Maria Lúcia, e seu marido, Victor Hugo, em resposta impulsiva, aceitaram nosso convite e decidiram nos acompanhar na aventura que se abria a nossa frente, visita cultural à Croácia. Em 15 de fevereiro, Carlos e Víctor Hugo acataram o desafio feito pelo professor Barzotto e decidiram mostrar suas faces brasileiras, realizando uma mesa redonda dirigida a profissionais de nível técnico, interessados em conhecer um pouco de negócios brasileiros. Carlos relataria sua experiência de proprietário de um pequeno negócio em São Paulo: Pequenos negócios locais no mundo contemporâneo globalizado - a venda efetiva e a satisfação do cliente. Víctor Hugo falaria sobre sua experiência na indústria metalúrgica brasileira: Caras do Brasil: uma experiência de Total Quality Control (TQC) numa metalúrgica brasileira. Ambos apresentariam em português, para participantes croatas, com tradução simultânea e mediação de Milan Puh. Lucas teve a opção de apresentar em italiano e/ou português, com traduções de Milan. Minhas possibilidades ficaram entre o inglês e/ou o português, com a tradução se necessária.

Nós, os brasileiros cujas faces seriam as do Brasil lá na Croácia, em abril de 2016, aprendemos que a Croácia é um país bilíngue. Todos falam croata e mais uma língua, não uma só língua, mas uma que lhes

faça sentido individual ou familiar, seja por herança, seja por necessidade de sobrevivência, por imposição política, por escolha pessoal: croata e alemão, croata e italiano, croata e húngaro, croata e austríaco, croata e inglês. Croata + um. A juventude fala inglês. Milan é poliglota por escolha. Transita entre as línguas e as culturas e tece os nós que unem os quadrinhos das colchas de retalhos aconchegantes da convivência harmoniosa entre os seres humanos, entre croatas e brasileiros especialmente...

Dobar dan! Kako ste?

Escola Pública de Pula, Gimnazija Pula, alunos adolescentes do curso equivalente ao Ensino Médio brasileiro, uma escola semelhante a um Liceu de Artes e Ofícios. O Gimnazija Pula se definia bastante tradicional em sua organização e composição curricular. Com suas aulas expositivas garantindo a transmissão do saber, com pouco espaço e tempo para práticas de debates e falas de alunos, assim me foram descritos a escola e o grupo.

Ancica Cetina, jovem pedagoga cheia de fé nos milagres da educação, e Marica Puh, professora de multimídia da Escola, mãe de nosso líder croata Milan Puh, envolvida de corpo e alma no projeto de aproximação entre croatas e brasileiros nos receberam com alegria contagiante.

Minhas pupilas curiosas e sedentas do contato humano encontraram, de fato, uma escola muito parecida com qualquer escola brasileira, com alunos e professores muito parecidos com alunos e professores brasileiros. Outra língua, com certeza. Outros nomes e sobrenomes, é claro! Outros endereços também. No mais, humanos e sedentos de humanidade como todos nós. Nós, você e eu, vocês e eu. Nós, enroscos, complicações. Nós, mais que laços, amarras, afetos entrelaçados. Nós. Todos os nós. Todos nós

Minha expectativa era conseguir estabelecer uma comunicação real entre nós, alunos croatas e eu; entre professores croatas, seus alunos e eu, fosse ela em que língua e linguagem fosse, croata, português, inglês, mímica, linguagem corporal, valendo tudo. O fio condutor da comunicação se daria através da exploração do significado da cultura, dos símbolos, dos ícones e totens, a formação do imaginário individual e a construção do imaginário coletivo. A intenção final seria provocar uma reflexão compartilhada sobre igualdades e desigualdades entre a Croácia e o Brasil, entre povos e nações, entre espaços sociais, entre indivíduos e seus grupos de pertencimento, entre pertença e não pertença, entre inclusão e exclusão.

Minha apresentação em Power point se concretizou em português. Um slide show cheio de imagens brasileiras, um pouco de texto escrito em português, cumprimentos e agradecimentos em croata. De modo improvisado, mas contundentemente intencional, com a inclusão de uma foto, a fonte fascio, tirada em uma praça de Pula. Ela foi o mote que nos permitiu um enfoque especial sobre a experiência de guerras históricas e suas marcas indelévels na vida Croata, algo a ser ensinado por esse povo e muito bem aprendido pelo mundo, pelo Brasil e os brasileiros.

Minha fala começou em inglês. Todos os alunos e professores presentes, sala cheia, garantiram-me que falavam inglês confortavelmente. Eu falo inglês. Trabalhei em inglês durante os últimos 24 anos de minha vida profissional, mas nunca me senti confortável falando inglês. Não me senti confortável falando em inglês para uma sala cheia de alunos em Pula, Croácia. Mas falei. Inúmeros olhos curiosos e atentos me acompanhavam, pareciam me acolher, até sorriam para mim, mas não respondiam ao que eu lhes perguntava. Meu desconforto inicial foi aumentando exponencialmente. Sabia o que queria comunicar, tinha apoio tecnológico, tinha imagens e gestual, tudo o que estava sob meu controle, controlado, controladíssimo, e sem efeito algum. Tentamos tradução imediata, do Português pro croata e vise versa, (já que todos falávamos inglês, sem efetivar comunicação alguma). Menos mau, mas longe de ser bom. O tempo da tradução cortava a espontaneidade e a urgência do debate que queríamos estabelecer.

De repente, uma ideia derradeira: Milan faria a tradução do tema e das questões nele contidas para o croata. Os meninos fariam uma discussão em grupos, em sua língua materna, apresentando depois a síntese de suas descobertas, seus acordos, suas questões finais. Na língua que quisessem ou pudessem.

O debate ferveu. Os grupos não pouparam energia nem contiveram o entusiasmo.

Eu, adulta, e minha face brasileira das certezas e respostas prontas, nós (puro plural de modéstia!) tivemos que descer da cátedra do saber e experimentar o lado do ouvir e adivinhar, do achar que enten-

di, do arriscar a perguntar, do perder as rédeas do meu próprio cavalo, do tempo do outro, não do meu tempo. Jovens de rostos rubros, vozes arrebatadas, olhos entusiasmados, assertivos, orgulhosos de seus achados, de suas construções de certezas, de formulação de perguntas cujas respostas lhes interessavam. Sínteses em croata, eu recebendo a tradução e agradecendo a aprendizagem, saudando aqueles jovens croatas corajosos...

Acho que essa apresentação cumpriu seus objetivos explícitos e os objetivos intangíveis para mim. Desejo e acredito que isso se tenha estendido a todos os que estiveram lá, comigo, comungando do momento mágico em que o encontro se realizou.

Hvala! Thank you! Obrigada!

A Universidade de Pula. A Escola de Educação da Universidade de Pula. A praça cheia de vida, o ar com cheiro do Mar Adriático. No mais, poderia muito bem ser um prédio da Universidade Federal de Viçosa ou de Ribeirão Preto. Um prédio mais antigo do que os da Cidade Universitária de São Paulo, mas tão parecido com os que temos no Brasil... Corredores, salas de aulas, carteiras, alunos. Não adolescentes, mas jovens adultos. Projetos de professores. Nunca saberei se lá estavam porque queriam ou porque tiveram que estar. Educados e atentos, deram-me a atenção mais que devida. Até voltaram com sorrisos nos lábios depois de um rápido intervalo. Uma apresentação de duas horas e trinta minutos. Tradicional...

Produção escrita na escola: um novo modelo de análise de conteúdos (escritas escolares) e de intervenção didática documentada. Esse foi, de fato, o título e o tema da minha apresentação aos alunos que se preparavam para se tornar professores de língua, a quem historicamente cabe a missão de ensinar a escrever bem.

Meu público alvo foi definido e publicado mais ou menos assim: alunos do curso de Letras, de História, de Ciências Sociais, todos cursando Pedagogia, especificamente as matérias relacionadas à Didática, com interesse multidisciplinar e internacional, no ensino e aprendizagem de idiomas, em especial no ensino de línguas realizado em escolas regulares, para crianças e adolescente de 8 a 17 anos de idade; profissionais buscando o aprimoramento de seus fazeres pedagógicos através de oficinas de trabalho que lhes possam oferecer a oportunidade de trocas de experiências sobre produção escrita, seu ensino e avaliação.

Minha expectativa era a de demonstrar a relevância da reflexão sobre a escrita e sobre ensinar e aprender a escrever. Tinha a intenção explícita de demonstrar também a relevância da reflexão sobre a avaliação da escrita do aluno que reflete na avaliação do profissional que ensina e do programa adotado por uma escola/um sistema de ensino. Queria eu, finalmente, convencer meu público sobre a urgência de aprimoramento do diálogo entre escola e avaliadores externos ao processo escolar, estes últimos, tão valorizados por líderes educacionais do mundo globalizado.

Para os participantes da oficina, elenquei objetivos como: realizar uma reflexão a respeito dos processos em que se praticam as escritas escolares, sobre o planejamento do ensino e da aprendizagem da confecção de um texto, sobre a avaliação dos textos escritos por alunos e sobre a avaliação docente através da avaliação dos textos dos alunos; demonstrar o valor da colaboração entre docentes na realização de uma avaliação processual e a oportunidade única que esse tipo de trabalho coletivo oferece para o desenvolvimento profissional e da autonomia de quem dele participa; realizar uma demonstração prática de um modelo de avaliação de escrita que pudesse ser utilizado pelos participantes da oficina que quisessem ampliar e enriquecer suas próprias técnicas e seus métodos de avaliação

Organizei o tempo, programando a primeira hora para a apresentação do projeto desenvolvido por minha equipe de professores, sob a orientação do Dr Barzotto. Confeccionei slides com os conceitos que dão sustentação de significados sobre o tema e ao modelo proposto: escrita, tema e título; elementos motivadores de uma tarefa de escrita escolar; descritores, planilha de descritores a serem avaliados e planilha de correção; moderação, relatório de correção, mapeamento de resultados e seu uso diagnóstico; avaliação diagnóstica, avaliação processual, avaliação formativa e somativa; possibilidades de desenvolvimento profissional a partir dos resultados de uma avaliação processual de escrita escolar, colaboração profissional e comunidades aprendizes. Meu slide show incluiu a um texto escrito por aluno, com marcas de correção e comentários, uma planilha de correção e um relatório, em português. Preparei

minha fala para ser feita em inglês. A segunda hora foi destinada a uma oficina que propôs a aplicação da teoria num exercício prático, a partir de textos trazidos pelos participantes, de alunos com os quais tivessem tido contato. Esse trabalho dos grupos foi feito em croata e apresentado em inglês. A meia hora final foi dedicada a uma espécie de mesa redonda, ou town house, com uma coleta dos achados dos grupos em seu exercício prático, uma síntese e uma avaliação, isso tudo em inglês.

Nenhum de nós, participantes dessa oficina, relatou lembrança de ter sido ensinado a escrever bem, com autoria, segurança, prazer e significado. Todos relatamos a memória de textos escritos e marcados com correções de erros gramaticais, com comentários sobre falta de clareza, coesão, coerência e verossimilhança, sem que tais comentários tivessem sido acompanhados de aprendizagem e aprimoramento. Todos acabamos concordando que o processo de ter clarezas sobre o que e o como ensinar sobre escrever passa pelo exercício autoral de escrita. Todos concordamos que textos precisam ser lidos por mais de um leitor e que partilhar as incertezas num processo de correção de um texto escolar seja justo e necessário, produtor de respostas e caminhos de aprimoramento; que a correção de um texto precisa passar por um processo de moderação que torne essa correção mais objetiva, lógica e justa.

Com a síntese dos relatos feitos pelos participantes no fim da oficina, elencados acima, terminei minha apresentação insistindo no valor do processo que resultou na escrita compartilhada do livro: o estudo coletivo, público, sistemático que o grupo de professores de minha escola se propôs a realizar e realizou, a exposição voluntária a que cada membro de minha equipe se dispôs a sofrer, permitindo que todos analisassem seus procedimentos de ensino de redação escolar, desde a confecção de uma tarefa de escrita até sua correção final e atribuição de nota, a disponibilidade de aprender a fazer moderação de processos e de correções, o fazer a crítica do trabalho do outro sem feri-lo, o receber a crítica com maturidade e disposição de aprimoramento, a construção de projetos de crescimento profissional individual e coletivo, tudo isso culminado na urgência da documentação, de escrita do livro que registra indelevelmente a concretização de um saber coletivo, de uma inteligência coletiva, esse processo é a essência do que eu queria oferecer aos novos amigos pedagogos de Pula. Documentar é fazer avançar o conhecimento construído. Que a apresentação-oficina feita em Pula a jovens educadores lhes sirva de motivação para a construção de seu próprio projeto de autoconhecimento, valorização e autonomia profissional, autoria de seu fazer profissional.

Hvala! Axé!

A Biblioteca Municipal de Pula e sua diretora cultural Nela Nacinovic merecem um recorte muito especial em meu relato, ocupando espaços extremamente importantes em minha colcha-aconchego,, em minha memória profissional e efetiva. A Biblioteca Pública é realmente povoada de gente fazendo bom uso dela durante todo o dia. Crianças, jovens, adultos, senhores idosos entram e saem, buscam livros, participam de atividades culturais, fazem oficinas de trabalhos manuais, organizam jogos de tabuleiro, organizam grupos de leitura, de estudos, de simples bate-papos, uma delícia de cultura efervescente. Nela Nacinovic transita entre as pessoas, conversa afetivamente com elas, mantém uma equipe de profissionais que também permanecem ativos e atentos às mínimas necessidades de seu público leitor. Em 2015, foi a Biblioteca Municipal de Pula que organizou a Semana do Brasil em Pula, o encontro entre brasileiros e croatas, entre as Facas do Brasil e seus pares de facas croatas em Pula. Nela Nacinovic e sua equipe foram incansáveis na organização da agenda, na divulgação do evento, no preparo cuidadoso dos espaços onde se realizaram a Mesa Redonda sobre negócios brasileiros e o lançamento do livro de poesias de nosso parceiro Lucas Limberti.

Não vou relatar as apresentações de Lucas. Até onde sei, ele o fará melhor do que eu. Com Lucas e suas apresentações eu reaprendi a importância da Arte e da Paixão que um bom professor precisa cultivar em si mesmo. Ritmia - O Ritmo da Vida foi lançado ao público na biblioteca de Pula. Espaço organizado para um sarau aconchegante, cafezinho e chá, Lucas recitando seus poemas, dando autógrafos, Milan recitando os poemas de Lucas em croata, uma audiência encantada. Música boa, poemas de vários autores, recitados por voluntários em várias línguas, por pessoas de várias nacionalidades e gerações, encantamento. Quando dei por mim, recitava Motivo, de Cecília Meireles. Eu canto porque o instante existe e minha vida está completa. Naquele momento, estava. Hvala!

A Mesa redonda: As Faces do Brasil - Negócios locais no mundo globalizado teve como público alvo profissionais de nível técnico interessados em negócios, com foco na indústria metalúrgica e no comércio de varejo brasileiro. Profissionais interessados em rever conceitos e ampliar percepções sobre negócio através de possíveis comparações sobre o que se faz no Brasil e na Croácia.

Seus objetivos foram os de apresentar um modelo profissional ligado à Indústria Metalúrgica brasileira e um ligado ao comércio de varejo, revendo conceitos relacionados a ambas as áreas, possibilitando uma comparação entre os negócios croatas e brasileiros, buscando abrir canais de colaboração entre os visitantes brasileiros e a comunidade local. Em Pula, há um estaleiro e uma escola politécnica que merecem a atenção de visitantes do mundo globalizado.

A Mesa Redonda Faces do Brasil - Negócios locais no mundo globalizado - teve sua primeira fala realizada por Victor Hugo de Almeida Raposo, com o título final de A Indústria Metalúrgica no Brasil - relato de uma experiência profissional. A segunda fala coube a Carlos Fregonesi Junior, sob o título de Mercado de varejo no Brasil - o foco de vendas é a satisfação do cliente. A tradução e a moderação do evento couberam a Milan Puh.

A atividade durou uma hora e trinta minutos, sendo os vinte minutos iniciais para a fala de Victor Hugo, seguida de dez minutos para esclarecimentos mediados pelo tradutor. A segunda fala, feita por Carlos Fregonesi Junior, também se deu em vinte minutos, com iguais dez minutos para esclarecimentos mediados pelo tradutor. A meia hora final foi dedicada a perguntas e respostas visando a ampliação dos temas e a comentários gerais.

Controle de Qualidade Total, motivação de venda, compra por impulso, merchandizing no ponto de venda, publicidade e propaganda, marketing, capacitação profissional permanente, estes, entre outros, são alguns dos conceitos universais que provocaram as trocas de ideias entre os participantes, na língua possível, mediada ou não.

Essa experiência resultou em uma excelente oportunidade de trazer a experiência de dois profissionais de negócios brasileiros, de áreas diversas e não acadêmicas, para exporem suas práticas fundamentadas em teorias universais, colocando-as em contato com profissionais semelhantes, em Pula, na Croácia. Comparando práticas e ampliando suas visões sobre a cultura de negócios, apresentadores e participantes da mesa confirmaram o valor essencial do fazer negócios localmente sem perder a perspectiva global, grande desafio do tempo presente.

O que mais quero registrar? Ístria, Península de Ístria, Mar Adriático, míticos argonautas, bravos romanos, venezianos conquistadores, francos, austro-húngaros, fonte fascio, município de Svetvincenat, Peresiji 16, família Puh, uma experiência transformadora em mim. Minha primeira experiência no leste europeu. Croácia: tão semelhante à Itália, de meus ancestrais, e tão visceralmente diferente dela, única em sua essência.

A generosidade e a receptividade croata, o interesse genuíno no outro e em sua história, as incansáveis traduções de Milan e sua família, os inúmeros encontros ao redor da mesa de refeições, a comida típica preparada com esmero, compartilhada com amorosidade, o cheiro e o gosto dos aspargos silvestres, as cores da paisagem, as estradinhas sinuosas e a amplidão das montanhas, os velhos casarões de pedra, a ancestralidade e o presente, um país inspirador.

Hvala!

***Sinto-me nascido, a cada momento,
para a eterna novidade do Mundo.***

VEZA BRAZIL - HRVATSKA: ZBORNİK TEKSTOVA BRAZILSKIH DANA U PULI
CONEXÃO BRASIL - CROÁCIA: COLETÂNEA DE TEXTOS DOS DIAS BRASILEIROS EM PULA

- realizirano u sklopu 7. Brazilskih dana u Puli (4. - 6. rujna 2019.) /
Realizado no âmbito dos Dias brasileiros em Pula (4 - 6 de setembro 2019)

Nakladnik / Editora:

Gradska knjižnica i čitaonica Pula

Za nakladnika / Produção:

Nela Načinović

Urednik / Organização:

Milan Puh

Prevoditeljice na hrvatski jezik / Tradução para língua croata:

Martina Crnković i Isidora Popović

Lektura hrvatskog teksta / Revisão da língua croata:

Iva Lanča Joldić

Grafičko oblikovanje / Editoração:

**Alen Žufić, Odjel multimedije,
Gradska knjižnica i čitaonica Pula**

Pula, rujna 2019. / Pula, setembro 2019.